"જૈન દર્શન વિચાર"

કિંવા

" ભ. મહાવીર અને ત્યારપછીનો ઇતિહાસ "

લેખક

પૂ મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજી મહારાજ

(દરિયાપુરી સંપ્રદાય)

પ્રકાશક

દલીચંદભાઈ અમૃતલાલ દેસાઈ

મૂલ્ય રૂપીઓ સવા

પ્રકાશક
દલીચંદભાઈ અમૃતલાલ દેસાઈ
છીપાપોળ–અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ
વીર સંવત ૨૪૭૬ વિક્રમ સંવત ૨૦૦૬
ઇ સ ૧૯૫૦

મુદ્રક
મગનભાઈ છોટાભાઈ દેસાઈ
શ્રી વીરવિજય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સલાપસ ક્રોસરોડ–અમદાવાદ.

અ પણ

"અમ્મા પિયરો વંદે" એમ કહી જગતના સર્વ વંદ્ય પુરુષોમા માતા, પિતાને ભગવાને પણ અનન્યસ્થાને સ્થાપ્યા છે એમનો ઉપકાર કેમ ભૂલાય? એમની પુણ્ય સ્મૃતિમા આ પુસ્તક સ્વ પૂ પિતાશ્રીને અર્પણ કરી હુ કૃતકૃત્ય થાઉ છુ એમના ઉપકારનો સંપૂર્ણ બદલો તો કોણ વાળી શકે એમ છે? છતા, મારાથી જેટલો વાળી શકાયો તેટલો વાળી હુ ધન્યતા ભરી રાહતની લાગણી અનુભવુ છુ

પિતા મૂળ તો ગામડામા જન્મેલા અને ગ્રામ્ય વાતાવરણમા ઉછરેલા છતા મારામા એમણે જે સસ્કારસિંચન કર્યું હતુ તેનાથી હુ અત્યારે પણ સુખી છુ એમ હુ ખસુસ માનુ છુ બહુજ વિદ્વાન્ નો'તા છતા મારે મન તો એ હમેશા વિદ્વાન્ જેટલા જ પૂજ્યસ્થાને રહ્યા છે અને રહેશે. એક સુભાષિતમા કહેવામા આવ્યુ છે કે જગતમા પિતા, ધર્મગુરુ, વિદ્યાગુરુ, અન્નદાતા, અને ભયત્રાતા—એ પાચેય પિતા જેટલા જ વદનીય અને સન્માનનીય છે પરતુ મારા પિતામા બાકીના ચાર મહાપુરુષોનો પણ સારો એવો અશ હતો એટલે મારા હિસાબે તો એ સૌ કરતા વધારે સમાન્ય સ્થાને છે.

એમનુ પવિત્ર સ્મરણ મારા હૃદયમા અકિત હતુ જ એ સ્મરણને સ્થૂળ રૂપ આપવાના મારા કોડ હતા, એમા અચાનક આત્મનિષ્ઠ કર્મઠ મુનિ મહારાજ શ્રી હર્ષચદ્રજી મહારાજનું આ પુસ્તક મારા જોવામા આવ્યુ પ મુનિશ્રી

જેવા વિદ્વાન્ લેખકની કસાયેલી કલમથી લખાયેલુ આ પુસ્તક અને મારા પૂ પિતાના સ્મરણને સ્મૃત્યાકાર આપવાની મારી ઉત્કટ ઇચ્છા આમ બન્નેનો મેળ મળી ગયો અને એ પવિત્ર નિમિત્ત મળી જતાં એ હસ્તલિખિત પુસ્તકને મારે ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ભાવના મે પ. મુનિશ્રી પાસે વ્યક્ત કરી તેમણે સહર્ષ વધાવી લીધી અને એ રીતે હુ આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવામા ભાગ્યશાળી બન્યો જેનો મને ખુબ આનદ છે

જૈન સમાજના ગણ્યાગાંઠ્યા સશોધકો અને વિદ્વાનો પૈકીના એક અને મારા ખાસ સ્નેહી ડૉ એ એમ ગોપાણીએ ઉપોદ્ઘાત લખી આપવાનુ સ્વીકાર્યું તેથી તેમનો આભાર માનવાની અત્રે ખાસ તક લઉં છુ

પુસ્તકની ઉપયોગિતા સબધે કશુજ કહેતો નથી એ તો પુસ્તક સ્વય વાચવાથી તેમજ પુસ્તક સબધેનો ઉપોદ્ઘાત લેખક મહાશયનો અભિપ્રાય જાણવાથી આપો આપ જ પ્રતીત થશે

જૈન જગત આ પુસ્તક બરાબર વાચે, વિચારે અને એના વક્તવ્યને આચારમા ઉતારે એવી મારી ઉમેદ હોવાથી આ પુસ્તકને આમજનતા સુધી પહોચતુ કરવાના ઇરાદાથી એની કિંમત કેવળ પડતર જ રાખવામાં આવી છે, જેની જનતા કદર કરશે એવી આશા સાથે—

ઝીપાપોળ, અમદાવાદ
વિજયાદશમી, વિ સ ૨૦૦૬

લિ. ગુણાનુરાગી
દલીચંદ અમૃતલાલ દેસાઈ

ઉપોદ્ઘાત

પ. મુનિશ્રી હર્ષચંદ્રજી નિર્મિત આ પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લખી આપવાનું મને જ્યારે એના લેખક તથા પ્રકાશક તરફથી કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એનો ઉપોદ્ઘાત લખી આપવાની મારી તદ્વિષયક યોગ્યતા વિષેના અનેક ખ્યાલો આવવા લાગ્યા અને અંતે મને એક એવું સ્પષ્ટ દર્શન પણ થયું કે મારે ઉપોદ્ઘાત ન લખવો પરંતુ પ. મુનિશ્રીના આગ્રહથી અને પ્રકાશક કે જેઓ મારા એક ખાસ સ્નેહી છે તેમના અતિ આગ્રહથી મારે છેવટ લખવાનો વિચાર જ કરવો પડ્યો અને ફલસ્વરૂપ આ નાનકડો ઉપોદ્ઘાત લખી રહ્યો છું.

લેખક પ. મુનિશ્રી સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરામાં ઉછરેલા એક ક્રિયાનિષ્ઠ સાધુ છે. એ પરંપરામાં એમને અવિચલ શ્રદ્ધા છે. તેમના સાધુ જીવનના દરેક તાણાવાણામાં એ સમ્યક્ શ્રદ્ધા તેમણે વણી દીધી છે. એટલે તેઓ સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયના એક સમાન્ય આદર્શ સાધુ છે.

સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના ઘણાખરા સાધુઓનું વાંચન સ્થા. જૈન સંપ્રદાય સંમત આગમો અને આગમાનુસારી સાહિત્ય પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. આગમેતર સાહિત્યનું અવગાહન અમારે માટે નિરર્થક છે એમ માની આત્માર્થી મુનિઓ એના અભ્યાસ અને અવગાહનની લેશમાત્ર દરકાર કરતા નથી. અપવાદરૂપ મુનિઓ આગમેતર સાહિત્ય તરફ વળે છે ત્યારે તેઓ અંતે એકપક્ષી બની જાય છે. સમાજના સર્વાંગીણ ઉત્થાન માટે ઉપર્યુક્ત બન્ને વલણો અનિષ્ટકર છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ તરફની ઠંડી ઉદાસીનતા સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના સાધુઓએ છોડવી પડશે આગમો અને આગમાનુસારી સાહિત્યના વર્તુલ બહાર તેમણે જવું જ જોઈશે વિશાળ માનસ વર્તમાન યુગનો નાદ છે વર્તમાનમાં જીવવું અને રૂઢિની ખેટી જ જડીરોમાં જકડાઈ રહેવું—એ બન્ને એક સાથે નહિ બને. અર્થાત્ બીજા ખાતર નહિ તો છેવટે જૈન સંસ્કૃતિ અને જૈન ધર્મના સાચા રહસ્યના પ્રતિપાદન માટે પણ જૈન સાધુઓએ જૈનેતર સહિત્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવો પડશે અને એ અભ્યાસને સ્વતંત્ર વિચારણાની કસોટીએ ચડાવવો પડશે. મોજુદો કાળ બુદ્ધિપ્રધાન છે શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ વચ્ચે અત્યારે ગજગ્રાહ આવ્યો છે શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય વસ્તુને બુદ્ધિગ્રાહ્ય બનાવવાનો અત્યારે વાયરો વાયો છે એટલે વ્યાકરણ કોશ, તર્ક, ન્યાય, દર્શન વિજ્ઞાન, અને મનોવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ આવશ્યક છે એથી પરિપુષ્ટ અને સમાર્જિત થયેલી વિચારશક્તિ જૈન સંસ્કૃતિની અને જૈનધર્મની સાચી સેવા કરી શકશે અને એવી સેવામાં આત્મોપકાર કે આત્મસેવાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો રહેશે

એટલે, જ્યારે જ્યારે જૈન સાધુ સંશોધક વૃત્તિથી વસ્તુ પ્રતિપાદન કરતા હોય છે ત્યારે ત્યારે એમના માટે મારામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આદરભાવ જન્મે છે પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક પં મુનિશ્રી સંશોધક વૃત્તિ ધરાવે છે એમ એમનું આ પુસ્તક વાચવાથી મને લાગ્યું ત્યારે એમના પ્રત્યે રુચિ અને માન-મને-પ્રકટ્યાં આ એક કારણે જ હું આ ઉપોદ્ઘાત લખવા પ્રેરાયો છું અમે બન્ને એક બીજાને પ્રત્યક્ષ મળ્યા નથી એમના આ પુસ્તકમાં એમણે રજુ કરેલી માન્યતાઓ ઉપર રૂબરૂ કે લખાણ દ્વારા મે કોઈ ચર્ચા કરી નથી એમાં અમુક બાબતો જરૂર એવી છે કે જેની સાથે એકદમ સંમત થતાં મારે વિચાર કરવાનો રહે પરંતુ એની ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમાં તો મારાથી

ન જ થાય. આનો અર્થ વાચકે એમ તો ન જ કરવો જોઈએ કે લેખક ખોટા છે અને હુ સાચો છું એવુ માની લેનાર વાચક અમને બન્નેને અન્યાય કરી બેસશે. આ વસ્તુનો નિર્દેશ કરવામા મારો એક જ આશય છે અને તે એ કે સ્થાનકવાસી જૈન ધર્મની અમુક રૂઢિઓ, વ્યવહારો અને પરપરાઓનુ જેટલુ સચોટ અને સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક પ મુનિશ્રીમાં હોય એટલુ અને એ સ્વરૂપે મારામા એ ન હોય. ભલે પછી મારૂં વાચન અધ્યાપનના અને સશોધનના મારા જીવન વ્યવસાયને અગે કઇક અશે વધારે હોય આથી એક બીજાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવામાં નાના નાના અતરાય જરૂર ઉભા થાય જ પરતુ એને મોટુ સ્વરૂપ આપી દેવાનો કોઈ વાચકને અધિકાર નથી

તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આવુ આવુ સાહિત્ય વિશેષ પ્રમાણમાં લખાય એ જોવાની મારી નેમ છે સાચી સાહિત્યોપાસનાનુ એ જ એક પ્રતીક છે લેખક પ મુનિશ્રીએ આવો સ્તુત્ય પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં કર્યો છે એ બાબતની જાણ વાચકને એ પુસ્તક વાંચતા વેત જ થશે એવી મને ખાતરી છે

પુસ્તકના નામ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ મુનિશ્રીએ એમાં ભગવાન મહાવીરના સમયનો અને ત્યારપછીનો ઇતિહાસ અમુક અશમા ચર્ચ્યો છે સમગ્ર પુસ્તકને એમણે આઠેક પ્રકરણમાં વિભક્ત કર્યું છે જેમાના અમુકને એમણે અવાતર વિભાગમાં પણ વિભક્ત કર્યા છે ભગવાન મહાવીરના સમકાલીનો, દિગબર તથા શ્વેતાંબર પરપરાઓનો ઇતિહાસ કેટલીક જૈન ઐતિહાસિક ત્રુટિઓ, અને સોનગઢી સપ્રદાયના સિદ્ધાતો—વગેરે વગેરે બાબતોનુ નિરૂપણ અને ચર્ચા કરતી વખતે જૈનેતર સાહિત્યની, ખાસ કરીને બૌદ્ધ સાહિત્યની તથા દિગબરોના અને "સોનગઢી" ના લખાણોની નોંધ લીધી છે એટલુ જ નહિ પરતુ એમણે એ સાહિત્યને શક્ય હતુ તેટલુ વાંચી,

વિચારીને, પોતાના અનુમાનો અને નિર્ણયો રજુ કર્યાં છે યુક્તિયુક્ત સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના સાધુની જૈનેતર સાહિત્યની આલમમાં ડોકિયું કરવાની તત્પરતા અને તેની પાછળ રહેલી નિર્ભીકતા પ્રશંસનીય છે લેખક પ. મુનિશ્રીની દલીલ કરવાની ઝીણવટ ધ્યાન ખેંચે એવી છે, જૈન આગમોનો એમનો અભ્યાસ સારો કહી શકાય એવો છે એમની માન્યતાઓ માટેની એમની શ્રદ્ધાના મૂળથી દરેક પ્રકરણ ભરેલ છે 'સમય સાર'ની તથા દિગંબર સંપ્રદાયના અન્ય ગ્રંથોની અને મૂર્તિપૂજાના સિદ્ધાંતની ચકાસણી કરતી વખતે એમણે બતાવેલી તીક્ષ્ણ ખંડન શક્તિથી વાચક એ પ્રકરણના વાંચનથી તરત જ પરિચિત થઈ શકશે. એમનાં મંતવ્યોનો નિચોડ એમણે 'વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ' એ નામના અંતિમ પ્રકરણમાં આપ્યો છે એમની આખી દૃષ્ટિની ચાવી વાચકને આ પ્રકરણમાંથી જડશે 'ભગવાન મહાવીરનો ધર્મ" એમ કહેવાને બદલે એમણે "વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ' એમ કહેવામાં વિશાળતા અને વિચક્ષણતા પણ બતાવી છે જૈન ધર્મ અનાદિ, અનંત છે અને એને સ્થળના કે કાળના કોઈ બંધન ન હોય શકે એ એમનો આશય એમ કહેવામાં હોય એમ મને જણાય છે

આ પુસ્તકમાં પીરસવામાં આવેલ સામગ્રી, રજુ કરવામાં આવેલ વિધાનો અને લેખકે દોરેલ અનુમાનો તથા બાંધેલ નિર્ણયો માટે જે જે જૈન તથા જૈનેતર સાહિત્યનો ઉપયોગ પ. મુનિશ્રીએ કરેલ છે તે આ પ્રમાણે છે– "આચારાંગ "સૂત્રકૃતાંગ" "ભગવતી' 'જ્ઞાતાધર્મકથા "ઉત્તરાધ્યયન,' "નંદી,' "અંતકૃત્,' "પ્રજ્ઞાપના," 'રાયપસેણીય,' "જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ,' 'કલ્પસૂત્ર "વીરસંવત્ અને જૈન કાળગણના 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર,' "પ્રબંધ ચિંતામણિ,' "પ્રભાવકચરિત્ર' "જિતકલ્પ" "જૈન તત્ત્વાદર્શ," "કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર ટીકા,' "લલિત વિસ્તરા "તત્ત્વાર્થ સૂત્ર,' 'સમરાઇચ્ચ કહા,"' મહાવીર જૈન

વિદ્યાલય સ્મારક અંક,' "જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ પત્રિકા," "પુરાતત્ત્વ," "જૈન સિદ્ધાંત," 'જૈન હિતૈષી,' અનેકાંત," "જૈન સાહિત્ય સંશોધક' "ભારતીય વિદ્યા,' "કષાય પ્રાભૃત," 'શ્રુતાવતાર" "પટ્‌ખંડાગમ," "ત્રિલોક પ્રજ્ઞપ્તિ' "સમયસાર," "નિયમસાર,' "મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક,' "ગોમ્મટ સાર" "વસ્તુવિજ્ઞાનસાર," "દર્શન પાહુડ," અંગુત્તર નિકાય, દીઘ નિકાય "મજ્ઝિમ નિકાય' "સંયુત્તનિકાય' અને "મહાપરિનિબ્બાણ સુત્ત,"–પચાસેક જેટલા ગ્રંથો મંથોવન વિષયક સામગ્રી તથા અન્ય અન્વેષણાત્મક લખાણોનું પં મુનિશ્રીએ આવશ્યકતાનુસાર દોહન કર્યું છે અને પછી પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પુસ્તકમાં સ્થળે સ્થળે અસંદિગ્ધ ભાષામાં વ્યક્ત કર્યો છે એમના વાચનની તથા અભ્યાસની વિસ્તીર્ણતાનો તથા જ્ઞાનગામ્ભીર્યનો કાંઇક ખ્યાલ આથી વાંચક ગણને આવી શકશે.

જૈન સાધુઓને અને ખાસ કરીને સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓને પુસ્તકો મેળવવામાં, એને વાંચવામાં અને નિરંતર પાસે રાખવામાં અમુક પ્રકારની અગવડ હોય છે વળી વિહાર તો એમનો ચાલુ જ હોય. એવી પરિસ્થિતિમાં પુસ્તકમાંથી તેમને ટાંચણો કરી લેવાના હોય. એ ટાંચણો પણ ઉતાવળમાં જ કરવાં હોય. એટલે આધારગ્રંથોના પૃષ્ઠાંક નોંધવા કરવાનું ખાસ કરીને એમને માટે વિશેષ કપરું કાર્ય બની જાય છે કયા પુસ્તકની કઇ આવૃત્તિ અને ક્યાંથી પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિ વાપરી છે તેમજ નિર્દિષ્ટ બાબત કયા પૃષ્ઠ ઉપર આવે છે એ લખ્યું હોત તો વિધાન પત્ત્વેની ચોકસાઈ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આબાદ રીતે આવી શકી હોત એ નિર્વિવાદ છે સંશોધનાત્મક ગ્રંથોમાં એ વસ્તુ અતિ આવશ્યક મનાણી છે પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રધાન ધ્યેય આમ જનતાને અગ્રત્ત–બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં પ્રમાણભૂત રીતે–સ્પર્શવાનો હોય એમ લાગે છે અને એથી ઉપર્યુક્ત ત્રુટી એ ખાસ ત્રુટી નથી એમ માની શકાય.

આ પુસ્તક શ્રદ્ધાળુ આમ વર્ગને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડશે અને સંશોધનમાં યત્કિંચિત રસ હોય એવા વિદ્વાન વર્ગને યોગ્ય વિચારસામગ્રી પૂરી પાડશે એમ હું માનુ છુ લેખક પ મુનિશ્રીના પ્રયત્નનુ સાર્થક્ય એમાં રહેતુ છે

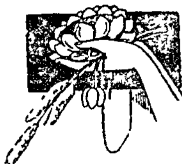
પ્રસ્તુત પુસ્તકને પ્રકટ કરવામા પ્રકાશક શ્રી દીપચંદ ભાઈ અમૃતલાલ દેસાઈએ આર્થિક ભાર ઉઠાવી જે ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો છે તેને માટે તેઓ અભિનંદનને પાત્ર છે એટલુ કહી આ નાનકડો ઉપોદ્ઘાત પૂરો કરૂ છુ

સુરેન્દ્ર નિવાસ, પેલે માળે,
દાદાભાઈ રોડ
પો વિલેપાર્લે (પશ્ચિમ)
(મુબઈ ૨૪)
તા. ૨૦-૧૦-૫૦

ડૉ અ સ. ગોરાણી
એમ. એ, પીએચ ડી
અર્ધમાગધીના અધ્યાપક—
ભવન્સ કોલેજ અંધેરી

સ્વ પૂજ્ય પિતાશ્રીને
તેમની પુણ્ય સ્મૃતિમાં

સમર્પણ

લિ હવીચંદ અમૃતલાલ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

"જૈન દર્શન વિચાર"

કિંવા

ભ. મહાવીર અને ત્યારપછીનો ઇતિહાસ"

શ્રી મહાવીર અને તેમના સમકાલીનો

ઈ સ પૂર્વે પાંચસો અને નવ્વાણુ વર્ષે શ્રી વર્ધમાનનો જન્મ થયો હતો તે વખતે ચૈત્ર માસના શુક્લ પક્ષની તેરશ હતી માતા, પિતાના સ્નેહમા તથા સ્ત્રી યશોદાના સુખમા તેમણે કેટલોક સમય ગાળ્યો માતા, પિતાના મૃત્યુ પછી તેમણે સંસારત્યાગનો વિચાર કર્યો પરંતુ મોટાભાઈને તેથી દુઃખ થવા લાગ્યુ તેથી તેમના આગ્રહને વશ થઈ તેઓ બે વર્ષ વધારે સંસારમા રહ્યા ત્યારે ત્રીશ વર્ષની વયે તેમણે સંસારત્યાગ કરી અનગાર ધર્મ સ્વીકાર્યો એકાકી જંગલ ગ્રામ નગર અને પુરમાંથી આહારાદિ લાવી ગમે ત્યા રાત્રિ દિવસ તેઓ ગાળતા કેવળ આત્મલક્ષી તેમનું જીવન બની ગયું હતુ વસતિ બહાર નિર્જન અને એકાન્ત સ્થળે સંકટો, પરિષહો અને ઉપસર્ગો સહી અડગ અખિન્નભાવે તેઓ રહેતા દીક્ષાના તેરમે વર્ષે ઋજુવાલિકા નામની નદીને કિનારે એક ખેડૂતના ખેતર પાસે તેઓ ધ્યાનસ્થ હતા એ વખતે દિવસનો ત્રીજો પ્રહર પ્રવર્તતો હતો આત્મજાગૃતિ અને અનંત આત્મવીર્યનું સ્પંદન અપ્રતિસ્ખલિત ચાલી રહ્યું હતુ તેઓ આત્મમસ્ત બની ગયા હતા પ્રશસ્તધ્યાન, પ્રશસ્ત

લેશ્યા અને પ્રશસ્ત અધ્યવસાયની અવિરત ધારા ચાલુ હતી. કર્મના રજકણો સતત ખરી રહ્યા હતા. આત્મપ્રભાનો પુંજ દૃશ્યમાન થઈ રહ્યો હતો. એમના આત્માને કેવલ પ્રાપ્ત થયું. અનંત અવ્યાબાધ સુખની લહેરો C/III દુઃખ, પરવશતા અને બધેનો તૂટી ગયાં જેને માટે અવિશ્રાન્ત શ્રમ ચાલુ હતો તે સહજ આત્મદશા આમાં પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. શ્રી મહાવીરના સમયે અનેક ધર્મનાયકો વિદ્યમાન હતા. પરંતુ તેઓ બધા શ્રી મહાવીર આગળ નિસ્તેજ ભાસતા. આ રાજ્યોમાં શ્રી મહાવીરે હસ્તામલકવત્ કેવલજ્ઞાનના પ્રકાશદ્વારા જોયો દેખ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ નારક તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવોના અંતર્ગત વિચારો પણ જાણ્યા. અખિલ સચરાચર વિશ્વને દૃષ્ટિમાં તેઓએ જોયું અને જાણ્યું. કાંઈ બાકી ન રહ્યું.

મંખલીપુત્ર ગોશાલક અને તેના સિદ્ધાંતો

ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો, પંથો, સંપ્રદાયો, વાડાઓ, મતો અને વાદો અનેક ધર્મધુરીણોએ ચલાવ્યા હતા. ધર્મજિજ્ઞાસા માટે લોકો ઉત્સુક હતા. એ જિજ્ઞાસા એમનામાં એટલી બધી તીવ્ર બનતી જતી હતી કે તેઓ આમથી તેમ સર્વત્ર માર્ગદર્શન માટે ભમતા. પરંતુ તેઓની દોરનાર માન્યતાનો અંત આવતો નહોતો. મનને ગમે અને ભાવે તેમ મત ગ્રહીને સીમાઓ વર્તતા. શ્રી મહાવીરે ધર્મોપદેશ આરંભ્યો તે પહેલા ગોશાલકના અને બુદ્ધદેવના ઉપદેશ જાણીતા થઈ ગયા હતા. ગોશાલકના વક્તવ્યનો નિર્દેશ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તો છે જ પરંતુ જિનાગમોમાં પણ છે.

ગોશાલકના મત વિષે ગૌતમ બુદ્ધનો શું અભિપ્રાય છે તે આપણે પ્રથમ તપાસીએ.

ગૌતમ બુદ્ધ કહે છે "હે ભિક્ષુઓ! આ પૃથ્વીના પડ ઉપર મિથ્યાદૃષ્ટિ જેવો અહિતકારી અને પાપી બીજો કોઈ નથી. કારણ કે

સદ્ધર્મથી વિમુખ રાખવામાં એ કારણભૂત હોય છે હે ભિક્ષુઓ! આવા મિથ્યાદૃષ્ટિ ઘણા અનેક છે પરંતુ તે બધામાં મોઘપુરુષ ગોશાલક જેવો અન્યનું અહિત કરનાર બીજો કોઈ નથી સમુદ્રમાં પાથરેલી જાળ માછલીઓને જેમ અપાયકારી દુઃખદાયી, ઘાતકારી નિવડે છે બરાબર તેમજ આ સંસારૂપી સાગરના જીવો માટે મોઘ (નિષ્ફળ નકામો ખોટો) પુરુષ ગોશાલક ભ્રામક, દુઃખદાયક અને નુકસાન કરનારો છે [૧]

'હે ભિક્ષુઓ! વળી કામળામાં વાળનો બનાવેલો કામળો તદ્દન જૂનામાં જૂનો કનિષ્ઠ ગણાય છે કારણ કે તે ગરમીમાં ગરમ અને ઠંડીમાં ઠંડો થઈ જાય છે વળી રંગે પણ તે કાળો છે અને સ્પર્શનાથી ન હાથમાં રાખી શકાતો નથી બરાબર આ કામળા જેવોજ અધમ પ્રકારનો મક્ખલિ ગોશાલકનો વાદ દરેક પ્રકારના શ્રમણવાદમાં છે [૨]

"સૂત્રકૃતાંગ માં ગોશાલકના જે વાદનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે તેને બૌદ્ધ સાહિત્યનું પણ સમર્થન છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું કોઈ કારણજ નથી પ્રાણી નિર્હેતુકરીતે પવિત્ર બને છે અને નિર્હેતુકરીતે અપવિત્ર પણ બને છે સ્વ-પરના પુરુષાર્થને જરા જેટલો પણ અવકાશ નથી તેમાં બળને પણ સ્થાન નથી એટલે કોઈ કહે કે એમાં બળ, વીર્ય, પૌરુષ પરાક્રમની અપેક્ષા છે તો તે ખોટું છે સર્વ ભૂતો પ્રાણો, જીવો, અને સત્વો બળ વીર્ય અને પૌરુષરહિત છે તેઓનું પરિવર્તન પ્રારબ્ધ અનિશ્ચિતતા અને સ્વભાવને આધીન છે જેમાંથી કોઈપણ જાતિમાં તેઓ સર્વ દુઃખનો ઉપભોગ કરે છે જિના પ્રમાણિત છ લેશ્યાના સ્વરૂપને મળતું ગોશાલક પ્રતિપાદિત છ જાતિનું વર્ણન છે એ અભિજાતિનિરૂપણ ગોશાલક મતાનુસાર આ પ્રમાણે છે ખાનગી, પાપકી વો

૧ "અંગુત્તર નિકાય, મક્ખલિ વર્ગ
૨ એજ.

જેમ કે કૃષ્ણાભિજાતિમાં ભિક્ષુઆદિ કૂર કર્મ વાળા લોકોને નીલાભિજાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનાર નિર્ગ્રંથોને લોહિતાભિજાતિમાં, શ્વેતવસ્ત્રનું પરિધાપન કરનાર ગૃહસ્થ અચેલક આજીવિક શ્રાવકોને હરિદ્રાભિજાતિમાં આજીવિક સાધુઓને શુક્લાભિજાતિમાં અને નંદ વચ્છ, કિસ સંકિચ્ચ અને મક્ખલિ ગોશાલક જેવા આજીવિક સંપ્રદાયના મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યોને પરમ શુક્લાભિજાતિમાં ગોશાલે સમાવિષ્ટ કર્યા છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ગોશાલક કૃત જાતિવિભાગ કર્મ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે.

હવે ગોશાલકની દૃષ્ટિનું જિનાગમચિત્રણ જોઈએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે ગોશાલકના સાહિત્યનું જેવું કાંઈ નિરૂપણ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આપણને જોવા મળે છે તેવું ખાસ નિરૂપણ જૈન સાહિત્યમાં નથી મળતું. એમ છતાં એટલું તો નક્કી છે કે જિનાગમાનુસાર પણ તે ધર્મોપદેશક અધમ પ્રકારનો હતો. એમાં પણ તેની હયાતી-જીવન અને તેના જીવન પ્રસંગ ત્યાં વિસ્તૃત રીતે ચિત્રિત કરવામાં આવી છે. ભગવાન મહાવીર સાથે ગોશાલક છ વર્ષ રહ્યો હતો. ભગવાને દીક્ષા લીધી તેને બીજે વર્ષે ચાતુર્માસમાં તે ગોશાલક ભેગો થયો હતો. ભગવાને તેને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો કે નહિ, સ્વીકાર્યો તો પણ તે તેમના અંતેવાસી તરીકે તેમની સાથે છ વર્ષ પર્યંત રહ્યો હતો. એકદા મહાવીર અને ગોશાલક એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા. વચ્ચે તલનો એક છોડ આવ્યો તે વખતે મહાવીરને તેણે પૂછ્યું કે આ તલના છોડના તલ મરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થશે? ભગવાને જવાબ આપ્યો કે સાતે તલ મરીને એમાંજ ઉત્પન્ન થશે. ભગવાનના આ જવાબને જૂઠો પાડવા તેણે પાછળ રહી છોડને ઉખેડી ફેંકી દીધો અને ગોશાલક પાછો મહાવીર સાથે થઈ ગયો. પરંતુ આ ક્ષણે આકાશમાં વાદળું ચઢી આવ્યું, ગાજ્યું અને ઝરમર ઝરમર વરસાદ વર્ષ્યો જેથી પેલો ઉખડી ને ફેંકી દીધેલો છોડ જમીનમાં ચોંટી ગયો અને વધવા લાગ્યો. આ બનાવ બન્યા પછી કેટલાક સમયના અંતર તેઓ બન્ને તેજ રસ્તે થઈને જઈ રહ્યા હતા. ગોશાલકે

ભગવાનને તેના ઘડાની બાબત કહી પૂછી. ભગવાને તો તેના ઓની કીમત પહેલાંની માફક જ કહી અને વાત પણ એમજ નીકળી. ગોશાલકે ભગવાનને જુદા પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે જે નિર્માણ થયું હતું તે જ બન્યું. એટલે આ આ બધા બનાવને ધ્યાનમાં લઈ જે થવાનું હોય છે તેજ થાય છે એવા નિયતિવાદની સ્થાપના કરી ભગવાનથી છૂટો પડ્યા ?

ગોશાલક પ્રતિપાદિત નિયતિવાદની ચર્ચા અન્ય સ્થાનોમાં પણ આવે છે.[2] ગોશાલક એમ કહે છે કે તમામ જીવો સુખ દુઃખનો જે અનુભવ કરે છે અથવા તેઓ જે પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે સર્વ કાંઈ તેમનું પોતાનું કર્યું થતું નથી. તેમ બાજે બનાવો બનાવવામાં નથી તો પછી બીજાની કે તેનો વાતજ શી કરવી. તેમની અનુમતિ સાંગતિક અથવા સ્વાભાવિક નિયતિકૃત છે. તેમની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ પણ તેમની કરેલી નથી. એ તો બનવાકાળ અને બીજી બનવાનુ તે તેમજ બનવાનુ આથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોશાલક પોતાની મનમાનતી કલ્પિત માન્યતાઓ અને ગાથાઓ પોતાને મનભાવતી રીતે કહેતો.

વળી એક સ્થળે ગોશાલક નામે મતના સંબંધમાં આ રમાને નિર્ણય ગ રહેલો છે એક બનાવ હતુ જેની મધ્યમાં ક્રમશ ... હતુ અને લેવા જવા આ પુરુષો ગયા અને ફરી ... જેમાં એક ગોશાલક ... હતો. ગોશાલક કહ્યું કે મૂર્ખ હોય તે જ કહે ને ... થાય છે એમ ન થાય છે, મતલબ કે જે મૂર્ખ હોય તે જ ... દુઃખ ભોગે ... બુદ્ધિમાન પુરુષ હોય તે ... એમજ કહે કે મેનુ દુઃખ એનો શોક, એનો પરિતાપ એના ... કરવો નથી. જે તો થવાનુ હતુ તે થયુ ... હતુ તે બન્યું એમ

1 ‘ ભગવતી સૂત્ર,’ શતક ૧૫
2 ‘ ... ’ ...

બુદ્ધિમાન કહે શરીર સબધે, બાલ્યાદિ અવસ્થાઓ—તમામ નિયતિ-વાને અધીન છ મનુષ્ય કહે છે કે તે બધુ ફરી રહ્યો છે તો તેનુ કહેના ખડ ખાર છે[1] ગોશાનક વિચિત્ર અને સ્વચ્છદી હતો કોઈ વિચારક પુરુષ તો તેની પાસે જતો જ નહિ છતા એના ભક્તો અને અનુયાયીઓની સખ્યા વિશાળ હતી. ભગવાન પામેથી તેજોલેસ્યાની પ્રાપ્તિનુ જ્ઞાન તેણે મેળવી લીધુ હતુ તે ઉપરાત તેણે દિશાચરો કે જેઓ પાર્શ્વસ્થ સ્થવિરો હતા તેમની પાસેથી અષ્ટાગનિમિત્તનુ જ્ઞાન પણ મેળવ્યુ હતુ આથી સુખ-દુ ખ, લાભ-અલાભ, અને જીવિત-મરણના મ ધમા ગોશાનક ભવિષ્યવાણી કરી શકતો લોકો આ હિસાબે એની પાછળ ઈક અ શ ગાડા-ઘેલા થઈ ગયા હતા અને એનામાં અનુરાગ ધરાવનારાની સખ્યા લાખોની હતી કોઈપણની ઝાટ ણી મારતા [illegible] અપવા ક્રતા અને કોઈની નિં ા-ગર્હણા કરતા એને નો તી શરમ [illegible] નો'તી સ્માવટ[2] આર્દ્રકુમાર દીક્ષિત થઈ ભ લાન પામે જાય છે એ વખતે ગોશાલક તેમને મળે છે અને આર્દ્રકુમારને એવી મતલબનુ કહે છે કે એને એટલે કે આર્દ્રકુમારને ભગવાન માટે જે એટલુ બધુ માન છે તે ખોટુ છે કારણકે મહાવી હવે તેવો રહ્યો નથી મહાવી [illegible] કેવળજ્ઞાન ન હતુ ત્યારે તે એકાકીપણે વિહરતો અને તપશ્ચર્યામા તલ્લીન હતો પરતુ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તો વાત વણમી ગઈ છે ા ણ તે અત્યારે લોકોના મોટા મોટા ટોળામા ટોળા વચ્ચે હર ફર છે અને ઘણો અયશારામ ભોગવે છે ગોશાલકને આર્દ્રકુમારે એનો જડબાતોડ જવાબ આપ્યો તેણે કહ્યુ કે હે ગોશાનક ! મહાવીર સંપૂર્ણ પુરુષ છ નિ ા ટ અને પવિત્ર છ સસારના સ્વરૂપને તેઓ જાણે છે એકાકી હતા ત્યારે પણ હિતના સ ક્ષ હતા, અને અત્યારે ટોળામા વિચરી રહ્યા છે તો પણ તેઓ લો હિતરત છે તેઓ વાત દાત જીતેદ્રિય અને વાણીના ગુણ-દોષને જાણનારા છે.

---

૧ સૂત્રકૃતાંગ ૨, ૧

૨ સૂત્રકૃતાગ આર્દ્રકુમારનો અધ્યાય.

લોકોનુ હિત તેમને હૈયે વસ્યુ છે બીજનમા માયા અસત્ય, અને સ્વચ્છંદ જમ છે તેમ તેમનામા તે બિનકુલ નથી ગોશાનક ૦ડોગાર બની જવાને બ્હને ઉત્સાહથી તે પોતાના સિદ્ધાતો આર્દ્રકુમારને સમજાવે છે તે કહે છે કે તેના એટલે કે ગોશાનકના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઠડુ પાણી પીવાથી, બીજ કે ધાન્ય ઇત્યાદિ ખાવાથી, પોતાના માટે તૈયાર કરેલ આહાર વાપરવાથી તથા સ્ત્રી સહવાસથી એકના વિચરનાર તપસ્વીને જરાય પાપ લાગતું નથી જીવો બદ્ધ, મુક્ત અને ન બદ્ધ કે ન મુક્ત એમ ત્રણ પ્રકારના છે એમ તેનુ કહેવુ હતુ તેને હિસાબે સંસારી જીવો બદ્ધાબદ્ધ સ્થિતિમા છે મહાવીર જેવો પુરુષ જે ગૃહત્યાગી છે તે ન બદ્ધ ને ન મુક્ત વિભાગમા આવે છે ગોશાનકે વળી આગળ ચલાવ્યુ અને કહ્યુ કે તે પોતે તો મનમને માટે મુક્ત છે કારણકે તે પોતાને કર્મબંધમન માનતો નહિ. આવો સિદ્ધાંત વદાત દર્શનમા છે અને આની કાઈક છાયા "સમયસાર મા પણ છે આ ગોશાનનો સદ્દાલ પુત્ત નામનો એક કુભાર શિષ્ય હતો જેનો અધિકાર 'ઉપાસક દશા સૂત્ર મા ચાલ્યો છે તે મહાવીર સાથે ચર્ચામા ઉતર્યો હતો અને જે થવાનુ હોય છે તેજ થાય છે એ સિદ્ધાતની તેણે મહાવીર પાસે ઉદ્ઘોષણા કરી હતી મનુષ્યનુ ધાર્યું કાઈ થતુ નથી આના જવાબમાં ભગવાને તેને કહ્યુ કે તમારા વાસણો તમારી દુકાનમાથી કોઈ ચોરી જાય અગર ફાડી નાખે તથા તમારી પ્રિય પત્ની સાથે આડો વ્યવહાર દર્શાવે તો તમારે તેની સાથે બાઝવુ નહિ કા રણકે તમારે તો જે થવાનુ હતુ તે થયુ એમ માની મતોષ પકડવો ભગવાનના આ જવાબથી એ કુભાર–સદ્દાનપુત્ત–નિરુત્તર બની ગયો હતો

ગોશાનના મતનુ પ્રચલિત નામ આજીવિકમત એવુ પણ હતુ એ આજીવિકો[1] નગ્ન રહેતા અને તપશ્ચર્યા કરતા સર્વ વસ્તુમાં–જડમા પણ–તેઓ જીવ માનતા અને બને ત્યાસુધી તેઓ તેને ઇજા ન કરતા.

---

૧ કોઇ "આજીવક" શબ્દ પણ વાપરે છે

ભિક્ષા લેવા જતી વખતે વચમાં કોઈ મરેલાં પ્રાણીઓ આગળથી
તે પાછા જતા હતા. આ પ્રાણુકમનું પાલન કરવામાં જ આવે એને
તાજે થવામાં તેઓ સ્વમાનહાનિ સમજતા. પોતાની માટે બનાવેલ
આહાર તેઓ લેતા નહિ. [illegible] જમવા [illegible] હોય તો તેમાંથી
લેતા [illegible] તેને માટે [illegible] બનાવેલું [illegible] આવ્યું હોય
તો તેમાંથી તેઓ ભિક્ષા લેતા નહિ. માખી [illegible] માટે પાર્થે
લેતા નહિ. આ ઉપરાંત 'ઔપપાતિક સૂત્ર'માં કહેવામાં આવ્યું છે
કે તેઓ શીરા [illegible] વગમાંથી ભિક્ષા લેતા નહિ. અમ્બે કે ત્રણ
[illegible] સ્ત્ર [illegible] તેઓ ભિક્ષા લેતા [illegible] ભિક્ષામાં કઈ
[illegible] [illegible] ઉપાસક [illegible] ઘો [illegible]
[illegible] તેનાથી [illegible] લિંગ [illegible] થી તેઓ ન લેતા
અને [illegible] ઉપરનો તેમનો [illegible] પ્ર[illegible]મતીર હતો. આ[illegible] ગૃહસ્થો
અપ્રાસુ ભોજનના ખાનાર હતા, પ [illegible] C, [illegible], [illegible] મોર [illegible]
આદી પીવાના [illegible] બહાર કરતા[1] [illegible], ડુંગળી જેવી તામસિક
વસ્તુઓની સમીપમાં જતા નહિ. [illegible] હિંસા જેમાં થતી હોય
તેવો વ્યાપાર તે ગૃહસ્થો [illegible] નહિ. ભગવાન મહાવીર તો એમનું
દૃષ્ટાંત પોતાના શ્રમણોપાસકોને આપી કહેતા કે તેઓ અર્થાત્ આ[illegible]
વિક ગૃહસ્થો આવા [illegible]–ઉદ્યોગો ને [illegible] થી તો પછી તમે તો
[illegible] માં [illegible] વ્યાપાર [illegible] કરી શકો.[2]

[illegible] આનંદ અનેવાગી નરીકે આશાનક [illegible] અને પછી
[illegible] થી છૂટો [illegible] ભગવાન સાથેના પોતાના વિહાર દરમ્યાન
આ ગોશાલક એક [illegible] તપસ્વી [illegible] માટે ઝઘડી પડ્યો હતો.
વૈશ્યાયન [illegible] તપ કરી [illegible] હતો અને એના માથામાંથી
જૂઓ પડી રહી હતી. એ [illegible] જૂઓને પાછી પોતાના શરીર
ઉપર [illegible] ઉપર મૂકી [illegible] હતો. એ જોઈ ગોશાલક કે જે મૂળે જ

૧ [illegible]

કનકકીર્ત્તિનો મામો હતો તેણે એને પરિહાસ કરતાં કહ્યું : હે તપસ્વી! તમે મુનિ થઈ જૂઓના ઘાત (અર્થાત્ જૂઓ મારી નાખ) કરો. આ પ્રમાણે વજ્રરૂપ વચન સુણવાથી વૈરાગ્ય [illegible] ગયા અને પોતાને મેળવવી તજનારા [illegible] [illegible] [illegible] તેના ઉપર [illegible] ભગવાને આ જાણ્યું [illegible] એ તેજોલેશ્યાને પોતાની શીતલેશ્યાથી નિષ્ફળ બનાવી. ગોશાલકે [illegible] [illegible] ગોશાલકે તેજોલેશ્યાની પ્રાપ્તિનું રહસ્ય ભગવાનને પૂછ્યું જે ઉપરથી ભગવાને એને પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ બતાવી. પછી ગોશાલકે એ પ્રમાણે વિધિવત્ આચરણ કરી એ લબ્ધિ હસ્તગત કરી.[1]

ભગવાન જનતાને ઉપદેશ આપતા તે વખતે જ ગોશાલક પોતાનો અલગ સંપ્રદાય જમાવી રહ્યા હતા. તેઓ પોતાની જાતને જિન કહેવડાવી રહ્યો હતો. [illegible] [illegible] પ્રરૂપણા અને [illegible] [illegible] મહાવીરના [illegible] સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર તેઓ [illegible] કરી રહ્યો હતો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપી એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થયું [illegible] [illegible] [illegible] પૂરી [illegible] પરાક્રમ [illegible] [illegible] [illegible] મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકતો નથી [illegible] [illegible] (નિયતિવાદ) ની ઉપેક્ષા [illegible] તેમને [illegible] હતો.[2]

ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન છ ધર્મગુરુઓ હતા જેમાં ગૌતમ બુદ્ધ પણ સામેલ છે. આ ધર્મનાયકો એ વખતે ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતા. તેમના નામો નીચે પ્રમાણે છે:[3] —

---

1 'ભગવતી સૂત્ર' ૧૫મું શતક

2 વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ 'ભગવતી સૂત્ર' શતક ૧૫ મું

3 સૂત્રકૃતાંગ ઉપોદ્ઘાત (ગોપાલદાસ જીવાભાઈ સંપાદિત)

(૧) મખ્ખલિ ગોસાલક,

(૨) પૂરણ કસ્સપ

(૩) પકુધ કચ્ચાયન,

(૪) અજિત કેસકબલિ,

(૫) સજયબેલટ્ઠીપુત્ત અને

(૬) ગૌતમ બુદ્ધ.

આમા મખ્ખલિ ગોસાલકની હકીકત આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે બીજાઓના સબધમા જે કાઈ હકીકતો તત્કાલીન જૈન, જૈનેતર સાહિત્યમાથી જે મળે છે તે ટૂકમા તપાસી જઈએ.

(૨) પૂરણ કસ્સપ

આના સિદ્ધાતો શુ હતા તે વિગતવાર જાણવા મળી શકતુ નથી પરતુ બૌદ્ધ સાહિત્યમા એના વિષે જે વર્ણન સગ્રહાયેલુ છે તે ઉપરથી નીચેની બાબતો સ્પષ્ટ તારવી શકાય છે

કોઈએ કર્યું હોય બીજા પાસે કરાવ્યુ હોય, કોઈએ કાપ્યુ હોય કે અન્ય દ્વારા કપાવ્યુ હોય કોઈએ કોઈને ત્રાસ આપ્યો હોય કે અપાવ્યો હોય કોઈએ પ્રાણી વધ કર્યો હોય કે કરાવ્યો હોય ચોરી કરી હોય કે કરાવી હોય ધાડ પાડી હોય કે પડાવી હોય લૂટફાટ કરી હોય કે કરાવી હોય, વ્યભિચાર સેવ્યો હોય કે સેવડાવ્યો હોય, જૂઠ બોલ્યો હોય કે બોલાવડાવ્યુ હોય—આ રીતે ટૂકમા ગમે તે પાપ કર્યું હોય – કરાવ્યુ હોય તો પણ તે કરનાર કે કરાવનારને કાઈ પાપ લાગતુ જ નથી સુતીક્ષ્ણ અસ્ત્ર શસ્ત્રથી ગમે તેટલી કતલ ચલાવી હોય કે લોહીની નદીઓ વહેવડાવી હોય તો પણ તેને કાઈ પાપ લાગતુ નથી ગગા જેવી પવિત્ર નદીના દક્ષિણ કિનારે કાપાકાપી કરે કે મારામારી કરે અને ઉત્તર કિનારે યજ્ઞ કરે અથવા દાન કરે તો તેને કાપાકાપીનુ નથી લાગતુ પાપ કે દાનનુ નથી મળતુ પુણ્ય

દાન ધર્મ, સયમ તપ, સત્ય ભાષણ વગેરેથી પુણ્યોપાર્જન થાય છે એવુ માનનારા જખ મારે છે

આ પૂરણ કસ્સપ ગૌતમ બુદ્ધનો સમસામયિક હતો કહેવાય છે કે તેનુ ઇ સ. પૂ પાયસો મોતિરમા મૃત્યુ થયુ હતુ તેને બૌદ્ધોએ અક્રિયાવાદીમા ગણ્યો છે[1] "સૂત્રકૃતાગ વર્ણિત અમારવાદ આના વાદને મળતો છે[2] આત્મા સ્વભાવે અક્રિય છે અને પુણ્ય તથા પાપ તેનાથી પર છે એ એના વાદનુ કેંદ્રિય તત્ત્વ છે આ પૂરણ કસ્સપ નગ્ન ફરતો હતો તેની આસપાસ મોટુ શિષ્યવૃદ વિટળાયેલુ રહેતુ તે વખતનો એ જબ્બર ધર્મનિયતા ગણાતો-એટલો બધો મોટો કે લોકો તેને તીર્થંકર પણ કહેતા કે માનતા

(૩) પકુધ કચ્ચાયન

આ પકુધ કચ્ચાયનનો મત નીચે પ્રમાણે હતો આ જગત સાત પદાર્થમય છે એ પદાર્થો કોઇથી વિનાશને પામતા નથી તેમજ એ પદાર્થો કોઇએ બનાવ્યા હોય તેમ પણ નથી એ પદાર્થો સ્થિર, દૃઢ અને સ્તભની જેમ અવિચલિત છે એ નથી હાલતા, નથી ચાલતા કે નથી ફરતા એ સાતેય આ પ્રમાણે છે – (૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) અગ્નિ, (૪) વાયુ, (૫) સુખ (૬) દુ ખ અને (૭) જીવ એ સાતને મારનાર મરાવનાર, સાભળનાર જાણનાર અને વર્ણવનાર દુનિયામા કોઈ નથી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી મસ્તક કોઇ કાપે તો તેથી કોઇ તેનુ જીવિત તે હરી શકતો નથી એ સાત પદાર્થોમા એ શસ્ત્રે પ્રવેશ કર્યો એટલુ જ કહી શકાય.

આ પકુધ કચ્ચાયનના જીવનના કોઇ પણ અમુક સમયે ગૌતમ બુદ્ધ હતા. અર્થાત્ તેઓ બન્ને સમસામયિક હતા એમ ઇતિહાસ કહે

---

૧ દીઘ નિકાય.'

૨ 'સૂત્ર કૃતાગ.'

છે બુદ્ધોના મતાનુસાર તે ઠંડુ પાણી પીતા નહિ માત્ર ગરમ જલ જ અગ્નિ [illegible] તેના અનુયાયીઓ તપસ્વી [illegible] એના આ પ્રકાર [illegible] શાસ્ત્રના 'અનેકવાર' જોઈએ છીએ [illegible] "સૂત્રકૃતાંગ" માં પણ મળે છે[1]

(૪) અજિત કેસકબલિ

આ અજિત [illegible] પોતાના સિદ્ધાંત [illegible] વાદ કે મત પૂરતો નાસ્તિક [illegible] લોકાયતિકને મળતો-જુલતો [illegible] ભૂતકાલ તરફ નજર [illegible] સિવાય મનુષ્યમાં [illegible] વિદ્યમાન હતા [illegible] પરમાત્મા પૂરાવો મનુષ્ય માગે છે કારણ કે એની તેની સહજ [illegible] પરંતુ એ પૂરાવા [illegible] ન પામી શકતો આગમ એથી નાસ્તિક બને છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ એ [illegible] ભોગવવાની અભિલાષા [illegible] નથી [illegible] આ [illegible] ની ઉત્પત્તિનું મનુષ્ય [illegible] ઉપયુક્ત [illegible] જ મુખ્યતયા કારણ [illegible] કે મત બનતા [illegible] એને ભાતિકવા [illegible] લોકો કહે [illegible] આ જગત પાંચ મહાભૂતોનો બનેલ છે એ સિવાય બીજું [illegible] નથી આથી [illegible] એને [illegible] કહે છે અને એક [illegible] તરીકે એનો [illegible]

અજિત કહેતો હતો [illegible] હોમ યજ્ઞ તપ જપ [illegible] અર્થ નથી [illegible] જે [illegible] કરીએ તેનું ફલ તો હોવું જ જોઈએ પરંતુ [illegible] જ નથી ત્યાં ફલની વાત જ શી? લોકો કહે છે [illegible] આ લોક [illegible] પરલોક [illegible] છે અને [illegible] પરંતુ એવો લોકો [illegible] આપનારા શ્રમણ બ્રાહ્મણો સર્વજ્ઞ કે તીર્થંકર [illegible] સત્યપન [illegible] છે તો તે મિથ્યા [illegible] નામનું [illegible] પરલોકમાં મૃત્યુ

---

૧ 'સૂત્રકૃતાં'।

બાદ જાય છે તે ઉપજાવી કાઢેલ જલ્પ છે મનુષ્ય મ ણ પામે છે ત્યાર પચમહાભૂતનુ બનેલું જે શરી બનેલું હોય છે તે પાચેય મહાભૂતો પોત પોતાના ભૂતમાં મળી જાય . એને આપણે મૃત્યુ કહીએ છીએ મરણુ બીજુ કાઈજ નથી પૃથ્વી પૃથ્વીમા, જળ જળમા, અગ્નિ અગ્નિમા વાયુ વાયુમા, અને ઇન્દ્રિયો આકાશમા મળી જાય છે મૃત ને ચા પુરૂષો ઉપાડી જાય છે અને સ્મશાનમા બળાયા છે છ તેણે પોતાના દાનમાં ભાન કેટલાક તેમ જપ તપ વગેરે રાખોડીમા ભસ્મમા મળી જાય છે 'भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमन कुत ?' અ હ પાછો આવવો નથી દાન, ધમ, સયમ તપ વગેરે કરવાની હિમાયત મૂર્ખ ના ઓ અકારણ નાખે જઈ રહ્યા છે આસ્તિ વાદનુ સ્થાપન કરી મૂર્ખતા જ છ ડાહ્યા લોક ભણે, મૃત્યુ પછી એનો મન્ત્રો વિનાશ થઈ જાય છે પાછળ કાઇ હેતુ નથી અને સાથે કાઈ જતુ નથી આ લોક જ સાચો તો પછી જ્યાં સુધી જીવવાનું હોય ત્યાસુધી આનંદથી, મસ્તીથી જીવવુ આ સિદ્ધાન્ત અજિત કસકબલિનો છે અને તે ચાર્વાક મતન પ્રતિબિબ માત્રજ છે

(૫) સંજય બેલટ્ઠીપુત્ત

સજય બેલટ્ઠીપુત્ત ગૌતમ બુદ્ધનો સમકાલીન હતો પરિવ્રાજક હતો અને પાતાની જાતને તીર્થંકર તરીકે ઘોષિત કરતો સારીપુત્ત અને મોગ્ગલાયન-બુદ્ધના બે મુખ્ય શિષ્યો—આ સજય બેલટ્ઠીપુત્તના પહેલા અનુયાયીઓ હતા એવી ઐતિહાસિક શ્રુતિ છે આ સજય વિક્ષેપવાદી અને અજ્ઞાનવાદી એમ બન્ને હતો. લોકો જ્યારે એને પૂછે કે "શુ પરલોક છે?" ત્યારે એના જવાબમાં કાઈ કહેવાને બદલે એજ સામુ પૂછે કે "શુ પરલોક છે?" વળી લાગ આવે એમ પણ કહેતો કે પરલોક છે એમ પણ નથી અને પરલોક નથી એમ પણ નથી. અર્થાત્ હકાર અને નકાર-બન્નેમા ભ્રમ રાખતો અને એવી રીતે એ છટકી જતો એટલા માટે

અર્થાત્ એના પ્રત્યુત્તરો વિક્ષેપ જન્ય અને અજ્ઞાન જન્ય હતા તેથી એ વિક્ષેપવાદી અને અજ્ઞાનવાદી-બન્ને-પ્રસંગ પ્રમાણે કહેવાતો ઉપરાંત પરલોકમાં જીવ જાય છે કે નહિ અને ત્યાં સારૂ, નરસુ ફળ ભોગવે છે કે નહિ તેના જવાબો પણ તે સંદેહાત્મક જ આપતો અને મૂળની શુદ્ધ વાત તે વધારે જટિલ બનાવી દેતો આવા ઉત્તરો આપવામાં તેનો હેતુ એ દર્શાવવાનો હતો કે લોકો આવા અજ્ઞાની છે અને અજ્ઞાનનો આશરો લઈને જ જવાબ આપી શકે છે લોકો અને ધર્મનાયકો આવી રીતે ઉત્તમ એક બીજાને મુંઝવે છે અને પોતાની કક્ષામાંથી હાથ બહાર કાઢતા નથી એવું આડકતરી રીતે દર્શાવવાનો હેતુ એ પોતે આવા જવાબ આપતો એમાં હતો

(૬) ગૌતમ બુદ્ધ

ઉપર જણાવ્યા તે પાંચ ધર્માચાર્યો વિદ્યમાન હતાં એ અરસામાં ગૌતમ બુદ્ધ પણ ક્ષેત્રમાં બહાર આવ્યા આ ગૌતમ બુદ્ધ ભગવાનના એક ખાસ અને નોંધપાત્ર સમકાલીન હતા શ્રી કલ્યાણવિજયજી કહે છે કે બુદ્ધ મહાવીર કરતાં વૃદ્ધ હતા.[1] બુદ્ધનું આયુષ્ય એંશી વર્ષનું હતું મહાવીરનું બોંતેર વર્ષનું હતું બુદ્ધનો જન્મ મહાવીર પહેલાં થયો હતો અને તેમણે પોતાનો પંથ પ્રવર્તાવ્યો હતો તેઓ મહાવીર પહેલાં નિર્વાણ પામ્યા હતા આ ધર્માનંદ કોસાંબીના મતે બુદ્ધ બધા સમકાલીન તીર્થંકરોમાં તરુણ હતા[2] એમનો આમ કહેવાનો આશય એ છે કે 'પ્રાચીનતાની અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અન્ય તત્કાલીન પંથો બૌદ્ધ પંથ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા એટલું જ નહિ પણ આ બધા તીર્થંકરોમાં ગૌતમ બુદ્ધ તરુણ હતા'[3] હવે આ એમાં તથ્ય શું? નિર્ણય કરવામાં સત્યને શોધવામાં કેટલી શક્તિ? કેટલી આવડ?

---

1. ભારતીય વિદ્યા તૃતીય ગ્રંથ, 'વીર સંવત કાલગણના'
2. પુરાતત્ત્વ નોંધ ૧૬, પૃષ્ઠ ૭૧
3. એજન.

બુદ્ધ અને મહાવીર બન્ને સમકાલીન હતા એ બાબત પરત્વે લગભગ બધા જ સંશોધકો એકમત છે પરંતુ બન્નેના જન્મ અને નિર્વાણ સંબંધે પૂરતો મતભેદ પ્રવર્તે છે તેઓ બન્ને ઘણી વખત એક જ નગરમાં, એક જ નગરીમાં, એક જ ગામડામાં, એક જ સંનિવેશમાં (પરગણાં) અને એક જ શેરીમાં પણ ગયા હશે. સમાજ તે બન્નેની તરફ પક્ષપાત સહિત કે પક્ષપાત રહિત દૃષ્ટિએ જોતો હશે. મહદંશે ઘણાભાગે બન્ને પાસે જતા લોકોની દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ એક સરખી હતી નહિ અને હોઈ પણ ન શકે. બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપરથી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે ગૌતમ બુદ્ધ અનેક વ્યક્તિઓ પાસે જતા અને તેમની પાસે પણ અનેક પરિવ્રાજકો આવતા. બુદ્ધ તેમની સાથે ચર્ચામાં વાદમાં અને પરામર્શમાં ઉતરતા. પ્રવ્રજિત થયા પછી સંભવ છે કે બુદ્ધ પાર્શ્વનાથના શિષ્યમંડળમાં પણ ગયા હોય. પરંતુ ભગવાન મહાવીર પાસે એ ગયા હોય એ બાબતનું પ્રમાણ મળતું નથી. પરંતુ નિર્ગ્રંથ શ્રમણોના વિચારની અસર તેમના ઉપર સ્પષ્ટ રીતે પડી હતી એમ તો બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપરથી લાગે છે પ્રવ્રજ્યા પછીના છ વર્ષ જેટલા ગાળામાં તેમણે અનેક ભિન્ન ભિન્ન પંથો સંપ્રદાયો અને આમ્નાયોનો અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પરિચય સાધ્યો હતો અને તેમને જ્યાં જ્યાં સત્ય જણાયું ત્યાં ત્યાં તેને વળગી રહ્યા હોય અગર તે સત્યને પોતે પોતાના પંથ પ્રવર્તનમાં અપનાવ્યું પણ હોય. નિર્ગ્રંથ શ્રમણોના વિચારોનો સંપર્ક સાધ્યા છતાં તેઓ તેમની સાથે રહી શક્યા હોય એમ લાગતું નથી પોતે બહાર પડ્યા ત્યારથી પોતાનો સ્વતંત્ર માર્ગ એમણે ચલાવ્યો હતો.

જિનાગમોમાં ગૌતમ બુદ્ધ વિષે ખાસ નોંધો પણ મળી શકે એવી બાબતો દૃષ્ટિગોચર થતી નથી એક માત્ર 'સૂત્રકૃતાંગ' માં ત્રણ ગાથાઓ તેમના સિદ્ધાંતોના વિષયમાં આવે છે.[1] એક આર્દ્રકુમારના

---

૧ સૂત્રકૃતાંગ'

અધ્યયનમાં આર્દ્રકુમાર ને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ મળે છે ત્યારે તેમના વિવાદના સંબંધમાં હકીકત આવે છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ હકીકત જૈન ગ્રંથોમાં મળતી નથી. ગૌતમ બુદ્ધના સિદ્ધાંતો તરફ જૈનાગમોનું વલણ કાંઈક ઓછું રસીલું જણાય છે. જ્યારે નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર અને નિર્ગ્રંથ શ્રમણોના સંબંધમાં બૌદ્ધ અટ્ઠકથાઓ ઠેકઠેકાણે વર્ણનો કરે છે તથા નવી નિર્ગ્રંથધર્મના આલોચનાની પાછળ ઉપર ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ આચાર્યોએ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક ટીકાઓ કરી છે. ગૌતમ બુદ્ધ ભગવાન મહાવીરના વયમાં નાના હતા કે મોટા એ વાતને આપણે પડતી મૂકીએ તો પણ એ તો કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ કે ગૌતમ બુદ્ધ નિર્ગ્રંથધર્મ સામે વધારે પડતો ઉભરાટ ધરાવે છે. પ્રથમ તો ગૌતમ બુદ્ધ પોતે તપસ્વી હતા પરંતુ તપશ્ચર્યામાં ભોગ જાણે કેમ એમને સાર્થક્ય કે શ્રેય ન ભાસ્યું એટલે તપશ્ચર્યાને દૃઢપણે માનનાર અને તપશ્ચર્યાની પ્રણાલિકાને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેનાર નિર્ગ્રંથ ધર્મ તરફ એમણે એમનો વાંધો જાહેર કર્યો હોય એમ લાગે છે. ગોશાળક જેમ ભગવાનનો અંતેવાસી થઈને ભગવાન સાથે છ વર્ષ રહ્યો હતો તેમ ગૌતમ બુદ્ધે પણ પાર્શ્વનાથની પરંપરાના શિષ્યમંડળોમાં સહવાસ સેવ્યો હોય એમ લાગે છે. અને પાછળથી એમના વિચારો પૃથક્ થઈ ગયા હોય તેથી પોતે સહવાસ છોડી ચાલી નીકળ્યા હોય એ અસંભવિત નથી. ગૌતમ બુદ્ધ સત્ય ખાતર અન્યદર્શનીઓનો સંયોગ કે સંપર્ક સાધતા પરંતુ પૃથક્કરણ કરતા. હમેશાં પોતાના વિચારોને જ પોતાના સિદ્ધાંતોનું જ અન્યની વિચારશ્રેણિઓ તાગ-વાની ઈંતેજારી કરતા પોતાની માન્યતાઓ જગત સમક્ષ પ્રચારવાની અને પ્રસારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેમનામાં વિશેષપણે હતી એમ બૌદ્ધ સાહિત્યના વાચન અને અભ્યાસ પરથી લાગ્યા વિના નથી રહેતું. કહે-વાનો આશય એ છે કે અન્ય ધર્મના પોતાના વિચારોને પોતાને નિકટ એવા સિદ્ધાંતોને યથાપ્રમાણ અને યથાસંખ્યા અપનાવી એમણે એક નવો પંથ ચાલુ કર્યો હતો.

આગળ જણાવ્યા તે ૭ ધર્મનાયકો પૈકી ગૌતમબુદ્ધનો પથ સિદ્ધાંત પ્રચાર સખ્યા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વધારે પડતુ વૈશિષ્ટ્ય ધરાવે છે એટલે એનો અહિયા જરા વિસ્તારપૂર્વક ખ્યાલ આપ્યો છે

ભિક્ષુસંઘમા શિસ્ત કડકમા કડક રીતે રહે એ આશયથી ગૌતમ બુદ્ધે અનેક દુષ્કર નિયમોની જાળ ગુથી હતી છતા ભિક્ષુસંઘ નિયમ પાલનમા અવારનવાર શૈથિલ્ય બતાવે છે[1] શ્રમણીસંઘની રચના માટે ગૌતમબુદ્ધ ઉત્સાહી જણાતા નથી તો પણ ગૌતમી નામની પોતાની માસીને ગૌતમબુદ્ધે શ્રમણીસંઘની અધિકારી બનાવી હતી પોતે આમ કરવા નાખુશ હતા પરંતુ શિષ્યમંડળના અનુરોધથી તેમણે તેમ કર્યું હતુ ગૌતમબુદ્ધને પોતાને જ સધર્મ માટે ઝાઝી આશા નોતી અને તેથી જ એ સંઘ માડ પાંચસો વર્ષ સુધી જીવિત રહી શકશે એમ આગળથી જ તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતુ સ્રીપ્રવ્રજ્યામા ગૌતમબુદ્ધને શ્રદ્ધા હતી નહિ. છતાં તત્સંબધે આઠ ઉગ્ર નિયમોની તેમણે રચના કરી હતી આ શ્રમણીસંઘમા ક્ષમા અને ઉત્પલવર્ણા નામની બે ભિક્ષુણીઓ હતી ઐતિહાસિક પરંપરાનુસાર એમ માનવાને કારણ છે કે રાજા બિંબિસારની રાણી પણ રાજાની અનુજ્ઞાપૂર્વક બૌદ્ધ ભિક્ષુણી થઈ હતી

ઉત્પલવર્ણા એક ધનાઢ્ય વ્યાપારીની પુત્રી હતી અને તે કુમારિકાવસ્થામા જ પ્રવ્રાજિકા બની હતી ધર્મપ્રચારના કાર્યમા બૌદ્ધ ભિક્ષુસંઘે જે કરી બતાવ્યુ છે તેવુ ભિક્ષુણીસંઘે નથી કરી બતાવ્યુ છતા ભિક્ષુણીસંઘનો ફાળો ઉપેક્ષણીય તો ન જ ગણાય.

મોક્ષ જય ભિક્ષુણી વર્ગને સાધ્ય છે કે નહિ તે વિષયમા એક આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે[2] શ્રાવસ્તી નામની નગરીની સમીપમા આવેલ અંધવનમા સોમા નામની ભિક્ષુણી ધ્યાનાવસ્થામા બેઠી હતી તે વખતે તેને મારે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યુ –

---

१ બૌદ્ધ સંઘપરિચય' નામનો આ કોસાંબીનો લેખ
२ ભિક્ષુણીસંયુત્ત

य स इसिहि यतथ ठान दुरभिसमव ।
न स द्वगुल पञ्ञाय सक्का पप्पो तु इत्थिया ॥

આ ગાથાનો અર્થ એ છે કે જે સ્થાન (નિર્વાણ) ઋષિઓને પણ દુર્લભ છે તે સ્થાન માટે સ્ત્રીઓ પ્રયત્ન કરે તો શું તે શક્ય છે? જે સ્ત્રી ભાત રંધાઈ ગયો હોય એ વખતે તે ચડ્યો છે કે પાકો છે તે જાણવા માટે બે આંગળીઓ એકઠી કરે છે (તે સ્ત્રીઓ માટે શું તે શક્ય છે?)

સોમાએ જવાબ આપ્યો –

इत्थिभावो क्रि कयिरा चित्तम्हि सुसमाहिते,
ञाणम्हि वत्तमानम्हि सम्मा धम्म विपस्सतो ।
यस्स नून सिया एव इत्थी ह पुरिसो ति वा,
किंचि या पन अस्मास तं मारा वत्तु मरइ त्ति ॥

અર્થ –ચિત્ત ઉત્તમ પ્રકારે સમાહિત થયું હોય અને જ્ઞાન લાભ થયો હોય તથા સમ્યક્ ધર્મ જાણ્યો હોય તો નિર્વાણ માર્ગમાં સ્ત્રીત્વ શું કામ આડું આવે? જેના મનમાં હું સ્ત્રી છું અથવા પુરુષ છું અથવા હું કાંઈક છું એવી અભિમાન બની રહી હોય તેને હે માર! તું ખુશીથી એવું કહેજે આ સાંભળી માર સમજી ગયો કે સોમા પોતાનું સ્વરૂપ પામી ગઈ છે અને તેથી હું મનમાં દુઃખી થતો ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

તથાગતના સિદ્ધાંતો

ઉપર જે વાત કરી તે બુદ્ધના સંઘ વિષેની થઈ ગૌતમબુદ્ધના જ્ઞાન અને વિચારો ઘણી વખત અજ્ઞાનવાદીના જ્ઞાન અને વિચારને મળતા–જુલતા હોય એમ લાગે છે કોઈ પણ

મનુષ્યના પ્રશ્નોના ઉત્તર હા કે નામાં નિશ્ચયાત્મક રીતે આપી શકતા નો'તા. જગતને તેઓ કહેતા કે તમને દુઃખ દેખાતું હોય તો મારી પાસે આવો તેનો ઉપાય બતાવું. પરંતુ એ દુઃખ શાથી થયું એનો ઉત્તર માગી પાસે નથી એમ તેઓ કહેતા. આ બાબતને તેઓ બાણના દૃષ્ટાંતથી સમજાવતા. કોઈને બાણ વાગ્યું હોય એ વખતે એ બાણ કેવું હતું અગર એ બાણમાં કેના પીંછા હતા એવા પ્રશ્નો જેમ એ પુછે અને એ અનુચિત લાગે તેમ દુઃખના કારણની પૃચ્છા કરનારના સંબંધમાં સમજવું. મુખ્ય વાત તો એ છે કે બાણ કાઢી નાખવું. મનુષ્યોએ આવી નાહકની માથાકૂટમાં ન ઉતરવું જોઈએ. આના પ્રકારની વિચારસરણી ગૌતમબુદ્ધની હતી. 'મજ્ઝિમ નિકાય'માં એક એવી હકીકત છે કે એકદા ગૌતમબુદ્ધ જેતવનમાં અનાથપિંડિક ઉદ્યાનમાં વિચરી રહ્યા હતા તે વખતે તેમની પાસે વત્સગોત્ર પરિવ્રાજક આવ્યો અને પ્રશ્ન કર્યો "હે ગૌતમ! આ લોક શાશ્વત છે કે અશાશ્વત?[1] ગૌતમબુદ્ધે એનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો 'હે વત્સ! મારી એવી દૃષ્ટિ નથી. વત્સે ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો. હે ગૌતમ! આ લોક અંતવાળો છે એ સત્ય છે કે અન્ય છે એ સત્ય છે? ગૌતમબુદ્ધે જવાબ આપ્યો હે વત્સ! એમ નથી અને એમ છે એમ પણ નથી. આવી રીતે આના આના અનેક પ્રશ્નો વત્સે ગૌતમબુદ્ધને પૂછ્યા. વળી પાછું વત્સ પરિવ્રાજકે પૂછ્યું હે ગૌતમ! જીવ તે શરીર છે તે બરાબર છે કે અન્ય શરીર અને અન્ય જીવ છે? આમાં તમારે શું મત છે?' ગૌતમબુદ્ધે કહ્યું 'પહેલો મત મારા નથી તેમજ બીજો પણ મારો નથી' વત્સે વળી પૂછ્યું 'હે ગૌતમ! તથાગત અત્યારે છે તે મૃત્યુ બાદ છે કે નથી?' ગૌતમબુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો "ગૌતમ મરણ પછી છે એમ નથી અને મરણ પછી નથી એમ પણ નથી. આમ વત્સ પરિવ્રાજકે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા પરંતુ ગૌતમબુદ્ધે એના ઉત્તરો 'હા' અગર 'ના'ના નિશ્ચયાત્મકરૂપમાં ન આપ્યા અને સત્ત એ ઉત્તરો માટે તથાગતે

---

૧ "બોતેરમાં અંકમાં અગ્ગિ વચ્છગોત્ત સુત્ત.'

અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયુક્તિઓ સૂચવી છે આ બાબતને સ્પષ્ટ રૂપે તેમણે કહી નથી અને એમની વિદ્વતા કહો કે ગમે તે કહો પરંતુ જે છે તે તેમ છે ગૌતમબુદ્ધે વત્સને કહ્યુ 'હે વત્સ! આવી દૃષ્ટિ રાખવી અથવા સિદ્ધાંતો સમજાવવા તે સરવાળે દુ ખ રૂપ છે એટલુ જ નહિ પરંતુ એ પ્રશ્નો બોધ માટે નથી તેમ નિર્વાણ માટે પણ નથી અર્થાત્ એવા પ્રશ્નો કરવા અગર એના ઉત્તરો આપવા તે નિરર્થક છે

ગૌતમ બુદ્ધ પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર આપવાને બદલે ઉલટુ પૂછે છે હે વત્સ! તારી આગળ અગ્નિ બળે છે તે તુ જુએ છે? વત્સે કહ્યુ હુ જોઉ છુ ગૌતમબુદ્ધે ફરી પૂછ્યુ "અગ્નિ, હે વત્સ! તારી પાછળ બળે છે તેને તુ જુએ છે? વત્સે કહ્યુ 'હે ગૌતમ એ હુ જોઉ છુ ત્યારબાદ ગૌતમબુદ્ધે પૂછ્યુ "હે વત્સ! પૂર્વનો અગ્નિ હોલવાઈ ગયો તે તુ જાણે છે? વત્સ કહે છે' હા, હુ એ જાણુ છુ ગૌતમબુદ્ધે વળી પાછુ કહ્યુ 'હે વત્સ! પશ્ચિમનો અગ્નિ હોલવાઇ ગયો તે તુ જાણે છે? વત્સે કહ્યુ હા, હું તે પણ જાણુ છુ ત્યારે ગૌતમબુદ્ધે કહ્યુ 'હે વત્સ! અગ્નિ હોલવાઈને કઇ દિશામા ગયો? વત્સે જવાબ વાળ્યો 'તે હુ કેવી રીતે કહી શકુ' આ બધા પ્રશ્નો અને પ્રતિપ્રશ્નો દ્વારા ગૌતમબુદ્ધ વત્સ પરિવ્રાજકને એ હકીકત ઠસાવવા માગતા હતા કે એવા પ્રશ્નો અર્થ વિનાના છે અને એવા પ્રશ્નો પૂછવા તેનો કાંઇ સાર જ નથી

ગૌતમબુદ્ધ પોતે કાઇપણ સ્પષ્ટ વિધાન કરવાની સ્થિતિમા નો તા એ ઉપરની આખી ઘટનાનો સારાશ છે પ્રતિપ્રશ્નો પૂછી મૂળ વાતને તેઓ ઉડાડી દેતા બુદ્ધે ગમે તે વ્યક્તિઓનો પરિચય સાધ્યો હોય પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે તેઓ કાંઇપણ નિર્ણયાત્મક વિધાન કરી શકવાની સ્થિતિમા નો તા સામાન્ય બુદ્ધિના માણસને પણ સંતોષ આપી શકયા હોય તેમ પણ લાગતુ નથી 'મજ્જિમનિકાય અને 'દીઘનિકાય ને તપાસતા ગૌતમબુદ્ધ કઈ પ્રકૃતિના કે

કેવા વિચારના હતા તે પણ ભારપૂર્વક કહી શકાતું નથી. આ બન્ને ગ્રંથો ઉપરથી એમ વિદિત થાય છે કે ગૌતમબુદ્ધ અનેક વ્યક્તિઓ પાસે ગયા હતા, અને અનેક વ્યક્તિઓ તેમની પાસે પણ આવી હતી. પારસ્પરિક વિચાર વિનિમય પણ થયો હતો. કેવા કાર્યો કરવાથી જીવો નરકગતિને પામે છે? સ્વર્ગ અને નરકનું શું સ્વરૂપ છે? સ્વર્ગ અને નરક ક્યાં આવે છે? તથા જીવો શા સારૂ ત્યાં જાય છે? વગેરે વગેરે બાબતોનો અસદિગ્ધ ખુલાસો તેઓ જરા પણ કરી શક્યા નથી. જગતમાં પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ છે પરંતુ તેમાં જીવ છે કે નહિ એ બાબતનું કાંઈજ સ્પષ્ટીકરણ તેમણે કર્યું નથી.

ગૌતમબુદ્ધનો માંસાહાર[1]

કહેવાય છે કે ગૌતમ બુદ્ધ ઘણા દયાળુ અને કરુણાપર હતા. તેમણે ત્રસહિંસા વિરુદ્ધ મોટી ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી. તે વખતના સમાજમાં વૈદિક આજ્ઞાનુસાર યજ્ઞ–યાગાદિમાં અજ, ગૌ અને અશ્વાદિના હોમ થતા હતા. હિંસા વિરુદ્ધના આવા પ્રકારના ઉપદેશથી યજ્ઞ–યાગાદિ કૃત ત્રસહિંસાનું પ્રમાણ ઘણું જ ઘટી ગયું હતું. તે વખતે માણસો માંસાહાર કરતા. ગૌતમબુદ્ધ અને તેમના શ્રમણોને જનતા ભોજન માટે નોતરતી અને તેઓ જતા પણ ખરા. ભોજનમાં આપવામાં આવતા માંસનો તેઓ સ્વીકાર કરતા. કહેવાય છે "સ્થૂલ અને અતિ પુષ્ટ ઘેટો મારી તેમની પાસે લાવી, તેલમાં તળી, મીઠું–પીપર ભભરાવી તૈયાર કરી આપતા. તો તે માંસને બૌદ્ધ શ્રમણો ખૂબ ઠાંસીને ખાતા અને કહેતા કે એથી અમને કાંઈ પાપ લાગતું નથી.' અત્યારે પણ તિબ્બત, બ્રહ્મદેશાદિ સ્થળોએ જેઓ અહિંસક બૌદ્ધો હોવાનો દાવો કરે છે તેઓ બજારમાંથી માંસ વેચાતું લાવી વાપરે છે અને કહે છે કે એ બકરૂ

[1] "દીઘનિકાય,' પ્રકરણ બારમું તથા "મહાપરિનિબ્બાણસુત્ત."

આદિ પ્રાણી અમે અમારે હાથે માર્યું નથી તેથી અમને એનો દોષ લાગતો નથી

ગૌતમબુદ્ધે માંસાહાર કર્યો હતો એ બૌદ્ધપિટકો વાંચી બાબત આજ સુધી સર્વાનો વિદિત બની રહી છે ચુન્દ નામની એક વ્યક્તિએ તો સૂકર સૂવાનું માંસ ગૌતમબુદ્ધને આહાર માટે આપ્યું હતું એ ભોજન બાદ ગૌતમ બુદ્ધ રોગનો ભોગ બની મૃત્યુને શરણ થયા રહેવાની બનાવ બનેલ છે કે ગૌતમબુદ્ધે માંસાહાર કર્યો હતો અને તેમનો શ્રમણસંઘ પણ માંસાહારની તરફેણમાં હતો. ચુન્દની કોઈએ અપમાનપૂર્વકની નિર્ભર્ત્સના પણ નોતી કરી ઉલટું, ગૌતમ બુદ્ધે એનો બચાવ કર્યો હતો. આ ચુન્દ સિવાય પણ એક ઉગ્ર ગૃહપતિએ સૂઅરના માંસની ભિક્ષા ગૌતમબુદ્ધને આપી હતી.[1] ગૌતમબુદ્ધને આપવામાં આવેલ આ માંસભિક્ષા તથા તેમણે કરેલ માંસાહારનો બુદ્ધનિર્વાણ પશ્ચાત્ આશરે એક હજાર વર્ષ પછી થઈ ગયેલા મનાતા બુદ્ધઘોષ નામના આચાર્યે પિટકો ઉપરની પોતાની વિવેચનામાં બચાવ કરવાની ચેષ્ટા કરી છે[2] અર્થાત્ સૂકર શબ્દના સહજ એટલા ભાવ અથવા ફરી માંસના અર્થમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે

સંગીન હકીકત તો એ છે કે ગૌતમબુદ્ધ તથા તેમના શ્રમણો જીવ હિંસા અટકાવવા જે નૈતિક ઉપદેશ આપતા હતા છતાં માંસાહારમાંથી તેઓ કોઈ બચી શક્યા નથી માંસાહારની વિરુદ્ધમાં આંદોલન શરૂ થયું અને જનતામાં એમની અવહેલના થવી શરૂ થઈ એટલે અમુક બૌદ્ધ શ્રમણોએ માંસાહાર કરવાની વિરુદ્ધમાં સૂર ઉઠાવ્યો પરંતુ એ વિરોધને ગૌતમ બુદ્ધે ન સ્વીકાર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ ઉલટું એની સીધી તરફેણ કરી.[3]

---

૧ 'અંગુત્તરનિકાય' પાંચમું નિપાત
૨ 'મજ્જિમનિકાય'
૩ 'મજ્જિમ નિકાય'

ગૌતમબુદ્ધનું નિર્ગ્રન્થ મંડળમાં સ્થાન

ગુરુસ્થાનને શોભાવનાર વર્ગને પ્રાચીન કાળમાં શ્રમણ, યતિ, ભિક્ષુ, અનગાર, તપસ્વી, પરિવ્રાજક અને સાધુ કહી સંબોધવામાં આવતો હતો. અર્થાત્ ગુરુસ્થાનના સૂચક ઉપર્યુક્ત શબ્દો સામાન્ય પણે કોઈપણ સંપ્રદાય માટે વપરાતા હતા પરંતુ જ્યારે એમાં અમુક ખાસ સંપ્રદાયનો નિર્દેશ કરવાનું જરૂરી જણાતું ત્યારે એ શબ્દો આગળ તે તે સંપ્રદાયનો શબ્દ મુકવામાં આવતો. દા. ત. જૈન સાધુ, બૌદ્ધ સાધુ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ જૈન સાધુઓને માટે નિર્ગ્રંથ, શ્રમણ શબ્દ પણ ખાસ તોર પર વાપરવામાં આવતા. શ્રી વર્ધમાનને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં નિગ્ગંઠ નાયપુટ્ટ કહેવામાં આવેલ છે[1] ગૌતમ બુદ્ધ પરિવ્રાજક બન્યા બાદ પોતાના સાધના કાળ દરમ્યાન, ઘણા અને ભિન્નભિન્ન શ્રમણોના સંપર્કમાં આવ્યા હતા ઘણાઓ સાથે વિચાર વિનિમય કર્યો હતો અનેકો સાથે તેમણે તત્ત્વચર્ચા પણ કરી હતી તેઓ પાર્શ્વાપત્યીઓના ખાસ સમાગમમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે[2] ભગવાનનો અંતેવાસી બની ગોશાલકે જેમ એમની પાસેથી અમુક વિચારોની પ્રેરણા મેળવી હતી તેમ ગૌતમ બુદ્ધે પણ પાર્શ્વાપત્યીઓ પાસેથી કાંઈક પ્રેરણા મેળવી હોય એ અસંભવિત લાગતું નથી. સ્વતંત્ર આજીવિક સાહિત્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી તો પણ એ તો વિના જોખમ કહી શકાય તેમ છે કે ગોશાલકે જિન[3] અર્હંત, તીર્થંકર વગેરે વગેરે ઉપનામો જૈન ધર્મમાંથી ખસકાવ્યા હતા તેવીજ રીતે જિન અર્હંત, તથાગતાદિ બુદ્ધદેવના ઉપનામો પણ ગૌતમ બુદ્ધે જૈનધર્મમાંથી જ તફડાવ્યા હોય એમ જણાય છે જૈન સાહિત્યપ્રયુક્ત શ્રી વર્ધમાન સંબંધક ઉપનામો પૈકીના અમુક

---

1. મજ્ઝિમ નિકાય.
2. જૈનસંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, પત્રિકા, નં. ૧૫
3. "ભગવતી

ગોશાલકના સપ્રદાય કે ગૌતમબુદ્ધના સપ્રદાય સિવાય અન્ય કોઈ સપ્રદાયે વાપર્યા જાણ્યા, વાચ્યા નથી ગોશાલક ભગવાન મહાવીર સાથે છ વર્ષ જેટલો સમય રહ્યો હતો પરતુ ગૌતમબુદ્ધ રહ્યા હતા કે નહિ અને રહ્યા હતા તો કેટલો વખત રહ્યા હતા તે સ્પષ્ટ જણાતુ નથી છતા તેમના સમગ્ર સાહિત્યમાં જૈન ધર્મનુ સુરેખ પ્રતિબિમ્બ અંકિત થયુ જણાય છે જૈન સાહિત્ય પ્રયુક્ત પ્રાણાતિપાત મૃષાવાદ, અદત્તાદાન પ્રાણાતિપાત વિરમણ મૃષાવાદ વિરમણ આસ્રવ, ક્ષીણાસ્રવ આરાધક અને વિરાધકાદિ શબ્દો જે અર્થમાં વપરાયા છે તે જ અર્થમા બૌદ્ધ સાહિત્યમા અનેક સ્થળે વપરાયેલ છે[1] વત્સગોત્રી પરિવ્રાજક ગૌતમબુદ્ધ પાસે આવી પ્રશ્ન કરે છે " હે ગૌતમ ! અકુશલ શુ છે અને કુશલ શુ છે? ગૌતમબુદ્ધ પ્રત્યુત્તરમા કહે છે " હે વત્સ ! પ્રાણાતિપાત, અદત્તાદાન મૃષાવાદ, મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરે વગેરે અકુશલ છે અને પ્રાણાતિપાત વિરમણ અદત્તાદાન વિરમણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ દસ કુશલ છે [2] ઉપર દોરેલ અનુમાનની આ સાક્ષી છે

જૈન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્ય વચ્ચેનુ ઉપર્યુક્ત શબ્દસાદૃશ્ય અને વિચારસાદૃશ્ય કેવળ આકસ્મિક તો ન જ કહી શકાય. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ' સુત્તપિટક ' માં પાચ નિકાયો છે તેમાંના ક્ષુદ્રપિટકમા પદર ગ્રથો છે અને એ પૈકીનો એક ' ધમ્મપદ ' પણ છે આ ' ધમ્મપદ 'મા કેટલીક ગાથાઓ અક્ષરશ જૈન સાહિત્યની છે લોકો એવી દલીલ પણ કરી શકે કે એ ગાથાઓ ' ધમ્મપદ ' માંથી જૈન સાહિત્યે કા ન ચોરી લીધી હોય? આપણે એ વિષે વિશેષ ચર્ચા નહિ કરીએ. ભાષા ભેદ અને રચના ભેદ જે કાંઈ થોડો ઘણો છે તે ધ્યાનમા ન લઈએ તો ' ધમ્મપદ ' ની ગાથાઓ તેમ જ 'ઉત્તરાધ્યયન ' ની ગાથાઓ વચ્ચે મોટાભાગનુ સામ્ય છે

---

૧ "મજ્ઝિમ નિકાય.

૨ ' મજ્ઝિમ નિકાય,' તેંતિરમુ પ્રકરણ.

હવે આપણે બીજી બાબત તરફ વળીએ "રાય પસેણુઇય' નામના જિનાગમમાં પએસી અને કેશીકુમારનો અધિકાર આવ્યો છે [1] બન્નેની મુલાકાત ચિત્ત નામક એક સારથી દ્વારા ગોઠવાય છે આ ચિત્ત પએસી રાજાનો બીજી માતાથી ઉત્પન્ન થયેલ પરંતુ વયમા મોટો ભાઇ છે રાજા પએસી ઘણો પાપાચરણી હતો. પરંતુ કેશીકુમાર તેને જનધર્માભિમુખ બનાવે છે આ ઘટના 'દીઘનિકાય" નામના બૌદ્ધગ્રંથના છેલ્લા પ્રકરણમા છે [2] જો કે અહિયા નામભેદ માલુમ પડે છે અર્થાત્ જિનાગમન્તર્ગત પએસી ચિત્ત અને કેસીને સ્થાને બૌદ્ધગ્રંથમા પાયાસિ, ક્ષત્ર, અને કુમારકસ્યપ નામોની યોજના કરવામા આવેલ છે જે પ્રશ્ન પએસી પૂછે છે તેજ પ્રશ્ન પાયાસિ પણ પૂછે છે "જીવ અને શરીર એક છે કે ભિન્ન? જીવ પરલોકમાહિ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ?—આ બન્ને પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર–એટલે કે જીવ ભિન્ન છે અને પરલોકમા ઉત્પન્ન થાય છે—બન્નેમાં છે કેસીએ આપેલ દૃષ્ટાંતોમા બન્ને ગ્રંથોમાં જરૂર તફાવત છે પંડિત બેચરદાસજી બન્નેમા દૃષ્ટાંતો અક્ષરશ સરખા છે એમ લગભગ કહે છે [3] જો કે મારૂં માનવું એમ છે કે ઉત્તરો એક હોવા છતા દૃષ્ટાંતમાં જરૂર છે આ સાદૃશ્ય ઉપરથી પં બેચરદાસજી એવું અનુમાન સ્થિર કરે છે કે બન્ને સાહિત્યો પૈકિના ગમે તે એક બીજામાથી આ વસ્તુ લીધી હોય. ગમે તેમ હો પરંતુ વસ્તુ સ્વરૂપ એક છે, અભિન્ન છે [4]

અહિયા મારે એ વિચાર કરવાનો રહે છે કે બન્ને વચ્ચે સારૂપ્ય છે કે વૈરૂપ્ય? અને તે છે તો કેટલા પ્રમાણમા છે? મારૂં સ્પષ્ટ મતવ્ય એ છે કે સુકૃત અને દુષ્કૃતના ફળો વિષે અને આત્મા

---

૧ 'રાયપસેણઇય.

૨ "દીઘનિકાય.'

૩ "રાયપસેણુઇય.

૪ એજન.

પરોઠમાં જાય છે એ ઉત્તર પૂરતુ બન્નેમાં સુસંગત વાતાવરણ છે પરંતુ સંવાદના પ્રારંભ અને ઉપસંહારના વિષયમાં વિસંગતિ ચોકખે ચોકખી છે "દીઘ નિકાય" મા એવી હકીકત છે કે પાયાસી બ્રિહ્મણ- ઓથી પરિવૃત્ત થએલા કુમાર કસ્સપનું આવાગમન સાંભળી પાયાસિ રાજા ક્ષત્ર દ્વારા નગરજનોને કુમાર કસ્સપ પાસે જવાનું આમંત્રણ મોકલે છે. ઉત્તર પૂર્ણ થયા પછી પાયાસિ ઘેર પાછો આવે છે અને પોતે પહેરે છે તેવા વસ્ત્રો અને ખાય છે તેવુ ભોજન ગરીબ લોકોને આપે છે નહિ કે પોતે જ્યાં તાવતિંસ દેવો રહે છે તેવા દેવલોકમાં જાય છે વિષયભોગ કે ત્યાગ કે તપસ્યા કે વ્રતાદિના પાલન તથા તેમને પડેલ દુ:ખના સંબંધમાં કાંઇ પણ નિર્દેશ બૌદ્ધ સાહિત્યમા નથી મળતો [1] જ્યારે "રાયપસેણઇય" મા જણાવવામાં આવ્યુ છે કે પએસી રાજા વૈરાગ્ય પામે છે અને કેશીકુમાર શ્રમણને કહે છે 'આપના ગયા પછી હું અરમણીય અને શુષ્ક નહિ બનું પરંતુ રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થતાં દ્રવ્યમાંથી ચોથો હિસ્સો લોકહિત માટે કાઢીશ.[2] આટલું કર્યા પછી રાજા પએસી રાજ્યમા ઉદાસીન બને છે અને તેથી કરી તેની સૂર્યકાન્તા નામની સ્ત્રી તેના ઉપર કોપાવિષ્ટ બને છે આમ છતાં રાજા એના ઉપર મોહભાન પામતો નથી સ્ત્રી એને સ્નાનના વસ્ત્રોમાં અને ભોજનમાં ઝેર આપે છે રાજા જાણે છે તથાપિ એના ઉપર કોપયુક્ત બનતો નથી. ઝેરની દુ:સહ પીડા વેઠે છે અને મરીને સૂર્યાભ વિમાનમાં શ્રાવક ધર્મના પાલનથી, તેમજ ક્ષમા અને તિતીક્ષા ને કારણે સૂર્યાભ દેવ તરીકે ઉપજે છે ત્યાં દેવ દેવીઓના નિરવધિ માન પાન અને સુખથી યુક્ત પએસી (સૂર્યાભ) રહે છે

આ ઘટનાના નિરૂપણ પૂરતો બન્ને સાહિત્યોમાં કેટલો ભેદ છે એ આ ઉપરથી સમજાશે. એટલુ જ નહિ પરંતુ કોણે કોનામાંથી વસ્તુ લીધી છે એ પણ આ ઉપરથી પ્રતીત થશે. અહિંયા એક

---

१ 'દીઘ નિકાય.

२ રાય પસેણઇય.

બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે આગળ આપણે જોઈ ગયા કે વત્સગોત્રી પરિવ્રાજક, જીવ અને શરીરના ભિન્નાભિન્નત્વ લોકની શાશ્વતતા અને અશાશ્વતતા, અને ગૌતમ બુદ્ધની પોતાના મૃત્યુ બાદની ભાવિ સ્થિતિ વિષે ખુદ ગૌતમ બુદ્ધને પ્રશ્નો પૂછે છે [1] ત્યારે ગૌતમબુદ્ધ કાંઈ નથી કહેતા એમ નહિ પરતુ બીજો જ ઉત્તર આપે છે જ્યારે "દીઘનિકાય' મા કુમાર કસ્યપ 'રાયપસેણઇય" મા આવે છે તે પ્રત્યુત્તરને મળતો પ્રત્યુત્તર આપે છે આમ હકીકત છે તો પણ બન્નેમા કોના જ્ઞાન અને અનુભવ વધારે ગણવા? ગૌતમબુદ્ધના કે કુમારકસ્યપના? "મજ્ઝિમ નિકાય મા ગૌતમબુદ્ધે આપેલ ઉત્તરો સુબોધ નથી અને ઉત્તરનુ ઉપાલંભપૂર્વક વત્સને એમ કહે છે કે એવી માયાજાળમા પડવા જરૂર નથી ત્યારે સુકૃત તથા દુષ્કૃતના ફ્લોની બાબતમાં અને જીવ પરલોક ગામી છે એવુ સ્પષ્ટ કથન કુમાર કસ્યપ 'દીઘનિકાય મા કર્યુ છે હવે જો કુમાર કસ્યપ ખુદ ગૌતમબુદ્ધનો શિષ્ય હોય એટલે કે ગૌતમબુદ્ધ એના ગુરુ હોય તો એ પોતાના ગુરુ —ગૌતમબુદ્ધ—ના મતવ્યને અનુરૂપ ઉત્તર આપે કે જિનાગમ (એટલે કે અહિ "રાયપસેણઇય સમજવુ) સમત અને સમર્થિત ઉત્તરો આપે?

કુમાર કસ્યપના ઉત્તરથી પાયાસી સમજે છે અને સુમાર્ગે આવે છે એમ 'દીઘનિકાય પુસ્તકથી સિદ્ધ થતુ હોય તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે પાયાસી રાજા ઘણો જ દુરાચારી હોવા છતા એણે ઉચ્ચ પર લોક પ્રાપ્ત કરવા એવુ શુ ધર્માચરણ કર્યુ એ વાત તો એ પુસ્તક જરાપણ સમજાવતુ નથી 'દીઘનિકાય તો માત્ર એટલુ જ કહી અટકી જાય છે કે પાયાસીએ પોતે પહેરવા તેવાં વસ્ત્ર, અને ખાતો તેવુ ભોજન ગરીબ-ગુરબાને આપ્યાં પરતુ શુ આટલાથી સ્વર્ગ મળી જાય? અર્થાત્ કાર્ય-કારણના અભાવનુ અહિ સ્પષ્ટ દર્શન આપણને મળી રહે છે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિના મજબૂત કારણો છે ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, વ્રતાદિનુ પાલન, અને કષ્ટ સહન ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ જિનાગમ રાયપસેણઇય

---

૧ "મજ્ઝિમ નિકાય

પ્રમાણે તો પએશીએ ધર્મ પ્રાપ્તિ પછી ત્યાગાદિ આચર્યા, રાજ્ય તરફ ઉદાસિન્ય સેવ્યુ, સ્ત્રી તરફની આસક્તિ છોડી, વિષને સમભાવે ઈન્ન્યૂ અને આખરે ક્ષમા, અને તિતીક્ષા પાળી જેના ફલસ્વરૂપે એને મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ

વસ્તુસ્થિતિ આમ છે કે એક જ બાબત બન્નેમા હો કે ભિન્ન પણ સુકૃત અને દુષ્કૃતના ફળની "દીઘનિકાય' ગત બાબત સ્વીકારવામા આવે તો પણ "રાયપસેણઇય' વર્ણિત હકીકત જેટલી એ સબદ્ધ ઔચિત્યયુક્ત, અને પ્રત્યયકારી લાગતી નથી પયાસી રાજા ઘણોજ અધાર્મિક અને પાપાચારી હતો અને પરલોકમાં એ માનતો નો તો. કુમારશ્રમણના ઉપદેશથી એનામાં જે આવશ્યકતામક પરિવર્તન થયુ તેનુ ઉચિત આલેખન "દીઘનિકાય મા જોવા મળતુ નથી. સુકૃત અને દુષ્કૃતના ફળની વાત કરી છે પરતુ સ્વર્ગ અને નરકનો સમગ્ર ખ્યાલ આપવામા એ પુસ્તક સદંતર નિષ્ફળ નિવડ્યુ છે હિસાનુ ફળ દુખ છે અને પરપરાએ નરક પણ છે એમ જિનાગમો સ્થળે સ્થળે અસદિગ્ધપણે કહે છે ત્યારે પરલોકની વિચારણાના સબધમા ગૌતમબુદ્ધ અસ્પષ્ટ સશયાત્મક રહે છે આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે દીઘનિકાયે "રાયપસેણઇય માથી આ હકીકત ઉપાડી હોય.

આવી જ એક બીજી બાબતનુ બન્ને સાહિત્યો વચ્ચેનુ સાદશ્ય વિચારણીય છે જબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ નામના જિનાગમ પ્રમાણે ભરત રાજા જ્યારે દેશ સાધવા નિકળે છે ત્યારે તેને ચક્ર, રત્નાદિ ચૌદ રત્નોની પ્રાપ્તિ આયુધ શાળામાં થાય છે[1] આવી જ હકીકત બૌદ્ધ સાહિત્ય ગ્રથ "દીઘનિકાય માં પણ આવે છે[2] આ ગ્રથ પ્રમાણે કુશાવતી નામની રાજધાનીમાં મહાસુદર્શન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરીની આસપાસ સાત કિલ્લા હતા. આવા સાત કિલ્લા કોઇ નગરીની આસપાસ

---

૧ જબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ'

૨ 'દીઘનિકાય.

હતા એવુ વર્ણન કોઈ સાહિત્યમા મળતું નથી ચક્ર, અશ્વ, સ્ત્રી, આદિ રત્નોની વાત બન્ને સાહિત્યના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાં છે ફેર એટલો છે કે "જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ માં ચૌદ રત્નોની જ્યારે "દીઘનિકાય"મા સાત રત્નોની બાબત આવે છે

પરતુ હકીકતનો વિસ્તાર "જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ"મા જેવો મળી આવે છે તેવો "દીઘનિકાય"મા નથી છતા જૈન સાહિત્યની સ્પષ્ટ છાયા બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર પડી છે એ તો ઉપરની રીતે વાચનારને પણ વિદિત થયા વિના નહિ રહે

પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો બૌદ્ધ ધર્મમાથી જૈનધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવુ વિધાન કરતા હતા ઘટનાઓ પૂરતુ વર્ણન સામ્ય અહિંસાદિ વ્રતોની કલ્પનાનું સાદૃશ્ય, ઉપદેશો સબધેમ સારૂપ્ય અને સઘ યોજના વિષયક વિચાર સરણીઓનો અભેદ–ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બાબતો એમ બીજાએ એક બીજા ઉપરથી લીધી હોય. ગૌતમબુદ્ધ તત્કાલીન અનેક સસ્થાઓ સાથે અવાર નવાર પોતાનો સપર્ક સાધ્યો હતો એ વસ્તુ ઐતિહાસિક છે છતા એમણે પોતાના ધર્મને વિલક્ષણ ઓપ આપ્યો હતો ગૌતમબુદ્ધ રચિત સાહિત્યને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય તેમના શિષ્યાએ ભલે કર્યુ હોય. તથાપિ એમના વિચારોના અવતારને એમાં તેઓ રોકી તો નજ શક્યા હોય. સમસામયિક ધર્મનાયકોની સાથેના પોતાના વિચાર વિનિમયમા જે જે સારી નમારી વસ્તુ તેમને લેવા જેવી લાગી તે બધી તેમણે અપનાવી હતી એમ તેમના સાહિત્યના અવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે

ગૌતમબુદ્ધે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કર્યુ હતુ અને પેટ તો પુણી જેવુ પોચુ બનાવી દીધુ હતું પરતુ ઉત્તરાવસ્થામા તેમણે તપશ્ચર્યા વિરુદ્ધનુ વલણ બતાવ્યુ હતુ [1] "મજ્જિમ નિકાય આ અનુમાનનુ સમર્થન કરે છે "મજ્જિમ નિકાય'ના કદરક શ્રુત અનુસાર

---

[1] 'પુરાતત્ત્વ.

ચંપા નગરીમાં ગગ્ગરા પુષ્કરિણીના કિનારે, જ્યાં ગૌતમ બુદ્ધ પોતાના શ્રમણ શિષ્યો સાથે વિચરી રહ્યા હતા ત્યાં, પ્રેસ્સ હત્થારોહ પુત્ર અને કંદરક પરિવ્રાજક આવે છે [1] અને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછે છે જેનો પ્રત્યુત્તર ગૌતમબુદ્ધ આ પ્રમાણે આપે છે

હે કંદરક ! ચાર પ્રકારના પુદ્ગલો (આત્માઓ) આ જગતમાં છે એક આત્મા આત્મતપ અને આત્મપરિતાપના અનુયોગ યુક્ત છે બીજો આત્મા અન્યતપ અને અન્ય પરિતાપના અનુયોગ યુક્ત છે ત્રીજો આત્મા એ બન્નેથી મિશ્ર છે અને ચોથો આત્મા આત્મ તપ પણ નહિ અને પરતપ (પરને દમન કરવુ તે) પણ નહિ એમાં માનનાર છે

ગૌતમબુદ્ધે ક્યા અને કેવી ભિક્ષા લીધી હતી એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે આત્મતપ કરનાર ભિક્ષા માગી લાવનાર તપસ્વી અભિગ્રહ ધારી ગોશાલકના કે જૈનમતના કે અન્ય કોઈપણ સંપ્રદાયના બાવા જોગીડા, બ્રહ્મચારી કેશ લુંચન કરનાર અને મસ્તક મુંડન કરનારને આત્માની ઉપર્યુક્ત ચાર શ્રેણીઓ પૈકીની પ્રથમ શ્રેણીમાં મુકયા છે પરંતુ દમન કરનાર પશુ હિંસક માછલાને મારનાર, ભુંડને મારનાર અને ચોરોને મારનાર વગેરે વગેરે પરજીવના ઘાતકોને તેમણે બીજા પ્રકારમાં મુકયા છે ત્રીજા પ્રકારનું રસિક વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે કોઈ ક્ષત્રિય રાજા મસ્તક ઉપર રાજ્યાભિષેક કરાવેલો હોય તેવો અથવા કોઈ મોટો શ્રમણ બ્રાહ્મણ હો તે કાળા ચર્મ લપેટી દાઢી-મૂછ મુંડાવી નગર બહાર રહેવાને માટે સ્થાન કરાવી શરીર ઉપર ઘી-તેલનું સિંચન કરાવી મૃગના શિંગડાથી પીઠ ખંજવાળતો, કેટલાક મહર્ષિઓ સાથે તે સંથાગારમાં રહેવા જાય, વળી તે એક વાછરડા સાથે ગાયને ઊભી રાખી દોહે તેના એક આંચળમાંથી જે દૂધ નીકળે તે રાજાને આપે બીજામાંથી નીકળે તે મહર્ષિને ત્રીજામાંથી નીકળે તે બ્રાહ્મણ-પુરોહિતને અને ચોથામાંથી

---

1 મજ્ઝિમ નિકાય કંદરક સુત્ત

નિત્યે તે અગ્નિદેવને અર્પણ કરે આચામમાં બાકી રહેલ દૂધ પછી વાછરડાને પીવા આપે. ત્યારબાદ તે રાજા કે બ્રાહ્મણ એમ કહે કે આટલા બળદો યજ્ઞ માટે હણાઓ! તેમ વાછરડાઓ હણાઓ! વાછરડીઓ હણાઓ! ઘેટાઓ હણાઓ! વૃક્ષોને કાપો-યજ્ઞના સ્તંભ માટે. ઘાસમાં બેસવા માટે આટલું દર્ભ કાપો. આવો હુકમ આપવાથી જે દાસ નોકર કે પ્રેષ્યો હોય છે તેઓ તેમ કરે છે. પરંતુ જેઓ આવી પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ આત્માનું દમન કરનાર છે અને પ તપ એટલે કે અન્યનું પણ દમન કરનાર છે આ ત્રીજા પ્રકારની વાત થઈ. હવે ચોથા પ્રકારની વાત ગૌતમબુદ્ધ કરે છે. આત્મતપ નથી અને પ તપ પણ નથી એમ કહેનાર કે માનનાર મનુષ્યેજ ધર્મ જોયો છે તે સુધારહિત છે, શિતનીભૂત છે અને સુખને સમજ્યો છે તેનો આત્મા બ્રહ્મ સમાન છે તે કોણ તેના જવાબમાં કહે છે: તે જ તથાગત આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો છે. તે જ અર્હન્ સમ્યક્ સંબુદ્ધ છે તે જ વિદ્યા અને ચારિત્ર્યથી સંપન્ન છે તે સુગત છે તે લોકવિદ્ છે તે મનુષ્યોનો અને દેવોનો શાસક છે તે માર બ્રાહ્મણ શ્રમણ, બ્રહ્મથી યુક્ત દેવ અને મનુષ્ય લોકને ઓળખી પ્રરૂપણા કરે છે તે ધર્મને ઉપદેશે છે આદિ મધ્ય અને અંતે કલ્યાણ છે એવા કેવલ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય અને શાસ્ત્રને પ્રકાશે છે.

"મજ્જિમ નિકાય"ના કંદરક સુત્તમાં ગૌતમબુદ્ધ આત્મતપ અને પરતપના ઉપર્યુક્ત ચાર ભેદો પાડે છે. પહેલા પ્રકારમાં પોતાના તથા પોતાના મંડળ સિવાયના જે ભિક્ષુઓ શ્રમણો તપસ્વીઓ અને અભિગ્રહધારીઓ વગેરે વગેરે છે તેમનો સમાવેશ કર્યો છે. બીજામાં પર જીવના ઘાતકોને સંયોગી લીધા છે. અહિં સુધી તો બધુ બરાબર છે પરંતુ ત્રીજા પ્રકારની જે વ્યવસ્થા તેમણે કરી છે તે જરૂર વિચિત્ર લાગે છે જો કે તે સમયે તેવા પ્રકારની કોઈ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોવી જોઈએ અને એટલા માટે ગૌતમબુદ્ધે તેમ કર્યું હોય એ એક સ્પષ્ટીકરણ છે ખરૂં. ચોથા ભેદમાં માત્ર પોતાને જ ગણે છે અર્થાત્

તેઓ પોતાના આત્માને દમતા નથી તેમ પરના જીવને પણ દમતા નથી તેઓ પોતે પૂર્ણ સુખી બ્રહ્મવિદ્ અને લોકવિદ્ છે એમ જણાવે છે

હવે અહિયા એ પ્રમાણે ઉપર આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે બીજા અને ત્રીજા ભે પૂરતી કાંઇ હરકત નથી પરંતુ તેમણે પ્રથમ વિકપમા આત્મા તપ છે એવું માનનાર શ્રમણો અને સન્યાસીઓને ગણાવ્યા છે એમા ગૌતમબુદ્ધના શ્રમણો સિવાયના બાવાઓ જોગી ઓ વગેરેને સમાવ્યા છે જેઓ અનેક પ્રકારે પોતાના શરીરને અને આત્માને તપથી યોગથી કષ્ટથી અભિગ્રહ વિશેષથી, પાએ પામેના ધ થી વા ત્રીજા ત્રીજા ઘરના અંતરથી વા એકસાથે એક વખતે પડે તેટલા આહારથી એક ત્તિથી, બે દત્તિથી શરીર નિર્વાહ કરતા હોય છે જેઓ શીત અને ઉષ્ણતા સહતા હોય છે જેઓ પંચાગ્નિ તપ તપતા હોય છે જેઓ લોઢાના ખીલાની શય્યા ઉપ સૂતા હોય છે તેવા તેના અનેક શ્રમણો તે વખતે વિદ્યમાન હતા. તેવા શ્રમણો કુટુંબ કબીલો પચન-પાચનનો ત્યાગ કરી બહાર નિકળી પડેલા હતા તેમજ ગૌતમબુદ્ધ અને તેમના મંડળના શ્રમણો પણ ઘર કુટુંબ સ્ત્રી અને પુત્ર વગેરેને મુકીને નિકળી ગયા હતા તો તેઓ પ્રથમ વિકલ્પમા કાં ન આવે? ગૌતમબુદ્ધ પોતાને શા કારણે બાકાતન રાખે છે? તેઓ પોતે શ્રમણ છે ઉપર જણાવ્યા તેવા શ્રમણોની માફક તેમણે શરીર તથા જીવને કષ્ટ આપ્યુ છે તો પછી તેઓ પણ શા માટે પ્રથમ પ્રકારમાં ન આવી શકે? એવી દલીલ કદાચ કરવામા આવે કે તેમને પોતાને પ્રથમ સમજણ કે જ્ઞાન ન હોય પરંતુ તેમને બોધિ પ્રાપ્ત થયુ એટલે તેમાથી અર્થાત્ પ્રથમ પ્રકારમાથી તેમણે પોતાની જાતને મુક્ત રાખી હોય એ બરાબર છે અને એ કારણસર તેમણે પોતાની જાતને ચોથા વિકલ્પમાં મુકી હોય પરંતુ વિચાર એ આવે છે કે જો આત્મ તપ કરનાર શ્રમણો અઠીક છે તો પછી તેમણે શ્રમણ થવુ શા માટે પસંદ કર્યું? અને શા

હેતુથી અમુક વખત તપ કર્યો ? શ્રમણ થવાની સાથે શા કારણે બોધિ ન મેળવ્યુ અને શાતિ ન મેળવી ? સાધ્ય એટને કે શાંતિ જે આવશ્યક વસ્તુ હતી તે સાધન વિના પ્રાપ્ત થાય ખરી ? સાધ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સાધનને વખોડવા અથવા મુકી દેવા તે સાધ્ય પ્રાપ્તિ થઈ છે એમ કહી શકાય ખરૂ ? વિદ્યા પ્રાપ્તિ કાજે મનુષ્ય કેટલોક વખત પુસ્ત સંગ્રહ કરી તેમા વખત પસાર કરે અને પછી એટને કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી કહે છે કે એ પુસ્તકો ખોટાં છે તો શુ એ કથા પાઠ ને ઉચિત લાગશે ?

જે સાધન દ્વારા મનુષ્યને સાધ્યની સિદ્ધિ થઇ એ સાધનો ખોટા છે એમ જ્યારે કહે ત્યારે સાધ્ય જે મળ્યુ છે તે સાધ્ય સાચુ છે એમ કેમ માની શકાય ? ગમે તે હોય, પરતુ એટનુ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તે વખતની આત્માનુ દમન કરનારી મડનગત વ્યક્તિઓ પોતાના તપના કાર્યક્રમ પૂરતી બરાબર હતી એમ કહેવા ગૌતમ બુદ્ધ તૈયાર નથી બીજા શબ્દ ામા કહીએ તો તેમને હિસાબે આત્માને તપાવનાર શ્રમણો તપસ્વીઓ અને સન્યાસીઓ જ્ઞાન વિહીન હતા તેઓ એમ માનતા લાગે છે કે તેઓ આત્માને દેગટ દુખ દઈ રહ્યા હતા જો વસ્તુસ્થિતિ આમ ન હોત તો તેમણે પોતાની જાતને પ્રથમ વિકલ્પમાં જરૂર મુકી હોત જ પરતુ તેઓ પોતાને બધાથી રહિત, મુક્ત અને અનાસક્ત માનતા હતા તેથી તેમણે પોતાને માટે ચોથા વિકલ્પની કલ્પના કરી અને એમા પોતાને ગણાવ્યા તેમને મતે આત્મશાતિ માટે તપવર્યા કષ્ટ અભિગ્રહ વગેરે વગેરે સાધનો યોગ્ય જણાયા હોય એમ લાગતુ નથી અથવા સમજણપૂર્વકનો તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાકાડ તેમને અભિપ્રેત જણાતો નથી. સારાશ એ છે કે તેમણે જે જે ત્યાગો કર્યા તેમા તેમને આત્મહિત ભાસ્યુ લાગતુ નથી આ વસ્તુ એમણે પાડેલ 'ઉપર્યુક્ત ચાર વિકલ્પોથી દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઇ જાય છે

હવે તેમણે પોતાને ચોથા પ્રકારમાં કેમ ગણ્યા છે તે બાબત તપાસીએ તથાગત, સુગત વિદ્યાચરણ સપન્ન, લોકવિદ્, સમ્માસ-બુદ્ધ પુરિસદમ્મ સારથિ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ તેમના પોતાને માટે વાપરેલ વિશેષણો છે તેમના આ વિશેષણોનુ ઔચિત્ય અને સાર્થક્ય તપાસીએ ગમે તેટલી સાધના કે તપશ્ચર્યાથી તેમને વસ્તુ પ્રાપ્તિ થઈ હોય પરતુ શાંતિથી કે કોઇ અપૂર્વ સમજણથી તેમને વસ્તુ પ્રાપ્તિ થઈ હોય એમ તેમના પોતાના કથન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેઓ પોતાને વિદ્યાચરણ સપન્ન અને લોકવિદ્ કહે છે તો આવી યોગ્યતા તેમનામાં છે શુ ? લોકવિદ્ એટલે સમસ્ત લોકને જાણનાર અને વિદ્યાચરણ સપન્ન એટલે જ્ઞાન, અને ત્યાગના ધારક આ યોગ્યતા તેમનામાં છે કે નહિ તે હવે જોઇએ

લોક દુખી છે સુખી નથી લોકવિદ્ એટલે લોકો સુખી નથી પરતુ દુખી છે એમ જાણનાર અથવા લોકો પોતાના જ અજ્ઞાનથી-અણસમજથી દુખી થાય છે એવુ જાણનાર તે લોકવિદ્ આટલી જ હકીકતના જ્ઞાનથી ગૌતમ બુદ્ધ પોતાને લોકવિદ્ કહેતા હોય તો તે અયથાર્થ છે કારણ કે લોકમા ઘણી બીજી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે લોકની વિશાળતા લોકમાં આવતા પદાર્થો લોકાંતર્ગત જીવો અને તેમના સ્વભાવ અને પ્રવૃત્તિ જીવોનો કર્મ ભોગવવાનો પ્રકાર જીવો શુ કર્મ કરે તો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય અને કયા કર્મોથી નરકમાં જાય સ્વર્ગ અને નરક શુ છે, ક્યા છે ?–ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ બાબતો લોકમા અતર્ગત છે અને પોતાને ખરેખરી રીતે લોકવિદ્ કહેવડાવનારે આ તમામ હકીકતો યથાર્થ સ્વરૂપે જાણવી રહે છે પરતુ તેઓ આ બાબતો વિષે કાંઈ જાણતા નથી એ સ્પષ્ટ છે ઉલટુ, તેઓ પોતે નીચેની ગાથા દ્વારા લોકની અજ્ઞેયતા વિષે સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે —

अनमतग्गोय भिक्खवे ! संसारो पुब्बाकोटि न पञ्ञायति ।
अविज्जा नवरणान सत्तान तण्ह सजोजनानं सधावत संसरतु[1]

1 "સયુત્ત નિકાય"

અર્થ —હે ભિક્ષુઓ ! આ સંસાર અનાદિ છે અવિદ્યાથી ઢંકાયેલા અને તૃષ્ણાથી વૃદ્ધિ પામેલા સંસાર ચક્રમાં સપડાયેલા પ્રાણીઓની પૂર્વ સ્થિતિ શું હતી તે સમજી શકાતું નથી

હે સાધુઓ ! આ જીવોની ગતિ શું છે અને મરણ પછી તેઓ ક્યાં જવાના છે તે હું સમજી શકતો નથી અભ્યાસીઓને આથી સ્પષ્ટ થશે કે ગૌતમ બુદ્ધ પોતાને લોકવિદ્ કહે છે તે કેટલું સાર્થક છે ? તેમની વિરુદ્ધ રહેનારા અન્ય દર્શનીઓના ગ્રંથોની વાત મુકી દો પરંતુ તેમના પોતાના જ ગ્રંથોથી એ વાત નિઃસંદેહ પુરવાર થાય છે કે તેઓ લોકવિદ્ નોતા. નહી તેમના બીજા કથનો પણ તપાસીએ.

सब्ब अत्थीति खो कच्चान ! अयमेको अन्तो । सब्ब नत्थीति अयं दुतियो अन्तो । एते ते उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झेन तथागतो धम्मं देसेति अविज्जा पच्चया सङ्खारा ।[1]

અર્થ —હે કાત્યાયન ! સર્વ (આત્માદિ) નિત્ય છે એ એક છેડો છે અને તે સર્વ નથી એ એક બીજો છેડો છે આ બે બાબતમાં ગૌતમ શ્રમણ નથી જતાં પરંતુ વચલા માર્ગમાં તે ઉપદેશ આપે છે

તથાગતમાં કેટલું જ્ઞાન હતું તે તેમના જ પુસ્તકો કહી આપે છે

उप्पादा वा तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिता व सा धातु धम्मट्ठितता धम्मनियामता इदप्पच्चयता तं तथागतो अभिसम्बुज्झति अभिसमेति अभिसम्बुज्झित्वा अभिसमेत्वा आचिक्खति देसेति[2] ॥

---

१ "संयुत्तनिकाय."
२ "संयुत्तनिकाय."

તથાગત પોતાને વિષે કહે છે કે ગૌતમ (તથાગત) નો જન્મ થયો તો શું થયું અને તે ન જન્મ્યો તો પણ શું થતું? આ શક્તિ, ધર્મ સ્થિતિ, ધર્મ નિયામકના કાર્ય–કારણ પરંપરા છે તે આજ છે તથાગત તેને જાણે છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે લોકોને કહે છે અને તેનો ઉપદેશ કરે છે ઉપરાંત ગૌતમ કહે છે કે તમે તમારી બુદ્ધિથી સમજો

તાત્પર્ય એ નિકળ્યું કે તથાગતનો જન્મ થયો તેથી કે ન થયો હોત તો તેથી પણ જગતની સ્થિતિ તો જે છે તે જ રહી છે–રહી હોત લોકો તમે તમારી પોતાની બુદ્ધિથી જ સમજી જાઓ અહિં કહેવાનો આશય એ છે કે ગૌતમ શ્રમણ પોતાને એક વખત લોકવિદ્‌નું બિરૂદ આપે છે અને વિદ્યા સંપન્ન કહેવડાવે છે જ્યારે બીજી વખત પોતે જ કહે છે કે જીવો ક્યાં, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને મરીને ક્યાં જાય છે તે કંઇ ગૌતમ બુદ્ધ જાણતા નથી આ બન્ને પરસ્પર વિરોધી મતવ્યો છે એટલે તેમણે પોતાને માટે પ્રયુક્ત કરેલું લોકવિદ્‌ અને વિદ્યાસંપન્ન વિશેષણ પોકળ લાગે છે ' મજ્ઝિમ નિકાય અનુસાર પોતાને ચોથા પ્રકારમાં ગણાવી લોકવિદ્‌ અને વિદ્યા સંપન્ન મનાવડાવે છે અને 'સંયુત્ત નિકાય" માં પોતે કાંઇ જાણતા નથી એવું પોતે જ વ્યક્ત કરે છે

વિચારકો આથી વસ્તુ સ્થિતિ સ્પષ્ટ સમજી જઈ શકશે અન્ય લોકોએ તથાગતને લોકવિદ્‌ નથી કે વિદ્યાસંપન્ન નથી એમ કહ્યું હોત તો તેમના અનુયાયીઓને જરૂર દુઃખ થાત પરંતુ આ તો પોતે જ કહે છે એટલે આપણને પણ કહેવામાં હરકત નથી કે ગૌતમ બુદ્ધમાં જ્ઞાન ચોક્કસ ન હતું

ગૌતમ પોતે ક્યારે અને કઇ ગતિમાં જશે એ પણ કહી શક્યા નથી અન્યની માફક તેમને પણ તે વિષે કાંઇ ધ્યાન નહી નિર્ગ્રંથ શ્રમણો સાથે ગૌતમ બુદ્ધને સંપર્ક હતો અને તેમના અમુક વિચારોની

તથા ઉપદેશની છાયા ગૌતમ બુદ્ધના લખાણમાં સ્પષ્ટ તરી આવેલી છે એમ જોવામાં આવે છે પરંતુ ગુહ્ય રહસ્ય તેમજ અદૃશ્ય બાબતોના સબંધમાં તેઓ સદા શંકાગ્રસ્ત રહેલા છે અમુક પ્રકારના તર્ક વિતર્કો કરી આત્મ શાંતિ પોતાને મળી છે એવી ઉદ્‌ઘોષણા જો કે એમણે કરી છે તથાપિ જીવની મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વિષે તેઓ કંઇજ કહી શક્યા નહી આગળ જણાવી ગયા તેમ 'દીઘ નિકાય' અનુસાર કુમાર કશ્યપ પાયાસિ રાજાને પરભવની પ્રતીતિ કરાવે છે અને સુકૃત તથા દુષ્કૃતના ફળની સમજણ કરાવે છે પરંતુ ગૌતમ બુદ્ધને એ વિષે થોડી પણ શ્રદ્ધા હોય એમ લાગતું નથી. કુમાર કશ્યપ કરતા ગૌતમ બુદ્ધ તો વધારે જ્ઞાનના ધણી હતા એટલે એ વિષે તેઓએ દૃઢતા પૂર્વક વિધાનો કરવા જોઇતા હતા પરંતુ તેમ કરવાને બદલે તેઓ તો મને કાંઇ સમજણ પડતી નથી એવું કહે છે

વિશ્વના ધર્મ નાયકમાં સંપૂર્ણ નિર્દોષતા, અબાધિત સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણા અને અલૌકિક જ્ઞાન-એ ત્રણમાં ઓછા આ ત્રણ ગુણો તો અવશ્ય હોવા જોઇએ. આ ત્રણ ગુણોના ધારકને દુનિયાએ જરૂર મહાન ધર્મ નાયક માનવો જોઈએ આ ત્રણ ગુણો ગૌતમ બુદ્ધમાં હતા કે નહિ તે જોઇએ તેમના દોષો ચર્ચવાની કે તેમની કાળી બાજુ તપાસવાની અમારી અહિં જરા જેટલી પણ ઇચ્છા નથી પરંતુ તેઓ પોતે જ પોતાને તાતાના સાહિત્યમાં કેવા ચીતરે છે તે જોવાની ઇચ્છા છે તેમના વિષે અન્ય સાહિત્યમાં શું વર્ણવેલું આવે છે તે ચર્ચવાથી કદાચ અમારી અધમ મનોદશા છે એમ વાચકો અનુમાને તેથી અહિં તે પડતું મુકીએ છીએ

ઉપર્યુક્ત ત્રણ ગુણો પૈકી પ્રથમ ત્રીજા ગુણની હું અહિં ચર્ચા કરવા માગું છું જગતના લોકો કરતાં તેમનામાં એટલે કે ગૌતમ બુદ્ધમાં જ્ઞાનની માત્રા વધારે ખરી કે નહિ? એના ઉત્તરમાં ગૌતમ બુદ્ધનું પોતાનું જ એમ કહેવું થાય છે કે તેમનામાં જ્ઞાનની કંઇ વિશેષતા નથી. જ્યારે જ્યારે પૃચ્છા માટે ગૌતમ બુદ્ધની પાસે આનંદ

આવે છે ત્યારે ત્યારે તેના મનમાં અવધારેલ પ્રશ્નનો ઉકેલ રજુ કરી દેવાને બદલે ' કેમ આનંદ ! શું થયું ? કેમ થયું ? " એવા પ્રશ્નો, ઉલટું ગૌતમ બુદ્ધ પુછે છે ગૌતમ બુદ્ધ આનંદ પૂછે તે પહેલાં કાંઈજ કહી શકતા નથી બૌદ્ધ ધર્મનાયકથી તદ્દન વિરૂદ્ધ જ વાત જૈન ધર્મનાયકના સબંધેની એટલે કે શ્રી મહાવીર ભગવાનના સબંધેની છે ગૌતમ ગણધર ભગવાન મહાવીરને કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે તે પહેલાં જ તે પ્રશ્ન જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોઈ તેનો સચોટ ઉત્તર ભગવાન મહાવીર આપે છે એ ઉપરાંત સ્વતીર્થિકો કે અન્યતીર્થિકો જ્યારે જ્યારે ભગવાન મહાવીર પાસે શંકા સમાધાન માટે આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમની શંકાઓના નિવારણો ભગવાન તેઓ કાંઈ બોલે તે પહેલા જ કરી નાખે છે જ્ઞાતપુત્રનુ આ અલૌકિક જ્ઞાન તેના જરા જેટલા અંશમાં પણ ગૌતમ બુદ્ધમા દૃગ્ગોચર થતુ નથી

ગૌતમ બુદ્ધ પોતે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ધરાવે છે એમ માનતા હશે- પરંતુ જગતના જીવેના પ્રકાર, કર્માનુસાર તેમની ગતિ–આગતિ વગેરેના સબંધમાં તેમણે કંઈજ કહ્યુ નથી ત્યારે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે, જીવો સૂક્ષ્મ સ્થૂલ, પર્યાપ્ત–અપર્યાપ્ત પણે ચાર ગતિ અને ચોવીશ દંડકમા કર્માનુસાર પરિભ્રમણ કરે છે, નારક, તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવપણે જન્મ–મરણ કરી ગત્યાગતિ કરે છે તેઓ ત્યાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી સિદ્ધિ ગતિ પાંચમી છે જ્યાં જે જાય છે તેને ફરી અવતરવા પણું રહેતુ નથી આ જીવો તે તે ગતિમાં કેવુ સુખ અને દુઃખ ભોગવે છે તે તે ગતિઓમાં જીવોને કેવુ શરીર કેટલું આયુષ્ય કેવી લેશ્યા અને કેવી દૃષ્ટિ મળે છે—વગેરે વગેરે બાબતો વિષે ઝીણામાં ઝીણી માહિતી આપી છે જેમાંની અલ્પાંશ પણ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળતી નથી મૂળ વાત એમ છે કે ગૌતમ બુદ્ધને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન નહિ હોય એમ લાગે છે પ્રત્યક્ષ જે છે તેની વાત ગૌતમ બુદ્ધ કરે છે નિગ્રંથ જ્ઞાતપુત્રને વિચારે આ વિષય ઘણું વિશાળ છે અને આપણાં ચર્મચક્ષુઓ પહોંચી ન શકે પરંતુ અસંખ્ય યોજન

વિસ્તીર્ણું આ વિશ્વ એમને મતે છે નીચે સાત પાતાળ (નરકો), મધ્યમાં મનુષ્યો અને પશુ, પ્રાણીઓ તથા ઉપર આકાશમાં સ્વર્ગ છે વળી નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર કહે છે કે પોતાના નારક જીવોને તથા સ્વર્ગના દેવ-દેવીઓને ભલે તમે ન દેખી શકો પરંતુ અશુભ કર્મના ફળ ભોગવવા નરકમાં અને શુભ કર્મના ફળ ભોગવવા સ્વર્ગમાં જીવને જવું પડે છે ગૌતમ બુદ્ધે જૈન સિદ્ધાંતની માફક, સ્વર્ગાદિના ભેદો, અને દેવોની જાતિઓ વિષે કાંઈ ખાસ કહ્યું નથી જો કે પાયાસિ રાજાના અધિકારે ચંદ્ર-સૂર્ય-તારામ-ન-ત્રાયત્રિંશ દેવોની વાત કુમાર કશ્યપના મુખથી જણાવી છે પરંતુ એ વાત ઉપર ટપકે જણાવી છે એમ આપણને તરતજ જણાઈ આવે છે નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર કહે છે કે આ વિશ્વમાં જીવો અનંત અનંત, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પણે ભર્યા છે પરંતુ ગૌતમ બુદ્ધ તે વાત કરી શક્યા નથી

નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર અતીંદ્રિય વાતો કરી શક્યા છે ગૌતમ બુદ્ધ આવી વાતો કરી શક્યા નથી એ વાતનું રહસ્ય દૃષ્ટિપ્રાપ્તિમાં રહેલું છે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરના મતે જીવોને બે પ્રકારની દૃષ્ટિ હોય છે એક દૃષ્ટિ તે ચર્મચક્ષુની દૃષ્ટિ અને બીજી દૃષ્ટિ તે આંતર જ્ઞાનની દૃષ્ટિ અથવા કહો કે દિવ્ય જ્ઞાનની દૃષ્ટિ મનુષ્ય અત્યંત જ્ઞાનદશામાં આવે અત્યંત શાંતિ અનુભવે અને અત્યંત તપશ્ચરણથી પવિત્ર થાય ત્યારે તેનાં આંતરચક્ષુ ઉઘડે છે એ જ્ઞાનચક્ષુની સહાયથી સમગ્ર સચરાચર વિશ્વમાં ઉંચે અને નીચે અંદર અને બહાર એમ સર્વત્ર એ જોઈ દેખી શકે છે સૂર્ય પોતાના કિરણો ગમે ત્યાં મોકલી શકે છે પરંતુ વચ્ચે અંતરાય આવતા એ જ કિરણોની ગતિની રૂકાવટ થાય છે જ્યારે આ દિવ્ય જ્ઞાનના સંબંધમાં એમ નથી આ દિવ્ય જ્ઞાનને કોઈ ઘર પડ કે અંતરાય નડી શકતું નથી તે બધા પ્રત્યવાયો ભેદી પોતાની ગતિનો પ્રસાર કરે છે આ દિવ્ય ચક્ષુ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરને પ્રાપ્ત થયા હતા પરંતુ ગૌતમ બુદ્ધને એ પ્રાપ્ત થયા નોતા આ સત્ય બન્ને ધર્મના

સાહિત્યના અવલોકનથી અને અભ્યાસથી જ્ઞાત થાય છે જીવ એટલે શુ ? જીવ કેટલા ? જીવની મૃત્યુબાદ ગતિ શુ ? અને જીવ આવે છે ક્યાંથી ? આ અને આવા પ્રકારના કૂટ, દાર્શનિક અને તાત્ત્વિક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની ગૌતમ બુદ્ધની અશક્તિ "સયુત્ત નિકાય ના એમના જ કથના આધારે આપણી જાણી અને જોઇ પોતાનામા જ્ઞાન હોવાનો દાવો ગાતમ બુદ્ધ જરૂર કરે છે પરતુ જગતના જીવોની રખડપટ્ટીનુ ખરૂ કારણ તેઓ બતાવી શકતા નથી જ્યારે નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર બેધડક કહે છે કે આ જીવો સસારમાં પોતાના કર્મ પ્રમાણે રઝળે છે તેઓ કહે છે કે જીવોને રખડવુ-રઝળવુ જરાય ગમતુ નથી પરતુ તેમની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે જેતેમને આમથી તેમ ભટકાવે છે અજ્ઞાન, મોહ, અને કષાયને વશ થઇ જીવો હિસા ચોરી વિગેરે દુર્ગુણોને સેવે છે—પુન. પુન સેવે છે હિસા વિષય અને સ્વચ્છદ ને સેવતો થકો જીવ મોહનીયાદિ અષ્ટ કર્મોને ઉપાર્જે છે અને આત્મા ઉપર તેના થર ઉપરાઉપરી જમાવતો જાય છે એ થરોથી જીવ વધારે અને વધારે ભારે થતો જાય છે એ કર્મોથી જીવનો મૂળ સ્વભાવ દબાઇ જાય છે અને જીવ પોતાના મૂળ સ્વભાવ પ્રમાણે દીપક સમાન પૂર્ણ જાજ્વલ્યમાન હોવા છતાં ઘડાની અદર મૂકેલા દીવાની જેમ પોતાનો પ્રકાશ બ્હાર રેલાવી શકતો નથી તે કર્મો આ પ્રકારના છે

જીવના સપૂર્ણ જ્ઞાનના ગુણને આવરે-રોધે તે જ્ઞાનાવરણીય જીવની સતત જાગ્રત સ્થિતિને જે રોધે તે દર્શનાવરણીય જીવને શરીરની અદર જકડી સુખ-દુખ જે કર્મ વેદાવે તે વેદનીય જીવને અજ્ઞાન-કષાય-અને વિષયાદિના વિવિધ આસ્વાદો અપાવે તે મોહનીય આ મોહથી જીવ પોતાનો મૂળ સ્વભાવ યથાતથ્ય પણે જાણી શકતો નથી નળ રાજા જેમ બાહુક જેવો થઈ ગયો હતો તેમ મોહના પ્રભાવથી જીવ વિકૃત થઇ ગયો છે શરીરને વશ થઇ ગયો છે અને પરતત્ર થઇ ગયો છે જેનાથી આ જીવ જીવે છે તે છે આયુષ્યકર્મ નામકર્મની અસરથી શરીરની વિવિધ પ્રકૃતિ અને અગોપાગને અધીન થયો છે

ઉચ્ચ અને નીચ જાતિ, કુલ અને કુટુંબ ગોત્ર કર્મથી પામે છે અને છે તુ તથા આયુષ્ય કર્મ છે અંતરાય જેના વડે જીવ દાન, લાભ, ભોગ ઉપભોગ, અને વીર્યાદિ સર્વ સંપત્તિઓથી અપહૃત થઈ ગયો છે અર્થ એ છે કે જીવ સંપૂર્ણ નિર્વિકાર શુદ્ધ, બુદ્ધ, પરબ્રહ્મ રૂપ છતાં આ આઠ કર્મોથી એવી રીતે આવૃત્ત થઇ ગયો હોવાને સબબે પોતાનુ મૂળ સ્વરૂપ ગુમાવી બેઠો છે એ પરમ સત્ય આ જગતના કોઈ ધર્મ નાયક જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરની જેમ યથાર્થ રીતે સમજાવી શક્યા નથી ગૌતમ બુદ્ધ વ્યવહાર દક્ષ છે અને તેમણે અનેક વ્યાવહારિક વાતો કરી છે, પરંતુ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે આત્માના અનેરા ઉંડાણમાંથી વાતોનુ જે રહસ્ય પ્રગટ કર્યું છે તથા જીવ અને કર્મના સંયોગનુ પૃથક્કરણ પૂર્વક જે વર્ણન કર્યું છે તેવુ ગૌતમ બુદ્ધ કરી શક્યા નથી જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર સાથે ગૌતમ બુદ્ધે સ્પર્ધા જરૂર કરી છે અને તેમને મહાત કરવાના અનેક ઉપાયો તેમણે યોજ્યા હતા તોપણ ગૌતમ બુદ્ધમાં જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરના જેવી અનંત શક્તિ હોવાનુ કોઇ પ્રમાણ તેમના પુસ્તકા સાહિત્યમાથી મળતુ નથી ઉલટુ, ગૌતમ બુદ્ધે જળને વલોવ્યા જેવુ કરી પોતાના ઉપહાસનુ જ કારણ અભ્યાસીઓને આપ્યુ છે ઇત્યલમ

બીજુ પ્રકરણ

શ્રી મહાવીર

હવે શ્રી. મહાવીર વિષે અહિંસા વિચારણા કરવામાં આવે છે તેમના સમકાલીન ૭ વ્યક્તિથી શ્રી મહાવીર તદ્દન ભિન્ન છે પૂરણ કસ્સપ અને કકુ૦ કાત્યાયન, ગોશાલક તથા ગૌતમ બુદ્ધ કરતાં પણ જુદા પ્રકારની શ્રદ્ધા તથા વિચારસરણિઓ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ હતી. શુભ કે અશુભ ગમે તેવા કર્મ કરો છતાં તેનાથી પુણ્ય કે પાપ લાગતું નથી એમ તેઓનું માનવુ છે ગોશાલક એ વ્યક્તિઓથી જુદી પડે છે તે ગમે તેટલો અને ગમે તેવો વઈ અને હલકા વિચાર ધરાવનારો હતો છતાં તેણે પ્રાણીઓ પ્રત્યે અધમ વર્તન બતાવ્યાના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો જાણવામાં નથી. ત્યાગ અને કષ્ટની ભાવના તેના સંબંધમાં દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે અમુક બાબતમાં ગોશાલક કરતાં ગૌતમ બુદ્ધ ચઢિયાતાં છે બુદ્ધમાં કરુણા વિશેષ હતી અને તેઓનું સંસાર તરફનું વલણ ઔદાસિન્યયુક્ત હતું આ કારણોને લઈ તેમણે મોટા જીવો પ્રાત અહિંસક વૃત્તિ દાખવવાની અને યજ્ઞ-યાગાદિમાં પ્રાણીઓનો વધ નહિ કરવાની ઉદ્ઘોષણા કરી હતી બ્રાહ્મણ લોકો યજ્ઞમાં ગાયાદિનો જે વધ કરતા હતા તે સામે એમણે "બ્રાહ્મણ ધમ્મિયસુત્ત' માં વિરોધનો સૂર કાઢ્યો છે પરંતુ તેમણે સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા સંબંધમાં કાંઈ કહ્યું નથી પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ વનસ્પતિના જીવો તરફની તેમજ ક્ષુદ્ર ત્રસ જીવો તરફની સંપૂર્ણ અહિંસક વૃત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય એમ જાણમા નથી ઇહલોક, પરલોક, સ્વર્ગ, નરક વગેરેના સંબંધમાં તેમણે કશું જ સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું નથી. આ ઉપરથી, તેમને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન નહોતુ એમ માનવા મન લલચાય છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નીતિનું-પુણ્યનું ફળ સ્વર્ગ અને અનીતિનું-પાપનું ફળ નરક એવા અસંદિગ્ધ પ્રતિપાદનો તેમણે ક્યાંય નથી કર્યાં એ વાત સ્પષ્ટ છે

જ્યારે મહાવીર નામક વ્યક્તિ જગતના અંધારાને વિદારી નાખે એવી રોશની ફેલાવે છે અહિંસક વૃત્તિનું સર્વાંગસપૂર્ણ નિરૂપણ કરી ચારિત્ર્યશૈથિલ્યથી જકડાયેલ માનવજાતિને નવો પેગામ આપે છે ઉપલબ્ધ જૈન આગમોમાં તેમનું જે ચિત્ર દોરવામાં આવ્યુ છે તે જોતાં એમ નિર્વિવાદ લાગે છે કે તેઓ એક ગૌરવશાળી પ્રતિભાસપન્ન વ્યક્તિ હતા તેઓને બુદ્ધિથી પર એવું અસાધારણ દિવ્ય જ્ઞાન હતું કામ અને કષાયથી અલિપ્ત દશામાં તેઓ વિગજતા હતા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવોથી માંડી બાદર ત્રસ જીવો સુધી તેમની અહિંસકવૃત્તિ પ્રસારિત હતી તેમણે એ આચરી બતાવી હતી અને એ આચારવાનો ચતુર્વિધ સઘને આદેશ પણ આપ્યો હતો આમિષાહારનો આહાર લેવાનો તેમણે સકલ્પ સુદ્ધાં પણ કદિ કર્યો નો તો તથા આહારાદિ ગ્રહણ કરતી વખતે કોઈ જીવને પીડા ક્લામના અને આશાતના ન થાય એની સપૂર્ણ તકેદારી રાખી હતી યજ્ઞ-યાગાદિમાં જે પશુહિંસા એ વખતે થઈ રહી હતી એ સામે મહાવીરે જેટના બુલદ સ્વરે પુકાર ઉઠાવ્યો હતો તેવ્લો તત્કાલિન કોઈ ધર્મનાયકે ઉઠાવ્યો નો તો એ વસ્તુ ઈતિહાસસિદ્ધ છે એ ઉપરાંત જીવનના નાના મોટા જે જે ક્ષેત્રોમાં હિંસાએ પગ પેસારો કર્યો હતો તે તે ક્ષેત્ર તરફ તેમણે લાલબત્તી ધરી હતી ગોશાલકે અને ગૌતમ બુદ્ધે અહિંસાને એના આપ્યા ભાગા સ્વરૂપમા ગ્રહી હતી અને પ્રરૂપી હતી મહાવીરે અહિંસાને અતિમ અને સર્વાંગસપૂર્ણ રૂપમાં વિચારી હતી અને વર્તી બતાવી હતી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવોના હિંસાજનિત આર્ત્તનાદને એમણે સાભળ્યો હતો અને એટલે જ તેમણે આવી મતલબનુ કહ્યુ હતુ કે હે પાઠકો અને શ્રોતાઓ તમે બરાબર સાભળો અને નોંધ કરી લો કે આ પૃથ્વીગત અને જલગત જીવો કકળી ઉઠી કહે છે કે તેઓ પૃથ્વીમાં અને જલમાં જ છે પૃથ્વી અને જલ તેમનુ ઘર છે અને આશરો છે આગળ વધી એ જીવો કહે છે કે લોકો તેમનો નિરર્થક ઉપયોગ કરે છે, તેમને ખેદે છે વાપરે છે અને પીવે

પરંતુ તેમ કરવા જતાં તેમને એ વાતનું ધ્યાન નથી રહેતું કે એથી તેમના (પૃથ્વી-જલના) તો પ્રાણ જાય છે

અહિંસાનો આટલો ઝીણો ઉપદેશ લોકોને ન રૂચે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ અહિંયા રુચિ કે અરુચિનો પ્રશ્ન જ નથી સત્ય ગમે કે ન ગમે પરંતુ સત્ય તો સત્ય જ રહેવા સર્જાયું છે મહાવીરની દલીલ તો તદ્દન સાદી સીધી અને સરળ હતી તેઓ તો એમ જ કહેતા કે આપણને જેમ આપણો જીવ વ્હાલો છે તેમ સૌ કોઈને પોતાનો જીવ વ્હાલો જ હોય-પછી એ નાનો હોય કે મોટો પ્રાણાતિપાત એટલે કે જીવહિંસા મોટામાં મોટો અધર્મ છે એ મહાન સિદ્ધાંત કેન્દ્રમાં રાખી મહાવીરે નિર્ગ્રન્થ ધર્મ ને સંસ્કાર આપ્યો ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં હજારો શ્રમણો હતા પરંતુ સૂક્ષ્મ જીવોની રક્ષા કરવાની ઉદ્‌ઘોષણા તેઓ કરી શક્યા નોતા મહાવીરના શ્રમણ સંઘે અને શ્રમણી સંઘે નવકોટિ વિશુદ્ધ અહિંસાના પાલન માટે સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું હતું અહિંસાના સમર્થનમાં 'બ્રાહ્મણ ધમ્મિયસુત્ત' નામના બૌદ્ધગ્રંથમાં નિમ્નોક્ત ગાથા મળી આવે છે જે નોંધ પાત્ર છે–

सव्वे तसन्ति दण्डस्स सव्वे भयन्ति मच्चुतो ।
अत्तान उपम कत्वा न हनेय्य न घातये ॥

અર્થ—સર્વ જીવો દંડથી ત્રાસ પામે છે અને સર્વ જીવો મૃત્યુથી ડરે છે પોતાની જાતનો દાખલો લઈને કોઈએ જીવને હણવો ન જોઈએ તથા કોઈએ જીવનો ઘાત ન કરવો જોઈએ પરંતુ આ ગાથાના અનુસંધાનમાં એક ખાસ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે અને તે એ છે કે એમાં જીવહિંસા નિષેધ તરફ જે અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે છે મોટા જીવોની હિંસા નહિ કે નાના જીવોની. જો નાના જીવોની અહિંસા તેમને અભિપ્રેત હોત તો તેઓ કદિ કોઈ જીવને મારત જ નહિ પરંતુ વ્યવહારમાં એમ જણાતું નથી વર્તમાન

કાળે ગાંધીજીએ કોઈ પણ જીવને મારશો નહિ એવું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતું પરંતુ એમનો નિર્દેશ સ્થૂળ પ્રાણી પૂરતો જ હતો એ એમના વર્તનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે શ્વાન વાનર અને સર્પાદિ પ્રત્યે મનુષ્યોએ જ્યારે હિંસાત્મક વર્તણુક અખત્યાર કર્યું હતું ત્યારે ગાંધીજીએ મૌન ધારણ કર્યું હતું એમ નથી તેમજ તેમના કાને વાત ગઈ નો'તી એમ પણ નથી ઉલટાનું, એ જીવોના સંરક્ષણ વિરુદ્ધ એમણે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. આ ઉપરથી એ ચોકખું સ્પષ્ટ છે કે ગાંધીજીની અહિંસા પણ કેવળ મોટા-સ્થૂળ જીવો સુધી સીમિત હતી એમની અહિંસા વિસ્તૃત વ્યાખ્યાના વર્તુળમાં ક્ષુદ્ર જીવો સમાવિષ્ટ થતા નો'તા

વળી, એક રીતે જોઈએ તો ગૌતમ બુદ્ધની અહિંસા ગાંધીજીની અહિંસા કરતાં વિશેષ વિસ્તૃત હતી. ગૌતમ બુદ્ધની અહિંસામાં પશુ પક્ષી વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. તેમના ઉપદેશથી આ વિધાનને પુષ્ટિ મળે છે પરંતુ પશુ અને પક્ષીનું માંસ તેમણે ત્યાજ્યું અને તેથી તેમણે જ પ્રરૂપેલા પશુ પક્ષીના અહિંસાના સિદ્ધાંતનું ખૂન તેમણે પોતે જ કર્યું ગાંધીજી જેમ અને ધર્મે હિંદુ હોઈ પ્રયોગ અને આચારના બન્ને હિંસાના ઉપદેશમાંથી બચી શક્યા છે પરંતુ દયાનો સિદ્ધાંત વેગપૂર્વક આગળ ધરનાર ગૌતમ બુદ્ધ અને તેમનો સંઘ માંસાહારથી મુક્ત ન રહી શક્યા ગૌતમ બુદ્ધના સંઘમાં અમુક એવા જરૂર હતા કે જેમણે વિરોધનો સૂર કાઢ્યો પરંતુ ખૂદ ગૌતમ બુદ્ધ જ માંસાહારની લોલુપતામાં ફસાઈ પડયા હતા ત્યાં બીજું શું બને! આજે પણ તિબ્બત, આસામ, અને લંકા જેવા બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય કેંદ્રોમાં માંસાહાર માઝા મુકી છે વસ્તુસ્થિતિ આવી શુષ્યતણું ભરેલી હોવા છતાં અને વિરોધથી ભરપૂર હોવા છતાં યજ્ઞ-યાગાદિમાં ગૌ-મહિષીની હિંસા સામે ગૌતમ બુદ્ધે જબ્બર આંદોલન સર્જ્યું હતું એ પણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે

તત્કાલીન વાતાવરણની આ પૂર્વભૂમિકામાં, મહાવીરનો

જન્મ થાય છે વિચારશિક્ષાનાની જડતામાં જનતા જકડાએલી હતી આચાર અને વ્યવહારના વૈષમ્યે સમસ્ત વાયુમંડળને કલુષિત કરી દીધું હતું વિચારમાં અમુક, વાણીમાં બીજુ તો વળી વર્તનમાં કાંઈક ત્રીજુ જ આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. આ સમયનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે આ આ વખતના માણસો તદ્દન હૃદય વિહોણા બની ગયા હતા તેઓ બિનકુલ મોહગ્રસ્ત અવસ્થામાં હતા પૈસા કમાવા એ માટે ગમે તેવું પાપાચરણ કરવું પડે તો પણ કરવું, આમ રક્ષા માટે અને નિજી સુખ માટે ગમે તેટલાનો ભોગ લેવો પડે તો પણ હરકત નહિ, પરલોકનો અસ્વીકાર આત્મતત્ત્વમાં અવિશ્વાસ વિતંડા, કલહ અને કલેશ યુદ્ધ અને ખુનામરકી દાવપ્રપંચ અને કપટ-પ્રપંચમાં સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે ભૌતિકવાદે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું પરલોકના અને આત્માના અસ્તિત્વમાં નહિ માનનાર આ સમયની આખી માનવ જાત ઐહિક ઐશઆરામમાં રચી પચી રહેતી સદાચરણ નીતિ ધર્મ ઇત્યાદિને અભેરાઇએ ચડાવી દીધા હતા સ્વચ્છંદ અને સ્વેચ્છાચારે વર્તવેલા આ કાળા અને કારમા કેરમાંથી જનતાને મુક્ત કરવા મહાવીર આગળ આવ્યા અને ભાન ભૂલેલ માનવોને આ વા તાત્પર્યનું ઉદ્બોધન કર્યું "લોકો ! તમારો વ્યવહાર અયથાર્થ છે તમારો સ્વચ્છંદ તમને અવનતિની ઉંડી ખીણમાં લઈ જશે. જેમ તમને સુખ ઇષ્ટ છે અને દુખ અનિચ્છનીય છે તેમ સૌને પણ એમજ છે એમ જાણી જાતિ સમજો વગેરે વગેરે. લોઢાની કડાઇનો સુંદર દાખલો આપી મહાવીરે આ પરમ સત્યને આબાદ રીતે સમજાવ્યું તેમણે કહ્યું" લોઢાની કડાઇમાં અગ્નિ ભરી, હે લોકો ! એને સ્પર્શવાનું અને તમારા પોતાના ખોળામાં મુકવાનું તમને કોઇ કહેશે તો તમે તેમ કરશો ? મને ખાત્રી છે કે તમે તેમ નહિ જ કરો કારણકે અગ્નિથી ભરેલી લોઢાની કડાઇને અડકવામાં દુઃખ અને યાતના રહેલા છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો-સમજો છો. દુઃખથી દૂર ભાગવાની ઇચ્છા

જેમ તમારામાં મોખરે છે તેમ અન્યમાં પણ છે એમ સમ્યક્ પ્રકારે અવધારી બીજાને દુ ખ આપતાં પહેલા પૂરો વિચાર કરો ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ

વસ્તુ સ્થિતિ આમ છે પોતાને પ્રાપ્તુ દુ ખ મનુષ્યો સમજે છે જ્યારે અન્યના દુ ખ તરફ તેઓ બેદરકાર છે તેઓ એમ લેશ પણ નથી સમજતા કે તેમના ઉપર તૂટી પડેલું દુ ખ તેમણે અન્યત્ર અન્યને આપેલ દુ ખનુ જ એક માત્ર કાર્ય છે બીજાને દુ ખ આપ્યુ છે માટે આપણને પણ દુ ખ પ્રાપ્તિ થવીજ જોઇએ આ એક સામાન્ય સિદ્ધાંત છે અને એ એટલો અમોઘ સિદ્ધાંત છે કે એની સ્વીકૃતિ કર્યેજ છુટકો છે મહાવીરે કહ્યુ 'હે લોકો! આપણને જે અનુભવ થાય છે તે અનુભવ અન્યને પણ સદૃશ રીતેજ થાય છે એજ દૃષ્ટિ ન્યાય યુક્ત છે હે ભવ્યો! જેમ તમને તમારૂં હિત હોય વ્હાલુ છે તેમ બીજાના સબંધમાં પણ સમજો. આત્મહિત તરફ તમે જેમ અભિમુખ છો તેમ પરહિત તરફ પણ અભિમુખ બનો તમારા સ્વાર્થ જેટલોજ બીજાના સ્વાર્થને વ્હાલો ગણો અન્ય તરફથી તમને કરવામાં આવેલ અન્યાય જેમ તમને કષ્ટદાયક છે તેમ તમારા તરફથી કરવામા આવેલ અન્યાય બીજાને પણ કષ્ટકારી જ નિવડવાનો એ ભાનનુ રખે વિસ્મરણ કરતા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે જે દૃષ્ટિથી તમે તમારી તરફ જુઓ છો એ જ દૃષ્ટિથી તમે બીજા તરફ જુઓ પોતાની અને પરની વચ્ચે જે ભેદ દૃષ્ટિ છે તેને ત્યાગો અને સપૂર્ણ અભેદને સ્થાપો

ગૌતમ બુદ્ધ પ્રણીત જીવદયા અને મહાવીર પ્રણીત જીવદયા વચ્ચે અનત ગુણો તફાવત છે આગળ કહેવાઈ ગયુ છે તેમ ગૌતમ બુદ્ધની જીવદયા વિષયક પ્રરૂપણામા કેવળ સ્થુલ અને મોટા જીવોજ સમાવિષ્ટ છે જ્યારે મહાવીર પ્રરૂપિત જીવદયા વિષયક ભાવનામાં સમસ્ત સચરાચર વિશ્વ અતર્ગત છે ચાલુ સમયમાં પણ મહાવીરની એ અહિંસક વૃત્તિનું આચરણ એના શાસનમાં વર્તતી રહ્યુ છે

જો કે એ તત્તિ તરફ આધુનિક યુગ ઉપહાસની નજરથી જોઈ રહ્યો છે પોતે આચારી શકે નહિ એવા અહિંમાનુ કાર્યરૂપમાં પરિણમન થઈ રહી રહ્યુ હોય ત્યારે બીજાઓ એ બાબતને હાંસીમાં ઉડાવી અને હલકી પાડવા કુચેષ્ટા કરે એ માનવી માનસમાં મૂળથી જ જડેલુ છે મહાવીર પચયામના ધારક હતા અને અભૂતપૂર્વ તથા અશ્રુતપૂર્વ ત્યાગી પુરુષ હતા ભૂતકાલીન કોઈ વ્યક્તિમાં એવો ત્યાગ જોયો કે વાંચ્યો જાણ્યો નથી

ગૌતમ બુદ્ધે તપશ્ચરણ કર્યું હતુ પરતુ પાછળથી એની નિરર્થકતા લાગવાથી કે પછી ગમે તે બીજા કોઈ કારણે એને છોડી દીધી હતી જ્યારે મહાવીરે દેહને પણ દુષ્કર એવા અનશનો-ઉપવાસો માસમાસના અને છેવટે તો છ છ માસના, ખૂબજ જ્ઞાનપૂર્વક અને અને યતનાપૂર્વક કર્યા હતા શરીર શુશ્રૂષાને તેમણે તિલાંજલિ આપી હતી અને પશુઓએ તથા મનુષ્યોએ આપેલા, સાંભળતાં કમકમાટી ઉભી થાય તેવા ભયકર કષ્ટો અને ઉપસર્ગો અડોલપણે, સમભાવે, અને ધૈર્યપૂર્વક સહ્યા હતા આવુ એકધારૂ અઘોર દુ ખ તેમણે લગભગ સાડાબાર વર્ષ જેટના દીર્ઘ કાળ સુધી સહન કર્યું હતુ

સમકાલીન કોઈ પણ વ્યક્તિમાં જે જ્ઞાનનો એક અશ પણ ન હતો એવુ દિવ્ય અને અપૂર્વ જ્ઞાન અર્થાત કેવળ જ્ઞાન મહાવીરમાં હતુ આ જ્ઞાનના પ્રભાવથી આશ્ચર્ય મુગ્ધ થઇ મનુષ્યો કરતા દેવો એમની પૂજા વધારે કરતા જૈનાગમોમાં વર્ણિત છે કે દેવો મહાવીરને પ્રવચન કરતાં સાભળવા વ્યાખ્યાન સભામાં આવતા હતા મનુષ્યલોકમાં આવવાનુ મન દેવોને એકદમ ન થાય પરતુ વ્યાખ્યાનકાર મહાવીરની વ્યાખ્યાન મોહિનીમાં મુગ્ધ થઇ તેઓ આપોઆપજ ત્યાં આવી ચડતા અને વ્યાખ્યાન સાંભળી પાવન થતા આટલા મોટા પ્રમાણમાં દેવો આકૃષ્ટ થઈ ત્યાં આવતા હતા " એ ઘટના પ સુખલાલજીના ગળે ઉતરતી નથી પ ડિતજીએ મહાવીરના

સંબંધમાં મહાર પાડેલી પુસ્તિકામાં જણાવ્યું છે 'મહાવીરને બે માતા અને બે પિતા તે એક વાત અને મહાવીરને બાળપણમાં ઇંદ્રો મેરૂ ઉપર જન્માભિષેક કરવા લઇ ગયા ત્યાં આખા મેરુ પર્વતને ડોલાવ્યો, તે બીજી વાત અને દેવેન્દ્રો સમવસરણમાં આવે છે એ ત્રીજી વાત હૃદયને સ્પર્શ કરતી નથી ગમે તેમ હો પણ આ ત્રણ હકીકતો વધારે પડતી લાગે છે ' અહિ પંડિતજીના આ અનુમાન ઉપર એ વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમણે કરેલ વર્ણન તેમનું પોતાનું જ સર્જન છે કે જૈનાગમોનું કથન છે? પંડિતજી પોતાની બુદ્ધિનામાં તોળીને આમ કહેતા હોય તો તો આપણે કાંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી અન્યથા એ હકીકતો માટે તો પ્રભુ જિનાગમોમાં જ રહીએ આપવામાં આવે છે હવે જો એ જિનાગમોનેજ આપણે અવિશ્વસનીય ગણીશું તો બધાએ જિનાગમો અવિશ્વસનીય માનવા પડશે કારણકે અમુક જિનાગમો વિશ્વસનીય અને અમુક અવિશ્વસનીય એવો ભેદ કોઇ પણ હિસાબે પાડી શકાય નહિ માનો તો બધાને માનો ન માનો તો એકેયને ન માનો આ ન્યાય છે હવે જો જિનાગમોને સમૂળગાજ ઉડાવી દેવા હોય તો તો સવાલ જ રહેતો નથી જેને જેમ ફાવે તેમ લખી શકે છે પરંતુ પુરાવા તરીકે અમુક ગ્રંથોને આધારભૂત તો ગણવા જ પડશે ને? અને જો જિનાગમોને-અથવા જિનાગમોને-આધાર ભૂત ગણશું તો પંડિતજીની ઉપર્યુક્ત ઉક્તિઓ હજુ પુનર્વિચારણાને પાત્ર છે

એક વ્યક્તિ માટે એક માતા અને બે પિતા હોવા એ ઘટના નિયમો વિરુદ્ધ બની જાય છે પરંતુ આ ઘટના એ રૂપે નથી બની. મહાવીરના જીવે અભિમાન કર્યું હતું એ સુનભાષિત છે એ કર્મને મહાવીરે ભોગવવું જ રહ્યું એટલા માટે પ્રાણત દેવલોકથી ચ્યવી મહાવીરના જીવે ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણને ત્યાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુખે સ્થાન લીધું ઇન્દ્રને આ વાતની જાણ થતાં બરાબર ત્યાસીમી રાત્રિએ હરિણૈગમેષી પાસે એ ગર્ભનું આહરણ કરાવ્યું અને ત્રિશલાના ઉદરમાં

સ્થાપન કર્યો જિનાગમો આ ઘટનાને એક અછેરા તરીકે ઓળખાવે છે અને એના અનુસંધાનમાં કહે છે કે એવા અછેરા અનંતકાળે થાય છે આમ કેમ બની શકે એવી લોકોની કુશંકાનું નિરસન કરતાં જિનાગમો ભાખે છે કે દેવો ગર્ભને હરી શકે છે અને ધારે તે અન્ય સ્થળે એને સ્થાપી શકે છે આના સમર્થનમાં દેવકીના ૭ પુત્રોને દેવો લઇ ગયા અને સુલસાને ત્યાં મુકયા એ હકીકતને ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ[1] નૈગમ ત અને દેવાનંદા મહાવીરના દર્શને આવે છે અને એકમીટથી જોઇ રહે છે ત્યારે પ્રભુ મહાવીર જ બોલે છે કે દેવાન । એમના માતા છે [2] પંડિતજી આ આધારે આમ નથી માનતા એ સમજાતુ નથી એ ગ્રંથને નહિ માનવા જતાં અન્યને પણ નહિ માનવાની આફત ઉતરી પડશે એ ન ભુલાવુ જોઈએ

દેવો મહાવીરને સાંભળવા આવતા હતા એ વાતને માનવાની પંડિતજી આનાકાની કરે છે પંડિતજીએ આના અનુસંધાનમાં એ યાદ રાખવું જોઇતું હતુ, કે જિનાગમાનુસાર તીર્થંકરોના પંચ કલ્યાણક-ચ્યવન જન્મ, દીક્ષા, કેવલ અને નિર્વાણ-વખતે અસંખ્ય દેવો આવે છે અને એ પંચ કલ્યાણકોને ખૂબજ ઠાઠમાઠથી ઉજવે છે એ ઉપરાંત, તીર્થંકર ભગવાનની દેશના વખતે પણ થોક બંધ દેવો આવે છે આટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના હિત માટે સ્વાર્થ માટે, અને સંશય નિવારણ માટે ખુલાસો મેળવવા પણ દેવો આવે છે તીર્થંકરો સમયોચિત સ્પષ્ટીકરણ પણ કરે છે દેવોએ આવી પોતાની ઋદ્ધિ વૈભવ શક્તિ અને સંપત્તિનું પ્રદર્શન પણ કર્યું છે[3] મહાશુક્ર દેવ લોકના બે દેવો આવી મહાવીરને લોકો ન સાંભળે તેવી રીતે પૂછે છે હે ભગવન્! આપના કેટલા શિષ્યો અને શિષ્યાઓ આ ભવે મોક્ષે

૧ " અંતકૃદ્દશાંગ

૨ " ભગવતી નવમું શતક "

૩ " ભગવતી "

જશે ? ' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મહાવીર પણ લોકો ન સાંભળી શકે તેવી રીતે આપે છે ?

જન્માભિષેક વખતે મહાવીરે મેરૂ ડોલાવ્યો એ ત્રીજી ઘટનાના તથ્યાતથ્યના સંબંધમાં એ જણાવવું જોઈએ કે એ બાબત મૂળ જિનાગમોમાં નથી પરંતુ પાછળથી એ હકીકત આચાર્યોએ ઘુસાડી હોય એમ લાગે છે આ ઘટનાને જતી કરી પરંતુ જિનાગમવર્ણિત પ્રથમની બે બાબતોનું શું ? મૂળ જિનાગમોને આપણે જો અસત્ય ઠરાવવું તો માનશું કોને ? આ સવાલ મહત્ત્વનો છે અને એનો સંતોષકારક જવાબ આપવો એ કંઈ સહેલી વાત નથી

જિનાગમોમાં તીર્થંકરોની મહત્તા અલૌકિક અને અવર્ણનીય છે એમ અમદિગ્ધપણે કહેવામાં આવ્યું છે તીર્થંકર નામ કર્મનું ઉપાર્જન અત્યંત ત્યાગ અને અત્યંત પ્રશસ્ત વિચારનું પરિણામ છે તીર્થંકરો થનાર જીવોને ચાર અતિશયો હોય છે પુણ્યમાં તેઓ દેવોને પણ ચડી જાય છે જિનાગમાનુસાર તીર્થંકર પદ બધા પદોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે તીર્થંકર આ જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે તીર્થંકરોના અતિશયો આ પ્રમાણે છે (૧) અનંત વિજ્ઞાન, (૨) સંપૂર્ણ વીતરાગતા (૩) વાણીગત વિચાર કોઈથી તુટી શકે નહિ અને (૪) સર્વ દેવોની પૂજનીયતા.

તીર્થંકરોની પૂજા-અર્ચા લગભગ મનુષ્યનો મોટો ભાગ, જ્ઞાનનો નહિ હોવાથી યથાવત્ નથી કરતો પરંતુ દેવો બુદ્ધિમંત હોવાથી પ્રભુની પ્રભુતા યોગ્ય સ્વરૂપે જાણે છે અને તેથી તેમની સત્કાર વિધિ બરાબર રીતે કરે છે જિનાગમો આ સત્યની સાક્ષી પૂરે છે અત્યારના યુગમાં મહાપુરુષનો જન્મોત્સવ દેવો કરતા નથી 'એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે ગૌતમ બુદ્ધના જન્મ સમયે દેવો આવ્યા હતા એનો પુરાવો બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળી રહે છે ? ધર્માનંદ કોસં-

---

૧ " ભગવતી '

બી આ વાતને અતિશયોક્તિભરી ગણી અવગણે છે દેવો દ્વારા મનુષ્યપૂજા થવી એ ઘટનાને અસંભવિત ગણવા તરફ અત્યારના યુગનું વલણ છે અને પંડિતજી એટલા માટે દેવો મારફત થયેલ મહાવીરની પૂજાને બુદ્ધિગમ્ય માનતા નહિ હોય એ એક જ કારણ નજરે પડે છે

આ સ્થળે તો અમારો કહેવાનો હેતુ એક જ છે અને તે એ કે તીર્થંકરોનું બહુમાન આગમોક્ત છે અને એ કારણે જિનાગમોમાં જેને શ્રદ્ધા છે તેનો તો એ સત્ય બાબત સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે મૂળ જિનાગમો જેને તેના અર્વાચીન સ્વરૂપમાં દિગંબરો માનતા નથી તેઓ પણ તીર્થંકરોના દેવકૃત ભક્તિ કાર્યને યથાર્થ રીતે જરૂર સ્વીકારે છે

બાહ્ય સાહિત્ય અભિવાચિત અને વર્ણિત ગૌતમ બુદ્ધનું ઉચ્ચ સ્થાન એશિયાખંડવાસી બૌદ્ધોમાં જે છે તે સામે અમારે કશો ખાસ વિરોધ નથી પરંતુ આવી બાબતોના નિર્ણયમાં એક પક્ષી વૃત્તિ દાખવવી ખતરનાક છે ગાનતી બને બાજુ તપાસી જોઈએ અને એ લોકન્યાયાનુસાર બધા સાહિત્ય પ્રવાહોની-જૈન બૌદ્ધ અને વૈદિક-તુલનાત્મક ગવેષણા પછી એ નિર્વિવાદ પણે મુકરર કરી શકાય તેમ છે કે મહાવીરના જ્ઞાન અને ત્યાગ અજોડ હતા

ગૌતમ બુદ્ધના જીવન સબંધી સાહિત્યના અભ્યાસ પછી એટલું માલુમ પડે છે કે તેમણે અનેક ગુરુઓ કર્યા હતા તે ગુરુઓ પાસેથી તેમને ઇપ્સિતસિદ્ધિ થઈ નો'તી છેવટે વૈશાખી પૂર્ણિમાએ કોઈ ભાજન કર્યા પછી તેઓ શાન્તિ મેળવે છે એમ એમનું જીવનચરિત્ર કહે છે સાચા સુખની કે અનાદિક જ્ઞાનની ઝળહળતી જ્યોત એમણે જોઈ નો'તી અપૂર્વ જ્ઞાનનો તેમને આભાસ સરખો પણ થયો નો'તો એમ એમનું જીવનચરિત્ર નિર્દેશે છે

આથી ઉલટું મહાવીરના જ્ઞાન અને ત્યાગના અદ્ભુત અને દ્યોતક પ્રમાણો સ્વકથિત જિનાગમોમાં ડગલે અને પગલે મળી રહે

છે ઉત્તરકાલીન આચાર્યોએ ભક્તિ પૂજાના અતિરેકથી પ્રેરાઈ થોડી ઘણી અતિશયોક્તિઓ જરૂર દાખલ કરી દીધી છે તો પણ કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થતાં સુધીમાં મહાવીરે બતાવેલ અસાધારણ ત્યાગ આચરેલ અપૂર્વ તપશ્ચર્યા અને સહન કરેલ સેંકડો ઉપસર્ગોનું સુરેખ બયાન મૂળ જિનાગમોમાં જ્યાં મળી રહે છે એટલે એ વિષે બે મતને સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ. દેવોનું આગમન પણ ઉત્તરોત્તર વધતું જતું હતું અને મહાવીરની વ્યાખ્યાન સભા દેવોથી ભરાઈ જતી એ વાતનો ઉલ્લેખ જિનાગમોમાં શોધવો પડે તેમ નથી. દેવોના આ સત્કારમાં તીર્થંકરો જરા પણ તણાતા નથી તેઓ તો તે પ્રત્યે પણ નિર્લિપ્ત જ હોય છે

ત્રીજું પ્રકરણ

શ્રી મહાવીર પછીની દિગંબર તથા શ્વેતાંબર પરંપરાઓનો ઇતિહાસ

શ્રી મહાવીર નિર્વાણ બાદ ૪ મુનિ ગણધરને કેવળ પ્રાપ્ત થયું તેમની પછી સુધર્માને અને તેમની પછી જમ્બૂસ્વામીને. શ્વેતાંબર પરંપરાનુસાર ૧૨, ૮, અને ૪૪ વર્ષ કેવળ પર્યાયમાં રહી મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી. દિગંબર પરંપરા જેનું અહીં પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે અહિં જુદી પડે છે અને કહે છે કે જમ્બૂસ્વામીને આડત્રીસ વર્ષ કેવળ જ્ઞાન રહ્યું હતું તથા ત્યાર બાદ સકળ સિદ્ધાન્તના જાણકાર વિષ્ણુ નામના આચાર્ય થયા અને તેમની પછી નન્દિમિત્ર આચાર્ય થયા અપરાજિત, ગોવર્ધન, અને ભદ્રબાહુ એ ત્રણ શ્રુતકેવલીઓ ઉત્તરોત્તર ક્રમશ થયા વિષ્ણુ નન્દિમિત્ર, અપરાજિત ગોવર્ધન અને ભદ્રબાહુની વચ્ચે સો વર્ષ વ્યતીત થયા હોવાનું દિગંબર પરંપરા જણાવે છે સમસ્ત શ્રુત જ્ઞાન વિચ્છેદ થવાનું દિગંબરો કહે છે વિશાખાચાર્ય આચારાંગાદિ અગિયાર અંગના અને દશ પૂર્વના ધારક હતા પ્રત્યાખ્યાન, પ્રાણાવાય ક્રિયાવિશાલ અને લોકબિંદુસાર નામના ચાર પૂર્વના એક દેશના માત્ર ધારક હતા. પછી જે આચાર્યો થયા તેના નામો આ પ્રમાણે છે— પ્રોષ્ઠિલ ક્ષત્રિય જયસેન, નાગસેન, સિદ્ધાર્થ ધૃતિસેન વિજય, બુદ્ધિલ ગંગદેવ અને ધર્મસેન આ દશ આચાર્યો દશ પૂર્વ ધારી હતા આ આચાર્યોની વચ્ચેનો ગાળો એકસો ત્યાશી વર્ષ જેટલો હતો. એ આચાર્યોના સ્વર્ગારોહણ બાદ ભારતવર્ષમાં દશ પૂર્વનો લોપ થયો વિશેષતા એટલી છે કે નક્ષત્રાચાર્ય જયપાલ પાંડુ ધ્રુવસેન અને કંસાચાર્ય એ પાંચ મુનિગણો અગિયાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વના એક દેશના ધારક હતા આમાં બસો અને વીસ વર્ષનો સમય ગયો હતો એ કંસાચાર્યના સ્વર્ગગમન પછી કોઇ અગિયાર અંગધારી ન થયા

દિગંબર પરંપરા પ્રમાણે સુભદ્ર, યશોભદ્ર, યશોબાહુ, અને લોહાચાર્ય—એ ચાર આચાર્યો પૂર્ણ આચારાંગના ધારક હતા તથા શેષ અંગોના દેશધારક તથા પૂર્વના એક દેશના ધારક હતા આ આચાર્યોનો કાળ એકસો અને અઢાર વર્ષનો થાય છે લોહાચાર્ય પછી આચારાંગનું જ્ઞાન લુપ્ત થયું આ બધા આચાર્યો વચ્ચે કુલ્લે ૬૮૩ વર્ષો પસાર થયા હોવાનું દિગંબર પરંપરા જણાવે છે

એમના પછી અંગ તથા પૂર્વના દેશધારી ગુણધરનો કાર્યકાળ આવે છે એ ગુણધર ભટ્ટારકે પ્રવચન તરફના આદરભાવથી પ્રેરાઈ જ્ઞાનપ્રવાદ નામના પાંચમા પૂર્વની દશમી વસ્તુમાંથી અધિકાર ઉદ્ધૃત કરી કષાયપ્રાભૃત નામ આપ્યું આ પૂર્વનો પણ લોપ થશે એવા ડરથી તેમણે એના સોળહજાર પદોને એકસો અને એંશી ગાથામાં સંક્ષેપથી સમાવી દીધાં આ ગાથાઓનો આર્યમંક્ષુ અને નાગહસ્તી નામક આચાર્યોએ અભ્યાસ કર્યો અને તેમની પાસેથી પ્રવચનભક્ત યતિવૃષભે એ ગાથાઓ સાંભળી ચૂર્ણિ રચી.[1]

શ્રી વીરસેન સ્વામી પછી થઈ ગયેલા 'શ્રુતાવતાર'ના રચયિતા ઇન્દ્રનંદિ નામક આચાર્ય પણ 'કષાય પ્રાભૃત'ના પ્રાદુર્ભાવ સમયે એ જ પ્રમાણે જણાવે છે આ રીતે 'ષટ્ખંડાગમ' અને 'કષાય પ્રાભૃત'નો રચના સમય ૬૮૩ વર્ષનો આવે છે પુષ્પદંતે અને ભૂતબલિએ મળી "ષટ્ખંડાગમ"ની અને ગુણધરે 'કષાયપ્રાભૃત'ની રચના કરી હતી આ બન્ને પુસ્તકોમાં પ્રથમ કયું એ નિર્ણય હજુ થઈ શક્યો નથી. ગુણધર અને ધરસેનના ગુરુવંશના પૂર્વાપરક્રમના જ્ઞાનની અનિશ્ચિતતા આમાં કારણભૂત છે[2]

---

૧ 'કષાય પ્રાભૃત', પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૮૧–૮૨

૨ गुणधरधरसेनान्वयगुर्वोः पूर्वापरक्रमोऽस्माभिः न ज्ञायते तदन्वयकथकागममुनिजनाभावात् ॥ ઇન્દ્રનંદિકૃત 'શ્રુતાવતાર.'

ઉપર જે બધી હકીકત જણાવી છે તેનો આધાર 'કષાયપ્રાભૃત'ની પ્રસ્તાવના છે વીર પછી ૬૮૩ વર્ષ સુધી અંગોનું જ્ઞાન અસ્તિત્વમાં હતું જ્ઞાનના કોઈક અંશનો લોપ થયો હોય એ વાત જુદી પરંતુ સામાન્ય રીતે તો એ જ્ઞાન ચયવાઈ ચુ હતુ પૂર્વોનું પણ થોડું થોડું જ્ઞાન હતુ જ 'ષટ્ખંડાગમ'ની પ્રસ્તાવના પણ આ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે અહિંયા એક વિસંગતિ ખાસ નોંધવા જેવી છે અને તે એ છે કે જે પૂર્વગત વસ્તુ 'ષટ્ખંડાગમ' અને કષાયપ્રાભૃત માં છે તે વસ્તુને તેના રચનાર આચાર્યોએ સ્વીકારી પરંતુ જે અંગોનું જ્ઞાન તેમને હતુ નહિ તે અંગોને ન સ્વીકાર્યા અંગોનું અસ્તિત્વ તો હતુ જ તો પછી અમુક અંગોને અપનાવ્યા અને અમુકને ન અપનાવ્યા એનુ શુ કારણ?

ઉપરની સમુચિત શંકાનો અસમુચિત પ્રત્યુત્તર અમુક દિગંબર બંધુઓ તમામ અંગોનો વિચ્છેદ થઇ ગયો હતો એમ કહીને વાળે છે પરંતુ ઉપર્યુક્ત બે પુસ્તકોના સંપાદકો પ્રસ્તાવનામાં ખુલ્લો એકરાર કરે છે કે અંગોનુ જ્ઞાન ૬૮૦ વર્ષ સુધી તો ચાલુ રહ્યું હતુ જ જો વસ્તુ સ્થિતિ આમ હતી તો પછી એ અંગોને રૂપ સમક્ષ એમણે કેમ ન મુક્યા? અત્યારનો શ્વેતાંબર જૈન સમાજ તો એને પ્રમાણિત કરી રહ્યો છે દિગંબર જૈનોનો આ પ્રશ્ન । ઉત્તર એ છે કે અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા જિનાગમો પ્રાચીન જિનાગમો નથી એ તો છે નૂતન સંસ્કરણ આ બાબતનો ઉત્તર એ રીતે વળી પાછો દઈ શકાય કે જે પ્રાચીન અંગો દિગંબર આચાર્યોના કંઠે હતા તેઓ તેમણે શા માટે તો પછી લિપિબદ્ધ ન કર્યા? ૬૮૩ વર્ષ સુધી તો અંગજ્ઞાન પ્રવર્તમાન રહ્યું હતુ ધરસેન ગુણધર પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ નામના સમર્થ વિદ્વાનોએ એમની પાસે હતા તેટલા અંગજ્ઞાનને પણ જો લિપિબદ્ધ કર્યું હોત તો અત્યારના દિગંબર સમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર થાત આચાર્ય ધરસેને 'ષટ્ખંડાગમ'ની વાચના પુષ્પદંત અને ભૂતબલિને

આપી હતી. એ વાચનાના મૂળ 'અગ્રાયણી' પૂર્વમાં છે "કષાય પ્રાભૃત"ના મૂળ પાંચમા પૂર્વની દસમી વસ્તુમાં છે પૂર્વની વાચના આ રીતે એમણે આડકતરી રીતે તો આપીજ તો પછી અંગો કે જેનું જ્ઞાન તેમને હતુંજ તેની વાચના શા માટે બના ન આપી ? શ્વેતામ્બર જૈનોએ જિનાગમોને નવા લેબાસમાં જુ કર્યા છે એવો દિગમ્બર જૈનોનો આક્ષેપ આથી નિરાધાર સિદ્ધ થાય છે એમણે એ અંગોને હેતુપૂર્વક જ જતા કર્યા છે એવું અનુમાન જ એમાંથી ધ્વનિત થઇ શકે છે પૂર્વનું અને અંગોનું જ્ઞાન અમુક આચાર્યો સુધી ચાલ્યું આવેલું પૂર્વગત જ્ઞાનને ઉદ્ધત પણ કર્યું, અને અંગો નષ્ટ થઇ ગયા હતા એમ કહ્યું દિગમ્બર જૈનોની આ આખી વિચારસરણિ ભૂલભરેલી નથી લાગતી શું ? આ દલીલો પોકળ છે એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું આ ભ્રામક વિચારણાના મૂળમાં અભિનિવેશ સિવાય બીજુ કાંઇ નજરે પડતું નથી દિગમ્બર જૈનો ભલે ગમે તે દાવો પેશ કરે પરંતુ "ષટ્ખંડાગમ અને કષાયપ્રાભૃત"ની પ્રસ્તાવનાઓમા કરવામાં આવેલ વિધાનો જ એમને ખુલ્લા પાડે છે અસ્તુ

હવે 'ષટ્ખંડાગમ અને કષાયપ્રાભૃત'–એ બન્નેમા પ્રથમ કોની રચના થઈ હશે એ સમસ્યાને ઉકેલીએ "શ્રુતાવતાર"ના કર્તા ઈન્દ્રનંદિ અને 'ધવલા તથા 'જયધવલા' ટીકાના લખનાર વિદ્વાન્ આ સંબંધમાં મૌન સેવે છે

વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરો અમુક ગૌરવ શીલ આચાર્યોને તથા તેમની કૃતિઓને પોતપોતાની પરપરાના ચોકઠામાં પોતાને ખરી ખાત્રી નહિ હોવા છતાં તથા પુરાવાનો અભાવ હોવા છતા ગોઠવવાની ચેષ્ટા અને તાણાખેંચી કરે છે દાખલા તરીકે આર્ય મંગુ અને નાગહસ્તિ એ બે નામો બન્ને પરંપરામા છે આર્ય મંગુ પહેલા થયા અને પછી થયા નાગહસ્તિ એમ દિગમ્બરો કહે છે [1] એ બન્ને વચ્ચે કશું અંતર નથી

---

૧ "કષાયપ્રાભૃત , પ્રસ્તાવના.

શ્વેતામ્બરો આર્ય નંદિલને એ બન્ને આચાર્યોની વચ્ચે મુકે છે અર્થાત્ પહેલા આર્ય મગુ પછી આર્ય નંદિલ અને ત્યારબાદ નાગહસ્તિ બીજી રીતે કહીએ તો આર્ય મગુના નાગહસ્તિ પ્રશિષ્ય થાય [૧]

તાત્પર્ય એ નિકળે છે કે શ્વેતામ્બર પરંપરા સંમત આર્ય મગુ અને નાગહસ્તિ તથા દિગમ્બર પરંપરા કથિત ધવલાકાર મહાવાચક આર્ય મગુ અને જયધવલાકાર મહાવાચક નાગહસ્તિ એક જ છે બન્ને પરંપરાઓ વિદ્વાન આચાર્યોનો આ રીતે ક્રમજો લે છે એ પણ જોઈ શકાશે કે બન્ને પરંપરામાં લગભગ એકવાક્યતા છે પરંતુ શ્રી કલ્યાણ વિજયજી જુદીજ વાત રજુ કરે છે [૨] એમણે ઘણી પટ્ટાવલીઓ ભેગી કરી એક ઐતિહાસિક નોંધ તૈયાર કરી છે જેમાં તેઓ ભારપૂર્વક પુરવાર કરે છે કે માથુરી પટ્ટાવલી અનુસાર પ રમી પાટે આર્ય સમુદ્ર, સોળમી પાટે આર્ય મગુ અને બાવીસમી પાટે નાગહસ્તિ આવે છે જ્યારે વાલભી પટ્ટાવલી પ્રમાણે પ રમી પાટે આર્ય મગુ અને બાવીસમી પાટે આર્ય નાગહસ્તિ આવે છે ટુંકામાં બન્ને પટ્ટાવલી મુજબ ક્રમશ પાંચ અને છ પાટનો ગાળો આર્ય મગુ અને આર્ય નાગહસ્તિ વચ્ચે આવે છે આ રીતે આર્ય મગુ અને આર્યનાગહસ્તિ દિગમ્બર પરિપાટી અનુસાર, નથી સમકાલીન કે નથી સમીપવર્તી દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરો પાટ–પાટ વચ્ચેના અંતરને ટુંકાવવા ગમે તેટલો તનતોડ પ્રયત્ન કરે તો પણ શ્રી કલ્યાણવિજયજીના ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ ઉપરથી એટલું તો આપાતતઃ સ્પષ્ટ થાય છે કે પાટ–પાટ વચ્ચેનું અંતર ઘણે સ્થળે ઘણું છે અને કોઈ સ્થળે કોઈપણ અમુક પાટ પુરતી સુસંગતિ કરાય નથી અને છે તો તદ્દન નજીવી છે

હવે આપણે દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના સંબંધમાં વિચાર કરી લઈએ. સામાન્ય માન્યતાનુસાર દેવર્દ્ધિ સત્તાવીસમી પાટે થયા પરંતુ

---

૧ શ્વેતામ્બર સંમત નંદી સૂત્ર

૨ વીરસંવત અને જૈન કાલ ગણના

શ્રી કલ્યાણ વિજયજી ન્શાસ્રુતરકધોકન દેવર્દ્ધિને ચોત્રીશમી પાટે મૂકે છે જુઓ એમણે તૈયાર કરેલી ગુરુ પરંપરાની નિમ્નોક્ત તાલિકા –

વાચની યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી

૧	આર્ય સુધર્મા	૧૪	, સાંડિલ્ય	૨૭	રક્ષ
૨	જમ્બૂ	૧૫	, સમુદ્ર	૨૮	નાગ
૩	પ્રભવ	૧૬	આર્ય સુસ્થિત–સુપ્રતિબુદ્ધ	૨૯	જ્યેહિલ
૪	શય્યંભવ	૧૭	, ઇન્દ્રદિન્ન	૩૦	વિષ્ણુ
૫	યશોભદ્ર	૧૮	સિંહગિરિ	૩૧	આર્ય કાલક
૬	આર્ય સંભૂતવિજય	૧૯	આર્ય વજ્ર	૩૨	સંપલિત–ભદ્ર
૭	ભદ્રબાહુ	૨૦	રથ	૩૩	વૃદ્ધ
૮	સ્થૂલભદ્ર	૨૧	આર્ય પુષ્પમિત્ર	૩૪	આર્ય સંઘપાલિત
૯	મહાગિરિ	૨૨	,, ફલ્ગુમિત્ર	૩૫	, હસ્તિ
૧૦	સુહસ્તિ	૨૩	ધનગિરિ	૩૬	ધર્મ
૧૧	, દિન્ન	૨૪	, શિવભૂતિ	૩૭	આર્ય સિંહ
૧૨	સ્વાતિ	૨૫	ભદ્ર	૩૮	, ધર્મ
૧૩	શ્યામાચાર્ય	૨૬	આર્ય નક્ષત્ર	૩૯	દેવર્દ્ધિગણિ

ઉપર્યુક્ત ક્રમ દેવર્દ્ધિગણિની ગુર્વાવલિ પ્રમાણેનો છે જ્યારે માથુરી યુગ પ્રધાન પટ્ટાવલી જે નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે તે વળી કંઈક જુદુંજ બતાવે છે

માથુરી યુગ પ્રધાન પટ્ટાવલી

૧	આર્ય સુધર્મા	૬	આર્ય સ્વાતિ	૧૧	આર્ય રેવતી નક્ષત્ર
૨	, જમ્બૂ	૭	શ્યામાચાર્ય	૧૨	, બ્રહ્મદીપકસિંહ
૩	,, પ્રભવ	૮	સાંડિલ્ય	૧૩	સ્કંદિલાચાર્ય
૪	શય્યંભવ	૯	સમુદ્ર	૧૪	, હિમવંત

૧૬	આર્યભૂત વિજય	૨૨	આર્ય ધર્મ	૨૮	આર્ય ગોવિંદ
૧૭	ભદ્રગુપ્ત	૨૩	ભ ગુપ્ત	૨૯	ભૂતદિન
૧૮	, સ્થૂલભદ્ર	૨૪	વજ્ર	૩૦	લૌહિત્ય
૧૯	મહાગિરિ	૨૫	રક્ષિત	૩૧	દૂષ્યગણિ
૨૦	સુહસ્તિ	૨૬	નંદિલ	૩૨	, દેવર્દ્ધિગણિ
૨૧	મણિભદ્ર	૨૭	નાગહસ્તિ		

આવો ભેદ શા માટે ઉત્પન્ન થયો હશે એ પ્રશ્ન સૌ ને ઉદ્ભવે પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં એનું સ્પષ્ટીકરણ આપણને મળી રહે છે. જુદું જુદું સ્થળે જુદી જુદી નોંધો કરવામાં આવી હોય. કાળમાં કોઈ વસ્તુ રહી જાય, કોઈમાં કોઈ વધારાની વસ્તુ ઘુસી જાય તો વળી કોઈમાં કોઈ બાબત વિપરીત સ્વરૂપે પણ નખાઈ જાય. આમાં કાળભાળ સ્થાનમાન વ્યક્તિમાન સ્થિતિમાન-બધુ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ આગમો લિપિબદ્ધ જ્યારે થયા એ એક જ ઘટનને ધ્યાનમાં લેશો તો પણ આ વસ્તુ સમજાઈ જશે. અમુક માન્યતા પ્રમાણે જિનાગમો ૯૮૦ વર્ષ પછી પુસ્તકારૂઢ થયા જ્યારે બીજી માન્યતાનુસાર ૯૯૩ વર્ષ વ્યતીત થયા પછી ગ્રંથસ્થ બન્યા શ્રી દેવર્દ્ધિ ક્ષમાશ્રમણના પાટે થયા એમ કહેવામાં આવે છે. હોય ત્યાં વચગાળાની અમુક પાટોને મુકી દેવામાં આવી હોય અથવા કેટલાક આચાર્યોને મુકી પણ દેવામાં આવ્યા હોય. શ્રી કલ્યાણ વિજયજીએ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં અનેક વિચારસરણિઓ પદ્ધતિઓ, સંશોધનાત્મક વિચારો વગેરે રજુ કર્યા છે આ તમામ દલીલોની તુલના કર્યા પછી એક સત્ય સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કેટલાક આચાર્યોનો પરિચય તેમના વિશેની નોંધો તેમની પરંપરામાં કોઈ ઠેકાણે નોંધવી રહી ગઈ હોય અને કેટલાકોની નોંધાઈ હોય. આ એકજ સારાંશ અમને સ્વીકાર્ય લાગ્યો છે

દિગંબર અને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના વિદ્વાન શોધકોએ સંશોધનો કરવામાં બાકી રાખી નથી અને હજુ પણ ગવેષણાઓ ચાલુજ છે

જના કોઈ પણ બાબતમાં નિર્ણયાત્મક અનુમાન તારવવામાં તેઓ જોઈએ તેવા સફળ થયા નથી મારા આ વિધાનને સમજાવવા હુ અહિં 'સમયસાર તથા પ્રવચનસાર'ના સ્થૂલ દૃષ્ટાંતો આપુ છુ 'સમયસાર તથા પ્રવચનસાર'ના વાચન તથા અભ્યાસ હમણાં ઠીક ઠીક થઈ રહ્યા છે પરંતુ ખેદનો વિષય એ છે કે એના કર્તા વિષે કોઈ પણ નિશ્ચયાત્મક માહિતી પ્રકાશમાં આવી શકી નથી આ બંને પુસ્તકોના અંધ અનુયાયીઓના મતે તો તેમના કર્તા કુંદકુંદાચાર્ય વિક્રમની પહેલી શતાબ્દિમાં થઈ ગયા છે પરંતુ ઇતિહાસવિદોએ અને દિગંબર સંપ્રદાયના મુખ્ય વિદ્વાનોએ એ સમય ઉપર અંતિમતાની મહોર મારી નથી એની વિશિષ્ટ નોંધ 'કષાયપ્રાભૃત'ની પ્રસ્તાવનામાં તેના સંપાદકોએ લીધી છે જો કે કોઈ જ નિર્ણય તેઓ પણ કરી શક્યા નથી અનેક બાબતોનું સંકલન પુરાવાઓ માટે તેમણે કરેલુ છે પરંતુ અંતિમ અનુમાન ઉપર તેઓ પણ આવી શક્યા નથી. યતિવૃષભના સમય માટે પણ તેઓ સંદેહાત્મક છે 'કષાયપ્રાભૃત પર ચૂર્ણિ' અને 'ઉચ્ચારણ વૃત્તિ'ની રચના થયા પછી કુંડકુંડપુરમાં પદ્મનંદિ મુનિને તેની પ્રાપ્તિ થઈ એમ 'શ્રુતાવતાર'નો કર્તા ઈન્દ્રનંદિ લખે છે[1] શામકુંડાચાર્ય અને તુમ્બુલૂરાચાર્ય અને સમંતભદ્રને તેની પ્રાપ્તિ થઈ એમ જણાય છે હવે જો યતિવૃષભને વિક્રમીય છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં મૂકવામાં આવે તો એ બધા આચાર્યો એમના ઉત્તરકાલીન છે એટલે એ સમય પછી થયા એમ ગણવુ જોઈએ જે માન્ય થતુ નથી ઇંદ્રનંદિએ નિર્દિષ્ટ કરેલો કાલક્રમ અયથાર્થ છે એ જોવાનુ રહે છે સૌથી પહેલા કુંડકુંદપુરના આચાર્ય પદ્મનંદિને લેવા એ ઉપયુક્ત છે?

પ્રસ્તાવનામાં તેઓ કહે છે "કુંદકુંદાચાર્યને 'શ્રુતાવતાર'માં યતિવૃષભની પાછળ લેવામાં આવે છે એવો પુરાવો અમને તે પુસ્તક"

---

૧ 'શ્રુતાવતાર' પૃ. ૬, ૫૦

સિવાય બીજે ક્યાંય મળતો નથી ઇંદ્રનંદિની આવી મા યતા હોવામાં શુ આધાર છે તે પણ અમને સમજાતુ નથી.'

અભ્યાસકોએ અહિંયાં સ્મરણમા રાખવા જેવુ જે છે તે એ છે કે 'શ્રુતાવતાર નુ પ્રામાણ્ય અનેક સ્થળોએ સપાદકોએ સ્વીકાર્યુ છે પરતુ કુદકુદાચાર્યની બાબતમાં એનુ આધારભૂતત્વ ફગાવી દેવામા આવ્યુ છે ઇંદ્રનંદિના વક્તવ્યમા સદેહનુ આરોપણ કરે છે આમ સગવડીઓ ધર્મ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો છે સપાદકોનો પ્રધાન હેતુ કુદકુદાચાર્યને વિક્રમીય સવતની આદિમાં જેટલા લાવી શકાય તેટના લાવવાનો છે ઇંદ્રનંદિ એમા સહાયક નથી થતા એટને એમને એટના પૂરતા બહિષ્કૃત કરવામાં આવ્યા છે શ્રી કલ્યાણ વિજયજીનો અભિપ્રાય એ સપાદકો પોતાના સમર્થનમાં ટાંકે છે[१] શ્રી કલ્યાણ વિજયજીને મતે કુદકુદાચાર્યનો સમય છઠ્ઠી શતાબ્દિ છે પટ્ટાવલી આપતી વખતે તેઓ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે —

૧	કુદકુદાચાર્ય	૫૧૫–૫૧૯	૪	ધરસેનાચાર્ય	૫૮૪–૬૧૪
૨	અહિમલ્યાચાર્ય	૫૨૦–૫૬૫	૫	પુષ્પદતાચાર્ય	૬૧૫–૬૩૩
૩	માઘનંદ્યાચાર્ય	૫૬૬–૫૮૩	૬	ભૂતબલ્યાચાર્ય	૬૩૪–૬૬૩
			૭	લોહાચાર્ય	૬૬૪–૬૮૭

કષાયપ્રાભૃત ની પ્રસ્તાવનામા તેના સપાદકોએ ઉપર પ્રમાણે શ્રી કલ્યાણ વિજયજીનો 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર માં રજુ કરેનો મત ટાંકયો છે પરતુ આ વર્ષો વીર સવતના સમજવા કે વિક્રમ સવતના એમ સપાદકો પોતેજ શકા ઉઠાવી, એ શકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે શ્રી કલ્યાણ વિજયજી એ વર્ષો વીર સવતના કદાચ માનતા હોય એવો વિશેષ સભવ છે પરતુ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી એ વર્ષો વિક્રમ સવતના છે કારણકે વિક્રમીય બારમી શતાબ્દિ સુધી

---

૧ 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર.'

પ્રાય ૭૪ અને વિક્રમીય સવત્ લખવાની દિગમ્બરોમાં રૂઢિ હતી પ્રાચીન દિગમ્બરાચાર્યના તથા દ્વળીપ્તોના વિષયમાં વીર સવત યોજવામા આવ્યો હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી એવુ શ્રી કલ્યાણવિજયજી પોતે જ આગળ એ પુસ્તકમાં કહે છે[1] તો પછી એ કેમ હૃદયમા ઉતરે કે આ દ્વળીકન પૂરતો વીર નિર્વાણ સવતનો ઉપયોગ કર્યો હશે?

આ ઉપરથી એ સ્વાભાવિક નેતીજ સ્પષ્ટ થશે કે દિગમ્બરોના પ્રકાંડ વિદ્વાન આચાર્ય કુન્દકુન્દના સમ્બધમાં જ વિચાર વૈવિધ્ય અને મતભેદ વર્તે છે 'કષાયપ્રાભૃત'ના સપાદકો પ્રસ્તાવનામાં પ્રમાણો ઉપર પ્રમાણો ખડક્યે જાય છે પરંતુ એ બધાં કોઈપણ રીતે સ્વીકાર્ય થઇ શકતા નથી વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ઐતિહાસિકો પુષ્કળ આવિષ્કારો કરે છે પરંતુ કોઈપણ ઘટના તેના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં મળી જ ન શકતી હોય ત્યાં બીજો ઉપાય પણ શુ? પુસ્તકોમાં વર્ણિત સામગ્રી અને માહિતીમા પણ ઘણો વખત ઘણુજનો જબ્બર તફાવત દૃષ્ટિગોચર થાય છે દાખલા તરીકે 'ગુનાવનાર, 'ત્રિલોક પ્રજ્ઞપ્તિ "પ્રબન્ધ ચિંતામણિ" તથા 'પ્રભાવક ચરિત્ર' વગેરે વગેરે ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં પણ સામ્ય કરતાં વૈષમ્ય જ વધારે જ્ઞાત થાય છે જોકે પુરાતત્ત્વવિદો પાસે અત્યારે સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં છે પરંતુ જે વસ્તુ લુપ્ત થઇ ગઈ અથવા નષ્ટ થઇ ગઈ તેનો સાચો નિર્ણય કેવી રીતે લાવી શકાય?

દિગમ્બરીય શ્રુતગ્રંથો

વીરનિર્વાણને ૬૮૩ વર્ષ થઈ ગયા પછી અગધર અને પૂર્વધર આચાર્યો કોઈ થવા નહિ એમ દિગમ્બરો માને છે કોઇ અગધર હતા તો કોઇ પૂર્વધર હતા પુષ્પદન્ત અને ભૂતબલિ આચાર્યોનુ બનાવેલુ "ષટ્ખડાગમ બીજા "અગ્રાયણી પૂર્વ"ઉપર પ્રસ્થાપિત હતુ જ્ઞાન પ્રવા૦ નામના પાંચમા પૂર્વનો આધાર લઈ ગુણધરે "કષાય

1 "શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, પૃ ૩૪૪-૩૪૬

પ્રાભૃત' રચ્યું આ બન્ને ગ્રંથો દિગંબરોમાં જિનાગમને સ્થાને છે આગમોનો તથા પૂર્વોનો લોપ થયો છે એ દિગંબરોની દલીલ છે છતાં ષટ્ખંડાગમ અને 'કષાયપ્રાભૃત'ને ઉદ્ધરી લેવામાં આવ્યા. અંગનો અંશ રહેવા છતાં કોઈ જગ્યાએ અંગનું અસ્તિત્વ જણાવ્યું નથી—એ બીના આશ્ચર્યજનક નથી શું?

ગૌતમ, સુધર્મા અને જંબૂ આદિ ત્રણ કેવલિઓ બાસઠ વર્ષ રહ્યા, આગળ જણાવવામાં આવ્યા છે તે વિષ્ણુ આદિ પાંચ શ્રુતકેવલિઓ સો વર્ષ રહ્યા પૂર્વોક્ત વિશાખાચાર્યાદિ અગિયાર દશપૂર્વીઓ એકસો-ત્યાશી વર્ષ રહ્યા પૂર્વોક્ત નક્ષત્રાદિ પાંચ એકાદશ અંગધારીઓ બસો ને વીસ વર્ષ રહ્યા અને ચાર આચારાંગધારીઓ એકસો અઢાર વર્ષ રહ્યા આ પ્રમાણે કુલ અઠ્ઠાવીસ પુરુષો સુધી અંગજ્ઞાન અસ્તિત્વમાં રહ્યું અર્થાત્ છસો અને ત્યાશી વર્ષ સુધી અંગજ્ઞાન જળવાઈ રહ્યું આ અંગગત ગ્રંથોની વાત થઈ અંગબાહ્ય ગ્રંથોની (દિગંબરીય) હકીકત આ પ્રમાણે છે સ્થવીરકૃત અંગબાહ્ય ગ્રંથોની સંખ્યા ચૌદની છે (૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩) વંદના (૪) પ્રતિક્રમણ (૫) વૈનયિક (૬) કૃતિકર્મ (૭) દશવૈકાલિક (૮) ઉત્તરાધ્યયન (૯) કલ્પવ્યવહાર, (૧૦) કલ્પાકલ્પિક (૧૧) મહાકલ્પિક (૧૨) પુંડરિક, (૧૩) મહાપુંડરિક, અને (૧૪) નિશીથિકા આ ચૌદ અંગબાહ્ય ગ્રંથો આજે નથી લુપ્ત થતા છે

દિગંબર અંગગ્રંથો અને અંગબાહ્ય ગ્રંથો લુપ્ત થઈ ગયા શ્વેતાંબર અંગગ્રંથો અને અંગબાહ્ય ગ્રંથો જળવાઈ રહ્યા આ ઘટના જ આશ્ચર્યજનક છે દિગંબરાચાર્યોએ પોતાની હયાતીમાં જ શા માટે અંગગ્રંથોનો લોપ થવા દીધો? શ્વેતાંબરો કરતાં તેઓ શારીરિક અને બાહ્યિક દૃષ્ટિએ શું કમ હતા? જ્યાં જ્યાં પ્રસંગ કે અનુકૂળતા મળે છે ત્યાં ત્યાં દિગંબરો પોતાની જાતને શ્વેતાંબરો કરતાં ચઢીયાતી માને છે—મનાવે છે તો પછી એવું શું થયું કે જેથી અંગગ્રંથો સાચવવામાં તેમને મુશ્કેલી પડી? વિજ્ઞાનમાં અભ્યાસમાં, ધારણામાં તેઓ જેવા તેવા તો નથી જ

વર્તમાનમાં તેઓના કયા કયા પુસ્તકો છે તે ટુંકમાં જોઈ જઈએ આગમોનો તો તેઓ લોપ માને છે એ આગળ ઘણી વખત કહેવાઈ ગયુ છે અત્યારે તેમની પાસે જે ગ્રંથો છે તેના ઉપર તેઓ જિનાગમો જેટલું જ મહત્વ સ્થાપે છે તેઓની પાસે અત્યારે જે ગ્રંથરાશિ છે તેને ચાર અનુયોગમાં નીચે પ્રમાણે વિભક્ત કરે છે-(૧) પ્રથમ નુયોગ - "પદ્મપુરાણ" (રવિષેણ કૃત) "હરિવંશ પુરાણ" (જિનસેન કૃત) અને 'ઉત્તર પુરાણ' (ગુણભદ્ર કૃત) (૨) કરણાનુયોગ- "સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ" "ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, અને 'જયધવલા' (૩) દ્રવ્યાનુ યોગ.- 'પ્રવચનસાર' સમયસાર નિયમસાર 'પંચાસ્તિકાય (કુંદકુંદકૃત) અને "તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (ઉમાસ્વામી કૃત) આ ઉક્તો ગ્રંથ શ્વેતાંબરોનો છે છતાં દિગંબરો એ ગ્રંથને પોતાનો ગણે છે એની ઉપર સમંતભદ્ર પૂજ્યપાદ, અકલંક, અને વિદ્યાનંદીએ ટીકાઓ લખી છે સમંતભદ્રે "આપ્તમીમાંસા લખી છે અને એના ઉપર અકલંક તથા વિદ્યાનંદિએ ટીકાઓ લખી છે (૪) ચરણાનુયોગ - "મૂલાચાર (વટ્ટકેર કૃત) "ત્રિવર્ણાચાર, અને રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર" આ તમામ ગ્રંથો દસમી શતાબ્દિની અંદરના છે

સોનગઢથી બહાર પડેલ સમયસાર ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ અને દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ પહેલા ઉત્પન્ન થયા તેમા પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં ષટ્ખંડાગમ', "ધવલ 'મહા ધવલ, " જયધવલ 'ગોમ્મટસાર, " લબ્ધિસાર, 'ક્ષપણા સાર વગેરે શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમા ગુણધરાચાર્યે પાંચમા પૂર્વમાંથી જે ઉદ્ધૃત કર્યું તે તથા તેની પછીના આચાર્યોએ ઉદ્ધૃત કરી રચ્યા તે 'પંચાસ્તિકાય' અને 'પ્રવચનસાર ગ્રંથોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છ

શ્વેતાંબર પટ્ટાવલી અને ગ્રંથો

મહાવીર નિર્વાણ પછીના પટ્ટધર મહાપુરુષોની હકીકત આ

પ્રમાણે છે મહાવીર નિર્વાણ પછી સુધર્મા વીસવર્ષ અને જમ્બુ સુમ્માલીસ વર્ષ સુધી અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાન ચોસઠ વર્ષ રહ્યું હતુ ત્યારબા પ્રભવ અગિયાર શય્યભવ ત્રેવીશ યશોભ પચાસ, મભુ તિવિજ્ય આડ ભદ્રબાહુ ચૌ અને સ્થૂલભદ્ર પીસ્તાલીશ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા અહિ સુધી બસો અને ૫ ૨ વર્ષ થયા પછી આર્ય મહગિરિના ત્રીશ આર્ય સુહસ્તિના છેતાલીસ, અને ગુણ સુન્દરના સુમ્માલીસ વર્ષ ગણતાં મહાવીર નિર્વાણ બાદ ત્રણસો અને પાત્રીશ વર્ષ થયા એમની પછી નિગોદની વ્યાખ્યા કરનાર કાલક જેઓ એકતાલીસ વર્ષ સુધી અને ત્યાર પછી શાંડિલ્ય આવે છે જે આડ ત્રીશ વર્ષ સુધી યુગપ્રધાનસ્થાને રહ્યા આમ ચાગ્મો અને ચૌ વર્ષ એ રે થયા આ કાલક તે જ "પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ના રચયિતા શ્યામાચાર્ય સમજવા પરંતુ કાલકાચાર્યો ચાર થઈ ગયા જે નિમ્નોક્ત ગાથાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે—

सिरिवीराओ गएसु पणतीसहिएसु तिसयवरिसेसु ।
पढमो कालगसूरी जाओ सामज्जनामत्ति ॥५५॥
चउसयतिपन्नवरिसे कालगगुरुणा सरस्सई गहिआ।
चउसयसत्तरिवरिसे वीराओ विक्कमो जाओ ॥५६॥
पंचेव य वरिससये सिद्धसेणो दिवायरो जाओ ।
सत्तसयवीसअहिए कालिगगुरु सक्कसंथुणिओ ॥५७॥
नवसयतेणउएहिं समइक्कंतेहिं वद्धमाणाओ ।
पज्जोसवणचउत्थी कालिकसूरीहिंतो ठविआ ॥५८॥

ઉપર્યુક્ત એ ચાર ગાથાઓ પ્રમાણે[1] ચાર કાલકાચાર્યો થયા તેમાંના પ્રથમ જે ત્રણસો અને પાંત્રીશમા વર્ષમાં થયા તે 'પ્રજ્ઞાપના

१ ' रत्नसंचय

સૂત્ર ના રચનાર શ્યામાચાર્ય છે બીજા કાલકાચાર્ય વીરનિર્વાણાત્ ચારસો અને ત્રેપન વર્ષે થયા જે પોતાની સંસાર પક્ષની બેન સરસ્વતી નામની સાધ્વી ઉપર ગર્દભિલ્લે કરેલ આક્રમણનો બદલો વાળવા પારસ દેશમાં ગયા હતા અને ત્યાંના રાજાને સમજાવી ગર્દભિલ્લના ઉચ્છેદ નિમિત્તે તેને ઉજ્જયિનીમાં લાવ્યા હતા તેમણે ચતુર્થીને દિવસે પર્યુષણ (સંવત્સરી) કર્યાં વધારામાં એમ પણ કહેવાય છે કે અવિનીત શિષ્યનો તેમણે પરિહાર કર્યો હતો

પહેલા કાલકાચાર્ય અને શાંડિલ્ય પછી અર્થાત્ ચારસો અને ચૌદ વર્ષ પછી રેવતી મિત્ર, આર્ય મંગુ આર્ય ધર્મ, ભદ્રગુપ્ત, શ્રી ગુપ્ત વજ્ર આર્ય રક્ષિત અને પુષ્યમિત્ર અનુક્રમે છત્રીસ વીસ, ચોવીસ, ઓગણચાલીસ પંદર છત્રીશ, તેર, અને વીસ વર્ષો સુધી પાટે રહ્યા. અહિં સુધીમાં વીર નિર્વાણાત્ છસો અને પાંચ વર્ષો થયા.[1] આ પછી શક સંવત્સરની ઉત્પત્તિ થઇ આ પ્રમાણે ગણતા શ્રી કલ્યાણ વિજયજીના મતે 'સ્થવિરગણના અનુસાર તથા 'તિત્થોગાલી પઇન્ના અનુસાર સ્થવિર ભદ્રબાહુનો સ્વર્ગવાસ શ્રી વીરનિર્વાણાત્ એકસો અને સિત્તેર વર્ષે થયો તે બરાબર મળી રહે છે આ બે પદ્ધતિ અનુસાર નિર્વાણ સંવત્ અને શક સંવત્સરનો મેળ પણ સધાય છે

શ્વેતાંબર શ્રુત સાહિત્યનું સંરક્ષણ

શ્રુત જ્ઞાનનો હ્રાસ આર્ય રક્ષિતના સમયથી શરૂ થયાના ચિન્હો નજરે પડે છે આર્યરક્ષિતના શિષ્ય સમુદાયમાં શ્રુતસાહિત્યનો અભ્યાસ ધીમો પડયો હતો દુર્બલિકા પુષ્યમિત્ર માત્ર નવ પૂર્વોજ ભણી શકયા હતા નિયમિત પઠન-પાઠનની અસમર્થતાને કારણે નવમું પૂર્વ તેઓ પણ ભૂલી ગયા અને ઉત્તરોત્તર આ હ્રાસ વધતો ચાલ્યો

---

૧ અહિયા સરવાળો છસો અને સત્તરનો થાય છે બારવર્ષનો તફાવત નિકળે છે (?)

તે એટલી હદ સુધી વધી ગયો કે એની જાણકાર કોઈ વ્યક્તિ રહી જ નહિ પરિણામ એ આવ્યુ કે વીર નિર્વાણાત્ એક હજાર વર્ષના ગાળામાં તમામ પૂર્વોનુ જ્ઞાન નષ્ટ થઈ ગયું દિગંબર માન્યતા મુજબ વીર નિર્વાણાત્ ૭મો અને ત્યારી વર્ષની અંદર પૂર્વોનો અભાવ થઈ ચૂક્યો હતો

માથુરી વાચના

આર્ય સ્કંદિલના સમયમાં બાર વર્ષ દુકાળ પડ્યો દુકાળ પછી મથુરામાં શ્રમણસંઘ એકત્રિત થયો વિજ્ઞાન જ્ઞાન અને અનુયોગના ધારક પુરુષો કોઈ રહ્યા નોતા એક અનુયોગના ધારક પીઢી માત્ર આર્ય સ્કંદિલાચાર્ય એકજ હતા તેમની અધ્યક્ષતામાં શ્રમણોની પરિષદ્ મળી અને જે કાલિક શ્રુતજ્ઞાન સ્મૃતિમાં રહ્યુ હતું તેની સંકલના કરી આ કંઠસ્થ જ્ઞાન પારસ્પરિક વિનિમય પછી વ્યવસ્થિત થઈ ગયુ આર્ય સ્કંદિલનો કાળ થી કલ્યાણ વિજયજીને મતે આઠમો સત્તાવીશથી ૮ આઠમો ચાલીશનો છે શ્રુતજ્ઞાનની આ વાચનાને સ્કંદિલી વાચના કહેવાય છે

વાલભી વાચના

મથુરામાં આર્ય સ્કંદિલના સભાપતિત્વમાં જ્યારે વાચના થઈ ત્યારે વલ્લભીમાં પણ એક વાચના નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતામાં થઈ હતી. જુદી જુદી વ્યક્તિઓના કંઠમાં સચવાયેલુ શ્રુતજ્ઞાન બહાર આવ્યુ અને અવ્યવસ્થિત જ્ઞાને આકાર ધારણ કર્યો જો કે લિપિબદ્ધ અવસ્થા હજુ પણ શ્રુતજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. બન્ને વાચનામાં પાઠભેદો રહ્યા એ સ્વભાવિક છે કે પાઠભેદો રહેજ આર્ય સ્કંદિલ અને આર્ય નાગાર્જુન વાચનાઓ પછી મળ્યા નથી એમ લાગે છે મુખોપમુખ વાચના થઈ એટલે અહિં તહિં ભેદ જરૂર દેખાય છે આ ઘટનાને આશરે દોઢસો વર્ષો થયા હશે એ બા દેવર્દ્ધિગણિના પ્રમુખસ્થાને વળી પાછો મોટો શ્રમણસંઘ એકઠો મળ્યો આ સમયે અંગ ઉપાંગ મૂળ છેદ પ્રકીર્ણક વગેરે વગેરે શ્રુતજ્ઞાનના અંગો

સાધુઓને કંઠે તેમજ સ્મૃતિમાં હતા તે બધાને પત્રાકાર આપવામાં આવ્યો. જે કોઇ પાઠભેદ હતા તે બધાને વિધિપૂર્વક નોંધવામાં આવ્યા જો કે સ્કંદિલીવાચનાને દૃષ્ટિ સમક્ષ પ્રધાનપણે રાખવામાં આવી હતી મુખ્ય મુખ્ય હકીકતો કે જેમાં ઐકય હતું તે બધીને મૂળમાં લેવામાં આવી અને સહિત્ન બાબતોને ચૂર્ણી અવચૂરિ, અને ટીકામાં સ્થાન આ રીતે આગમના સમગ્ર સ્વરૂપને ઉશુ કરવામાં આ તુ શ્રી દલસુખ વિજયજીનું એવું કથન છે કે જ્યાં જ્યાં બન્ને આચાર્યો સમત હતા તે બધી હકીકતોને પ્રકીર્ણકમાં જોડવી એ વ્યવસ્થતા સાચવી જ્યા પાઠાંતરો હતાં ત્યાં ' नागानुनाथा एव पठति ' એમ કહી તે બધાને ટીકામાં નોંધવામાં આવ્યા આવા પાઠાંતરો ખાસ કરીને ' આચારાંગ ' અને ' સૂત્રકૃતાંગ ' ની ટીકાઓમાં તથા ' કથાવલી ' માં વિશેષ મળી આવે છે દેવર્દ્ધિક્ષમિણે સ્કંદિલી વાચનાને મુખ્યપણે આધાર ભૂત ગણી હતી અને સૂત્રજ્ઞાનને વિધિબદ્ધ કરતી વખતે એને પ્રધાનતયા અનુસર્યા હતા આ વિધાનને અનુમો ની એક ગાથા ' નંદીસૂત્ર ' ની સ્થવિરાવલીમાં છે[1] એનું તાત્પર્ય એ છે કે આજે પણ અર્ધભારતમાં જેનો અનુયોગ પ્રમાણ રહ્યો છે અને જેમનો યશ અનેક શહેરોમાં વ્યાપ્ત છે એવા આર્ય સ્કંદિલાચાર્યને વદુ છુ વાનમી વાચનાનું કેંદ્ર નાગાર્જુની વાચના હોત તો સ્કંદિલાચાર્યની વાચના અદ્યાપિ અર્ધભારતમાં કેનાઈ રહી છ એનુ સ્પષ્ટપણે કહી એને ફુન ન ચડાવ્યા હોત વળી વાચનાના મૂલાધાર કોઇ બીજા સ્થવિરો હોત તો સ્થવિરાવલીમાં સ્કંદિલાચાર્યનું નામ પ્રવેશી શકત નહિ. એ ઉપરાંત, નાગાર્જુનના સ્થાને સ્કંદિલાચાર્યને મુકવામાં આવ્યા છે એ નિ સંદેહ બનાવે છે કે વાલભી વાચના અનુયોગ આર્ય સ્કંદિલનો છે

'वायणान्तरे' એમ કહી સ્કંદિલાચાર્યના અને નાગાર્જુનના અભિપ્રાયો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે ' કપ્પસૂત્ર ' માં મહાવીર નિર્વાણ

---

१ जसिं इमो अणुओगो पयरइ अज्जवि अड्ढभरहम्मि ।

વર્ષ સબંધમાં વાચનાંતર છે મહાવીર નિર્વાણના દસમા સૈકાના એંશી વર્ષ વ્યતીત થયા પછી જિનાગમો દેવર્દ્ધિગણિની અધ્યક્ષતામાં લિપિબદ્ધ થયા એ કથનના વાચનાંતર તરીકે "કલ્પસૂત્ર મા મહાવીરના નિર્વાણ સમય પછી દસમા શતકના ત્રણ વર્ષ ગયા બાદ એનું કથન પણ સુકવામાં આવેલ છે આ એકજ વાચનાંતર છે શ્રી કલ્યાણ વિજયજી એ મતભેદને સમજાવી શક્યા નથી વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે જે બે સ્થવિરાવલી આ સમય પછીથી જણાય છે તેના મૂળ આ મતભેદ માં હોય પહેલી સ્થવિરાવલી નંદીસૂત્ર ગત દેવર્દ્ધિ ગણીએ માથુરી વાચનાને અનુસારે આપી છે તે અને બીજી છે વા બી યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી આર્યસુહસ્તિ સુધી બન્ને સ્થવિરાવલીઓ મળતી આવે છે અને ત્યાર પછી તફાવત પડે છે

શ્વેતાંબર સંમત આગમનથી

અંગો બાર હતા જેમાં છેલ્લા અંગનો અર્થાત્ દૃષ્ટિવાદનો લોપ થયો હાલ અગિયાર અંગો છે તેના નામો આ પ્રમાણે છે —(૧)આચારાંગ (૨) સૂત્રકૃતાંગ, (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, (૭) ઉપાસકદશાંગ, (૮) અંતકૃત્ (૯) અનુત્તરોપપાતિક (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ અને (૧૧) વિપાક અંગ આ મમાં બાર ઉપાંગો છે જેના નામો આ પ્રમાણે છે—(૧) ઔપપાતિક ( ) રાજપ્રશ્નીય, (૩) જીવાજીવાભિગમ (૪) પ્રજ્ઞાપના (૫) જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (૬) ચન્દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ (૭) સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ (૮) નિરયાવલિકા (૯) કલ્પાવતંસિકા (૧૦) પુષ્પિકા (૧૧) પુષ્પચૂલિકા અને (૧૨) વૃષ્ણિદશા દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન નંદી અને અનુયોગદ્વાર આ ચાર મૂળ સૂત્રો છે અને દશા શ્રુતસ્કંધ બૃહત્કલ્પ નિશીથ અને વ્યવહાર આ ચાર છેદ સૂત્રો છ ઉપર એક આવશ્યક આ પ્રમાણેની માન્યતા શ્વેતાંબર અમૂર્તિપૂજકની છે જ્યારે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો જેમાં દશ પ્રકીર્ણકોને ઉમેરી તેમનાને આગમની પ્રમાણ મુકે છે જેઓ નંદિસૂત્રમાં એને સમર્થન નથી મળતુ જે દશ

પ્રકીર્ણકો ઉપર ગણાવ્યા છે તેના નામો આ પ્રમાણે છે – (૧) ચતુઃશરણ (૨) આતુર પ્રત્યાખ્યાન (૩) ભક્તપરિજ્ઞા (૪) સંસ્તારક, (૫) તંદુલવૈચારિક, (૬) ચંદ્રવેધ્યક, (૭) દેવેન્દ્રસ્તવ (૮) ગણિવિદ્યા (૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન, અને (૧૦) વીરસ્તવ ચાર છેદ સૂત્રો જે ઉપર ગણાવ્યા છે તેમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો જિતકલ્પ અને મહાનિશીથ નામના બે છેદ સૂત્રોનો ઉમેરો કરે છે એવી પરંપરા છે કે પંચકલ્પ હતુ તે લુપ્ત થઈ ગયું તેથી તેનું સ્થાન જિતકલ્પે લીધુ એના કર્તા જિનભદ્ર ગણિ છે જો કે તે જિતકલ્પ અંગપ્રવિષ્ટ નથી મહાનિશીથને હરિભદ્રાદિ કેટલાક આચાર્યોએ તૈયાર કર્યું હતુ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો ચાર મૂળ તરીકે દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન આવશ્યક અને પિંડનિર્યુક્તિને ગણે છે અને નંદિસૂત્રને તથા અનુયોગદ્વારને ચૂલિકાસૂત્ર તરીકે ગણે છે

આગમોના કર્તા કોણ ?

અગિયાર અંગો ગણધરકૃત છે એ માન્યતા હવે નિઃસંદેહ પણે સ્વીકારવામાં આવે છે પરંતુ એ બધામાં પ્રથમ અંગ સૂત્ર એટલે કે આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની રચના સર્વ પ્રથમ થઈ હશે એમ લાગે છે સામાન્ય રીતે તો બધાજ અંગસૂત્રો ગણધરમુખનિઃસૃત છે છતાં આગળ પાછળ થયા હોય એમ ભાષાભેદની દૃષ્ટિએ લાગે છે પ્રશ્ન વ્યાકરણના સંબંધમાં નંદિસૂત્રમાં જે વર્ણન મળે છે તે અનુસાર એ અંગસૂત્ર નથી એટલે એ ક્યારે બન્યું હશે એનો કોઈ ખુલાસો વિદ્વદ્વર્ગને મળી શક્યો નથી અંગબાહ્ય સૂત્રો પૈકીનું પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર એકના શ્યામાચાર્યે અથવા કાલકાચાર્યે જે નિગોદના ખાસ વ્યાખ્યાતા હતા અને જેનું વર્ણન આગળ ઉપર આવી ગયું છે તેમણે બનાવ્યું હતુ બીજા ઉપાંગ સૂત્રોના કર્તા કોણ કોણ હતા તે કંઈ સમજાય તેમ નથી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ—એ ત્રણેય પ્રજ્ઞપ્તિઓ શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો એમ બંનેમાં છે પરંતુ તેમનો વિનાશ થયો હશે એમ તેઓ બન્ને માને છે ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ [illegible] પ્તિ—બન્ને તપાસવાથી માલુમ પડે છે કે

બન્નેમાં વર્ણિત વિષય, થોડો તફાવત બાદ કરીએ તો, એક સરખો છે એ ઉપરથી એમ અનુમાન છે કે તે બે પૈકીનું એક સૂત્ર કાંઇ નષ્ટ થયુ હોય પ્રકીર્ણકોની રચના કયારે થઈ હશે તે કહેવાના કોઇ ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ નથી નિશીથ સૂત્ર આચારાંગ સૂત્રની ચૂલિકા અથવા એક ભાગ હોવાને કારણે આચારાંગ સૂત્ર જેટલુ જ પ્રાચીન ગણવામાં હરકત નથી. દશાશ્રુતસ્કંધ બૃહત્ક૫ અને વ્યવહારને વીરનિર્વાણ સંવત એક સો અને સિત્તેરમા થઇ ગયેલ મનાતા ભદ્રબાહુ પ્રથમે પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત કરી બનાવ્યા છે આત્મપ્રવાદ, કર્મપ્રવાદ અને સત્યપ્રવાદ નામના પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધૃત કરી શય્યંભવાચાર્યે દશ વૈકાલિક રચ્યુ હતુ એ ગ્રંથ અધ્યયનો ઉપર જે ચૂલિકાઓ છે તે ક્યારે રચાણી હોય તે મૂળ સાથે નથી એ તો ચોક્કસ છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના છત્રીશ અધ્યયનો હાલ ઉપલબ્ધ છે તેના સંબંધમાં વિવિધ કર્તૃત્વની કલ્પના કરવામા આવે છેઅને તે વિક્રમ પૂર્વે બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દિમાં રચાયા હોય એવી સંભાવનાને આગળ ધરવામા આવે છે આવશ્યક સૂત્રની ગણના અંગ બાહ્યમાં કરવામાં આવેલ છે તે ઉપરથી કદાચ એમ મનાય કે એ ગણધર કૃત ન હોય. પરંતુ દરેક યતિએ પ્રાત કાળે અને સંધ્યાકાળે એ અવશ્ય કરવાનુ હોય છે એ હકીકત ઉપરથી નિષ્પન્ન થતી એની આવશ્યકતા એનુ નિર્માણ અંગ સૂત્રની સાથો સાથજ થયુ હોય એમ માનવા પ્રેરે છે[1]

પિંડનિર્યુક્તિમાં અને દશવૈકાલિકમાં આવતી હકીકતના સામ્ય ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ દશવૈકાલિક પછી કોઈ પણ કાળે રચાણી હોવી જોઈએ. કોઇને મતે એ ભદ્રબાહુકર્તૃક ગણાય છે તો પણ એના અનુસંધાનમાં એ નોંધવુ આવશ્યક છે કે આ ભદ્રબાહુ તે ભદ્રબાહુ પ્રથમ નહિ પરંતુ ભદ્રબાહુ બીજા સમજવા જેનો જીવન કાળ વિક્રમીય પાંચમી કે છઠ્ઠી શતાબ્દિનો સંશોધકોએ સ્થિર કર્યો છે નંદિસૂત્ર

૧ સરખાવો — सामाइयाणि एगादसाणि अगाणि अहिज्जइ ' ।

ખૂ દેવર્દ્ધિગણિનું મનાવેલુ છે જે આગમો નિપિબદ્ધ થયા છે તે અવા દેવર્દ્ધિગણિની સમક્ષ એકત્રિત થયેના સાધુઓની સમતિ પછી લખાયા હતા એવુ અનુમાન હવે નિયત થઇ ચૂક્યુ છે હવે બત્રીસ આગમોમાં જે તેર ઉમેરીને પિસ્તાળીસનો સરવાળો કરવામાં આવે છે તે તેર પૈકીના દસ પ્રકીર્ણકો નહિ સૂત્રમા નિર્દિષ્ટ નથી તેથી અને 'જિતકલ્પ' જિનભદ્રગણિ કૃત હોવાથી તથા 'મહાનિશીથ' હરિભદ્ર કૃત હોવાને કારણે તેમજ પિંડનિર્યુક્તિ ભદ્રબાહુ દ્વિતિય રચિત હોવાને સમજે વિવેકી આચાર્યો આગમોમાં એની ગણના કરવા તૈયાર નથી

આગમો ઉપરની ટીકાદિના કર્તાઓ તથા સમય

મૂળ જિનાગમો ઉપર જે કાંઇ ટીકા, ટિપ્પણીઓ રૂપે નખાવામાં આવ્યુ છે તે સાહિત્યના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત એવા બે પ્રકારો છે પ્રાકૃત ભાષામાં જે સાહિત્ય મળી આવે છે તે નિર્યુક્તિ ભાષ્ય અને ચૂર્ણિના રૂપમા છે નિયુક્તિઓ અને ભાષ્યો પદ્યમય છે જ્યારે ચૂર્ણિઓ ગદ્યમય છે ભદ્રબાહુ દ્વિતીય, અને નહિ કે ભદ્રબાહુ પ્રથમ એ નિર્યુક્તિઓના કર્તા છે 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ના કર્તા શ્રી આત્મારામજીનુ જે માનવુ છે કે એ નિર્યુક્તિઓ ભદ્રબાહુ પ્રથમે રચી હતી તે હવે સચોટ પુરાવાને લઇ નિરાધાર સાબિત થયુ છે[1] તે ભદ્રબાહુ દ્વિતીયનો સમય વિક્રમીય પાચમી કે છઠ્ઠી શતાબ્દિનો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે[2] સંઘદાસ ગણિએ અને જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણ ભાષ્યો લખ્યા એ ભાષ્ય રચનાનો કાળ વિક્રમીય સાતમી શતાબ્દિ છે જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' લખ્યુ છે જિનદાસ ગણિ મહત્તરે વિક્રમીય સાતમી અને આઠમી સદીમાં

---

૧ જુઓ મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો સ્મારક અંક શ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ

ચૂર્ણિઓ બનાવી. હવે આગમ ઉપરના સંસ્કૃત લખાણો પૈકી ટીકાઓ મુખ્ય છે જેમાંની પ્રાચીન ટીકાઓ લખનાર હરિભદ્રસૂરિ કે જે જાણીતા છે એમનો સમય વિક્રમીય આઠમી, નવમી શતાબ્દિનો નિશ્ચિત થયેલ છે. એમની પછી શીલાંક આવે છે જેમણે આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ ઉપર ટીકાઓ લખી છે તેઓ વિક્રમીય દશમી સદીમાં થઈ ગયા હોવાનું મનાય છે. પછી આવે છે વાદિવેતાલ શાન્ત્યાચાર્ય જેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર બૃહટ્ટીકા રચી ત્યારબાદ થઈ ગયા પ્રસિદ્ધ નવાંગી ટીકાકાર અભયદેવસૂરી જેમણે પ્રથમના બે અંગો સિવાય બાકીના નવે ય અંગો ઉપર ટીકાઓ રચી. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૦૭૨ માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૩૫ માં થયો મનાય છે. મેવાજ પ્રજ્ઞ વિદ્વાન્ અને ટીકાકાર બારમી શતાબ્દિમાં થઈ ગયેલ મલધારી હેમચંદ્ર છે. આગમોની સરલ સુબોધ અને સરસ ટીકાઓ લખનાર તો છે મલયગિરિ જેઓ હેમચંદ્રના સમકાલીન વિદ્વાન હતા.

ઉપર્યુક્ત તમામ આચાર્યોએ આગમો ઉપર પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં એવું તો ઉંડાણપૂર્વક અને અગાધ પાંડિત્યથી ભરેલ શૈલીથી લખ્યું છે કે જેમાં ચંચુપ્રવેશ કરવો અશક્ય નહિ તો પણ દુષ્કર તો છે જ. જિનાગમો મૂળે જ ગહન છે અને વળી સ્થળે સ્થળે સમજવા સમજાવવા સમર્થ્ય સમજાવી શકાય તેવા નથી છતાં પ્રાચીન આચાર્યોએ તનતોડ પરિશ્રમ કરી વિષયને સુબોધ બનાવવા લક્ષ્ય આપેલું હતું. છતાં એ ટીકાઓ ક્લિષ્ટ બની ગઈ, વિદ્વદ્ભોગ્ય બની ગઈ. મંદ બુદ્ધિવાળા જિનાગમના જ્ઞાનથી વંચિત ન રહી જાય એ પરોપકારમય હેતુથી પ્રેરાઈને ઉત્તરકાલીન આચાર્યોએ સમયને ધ્યાનમાં લઈ મૂળ ઉપર ગુજરાતીમાં સ્તબકો રચ્યાં—લખ્યા એનો લાભ અત્યારે ઘણા લઈ રહ્યા છે. આ સ્તબકો—જેમ નામમાં જેને ' ટબ્બા ' કહેવામાં આવે છે તેના—ઉપર ઘણા લોકો ગેરસમજથી અને અણસમજથી આક્ષેપ કરે છે કે એ ટબ્બાઓમાં અર્થ બરાબર કરવામાં નથી આવ્યો. આવા ટીકાકારોને ક્રમને અમને કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે

પ્રાચીન ટીકાકારોએ જે કાંઇ લખ્યુ છે તે પ્રમાણભુત જ છે એ માનવા–મનાવવાનુ એમની પાસે શુ સાધન છે? તેઓ આ "ટબ્બાઓ" લખનાર કરતાં બુદ્ધિમત્તામાં ચઢીયાતા હતા એવુ સિદ્ધ કરનાર કયા પ્રમાણો તેમની પાસે છે? ભાષા ઉપરના પ્રભુત્વનો સવાલ જ નથી ભાષાના ઉત્તમ અધિકારીઓ અનેક સમયે અનેક દેશમાં આ ટીકા લખનાર આચાર્યો કરતાં ચઢીયાતા મળી નથી શકતા! અહિયાં જે ગંભીર નિરૂપણ છે તે આગમના અર્થની છે અને આ 'ટબ્બાઓ' જિનાગમોના સ્પષ્ટ નિરૂપણમાં ટીકાઓ કરતા ઉતરતી પંક્તિના છે એવુ વિધાન કરી નિષ્પક્ષ ગવેષક કરી શકે તેમ છે? વળી એ પ્રાચીન ટીકાકારોમાં પણ કેટલો મતભેદ હતો? આગમને પામ્યા હોત પરમાર્થને સમજ્યા હોત, સત્યનો સ્પર્શ કરી શક્યા હોત તો પછી એક બીજાની વચ્ચે મતભેદને જરા જેટલો પણ અવકાશ ન હતો. પ્રભુ મહાવીરના એકના એક સ્પષ્ટ કથનની કેટલી વિવિધ અર્થપ્રણાલીઓ! એ શુ બતાવે છે? જિનાગમોની વાચનમાં આર્ય સ્કંદિલ અને નાગાર્જુનના વખતથી જ થોડોથોડો ફેરફાર થઈ ગયો ત્યારબાદ એ ફેરફારે ટીકાકારોના સમયમાં વિશાળ અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નિર્યુક્તિકાર ભાષ્યકાર ચૂર્ણીકાર, અને ટીકાકારો વચ્ચે મતભેદ પ્રગટ્યો અને પછી તો એક ટીકાકાર અને બીજા ટીકાકાર વચ્ચે પણ એ મતભેદે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ હરિભદ્રસૂરિ, શીલાંકાચાર્ય, અભયદેવ અને મલયગિરિની ટીકાઓમાં એમની એ માન્યતા પરત્વે કેવુ અને કેટલુ જૂદુ લખાણુ નજરે ચઢે છે? જિનાગમો ઉપર ચઢેલ આ અનુચિત આક્રમણો ટાળવા એક જ રસ્તો ધર્મસિંહ મુનિએ અંગીકાર કર્યો જિનાગમના રહસ્યો જ માત્ર ધ્યાનમાં રાખી ટીકાકારોના અર્થોને એમણે ખામી દીઠી ટીકાકારોનુ પોષણ એમણે જોઈ લીધુ એટલે એમણે તો કેવળ જિનાગમોની જ દીવાદાંડી લક્ષમાં રાખી એટલા માટે જ ધર્મસિંહ મુનિ રચિત બાલાવબોધમાં નિશ્ચિતતાની સુગંધ ભરી પડી છે

આગમકારોની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી ઉત્તરોત્તર એનો હ્રાસ થતો ગયો એ તો આપણે આગળ જોયું એટલે એ વખતની લોકભાષામાં—પ્રાકૃતમાં—નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, અને ચૂર્ણિઓ લખાઈ ત્યારબાદ સંસ્કૃતનું ગૌરવ વિશેષ થતું હશે એટલે એ ભાષામાં આચાર્યોએ પોતાની શક્તિ અજમાવી અને છેવટે ગુજરાતીનો જમાનો આવ્યો એટલે ધર્મસિંહ મુનિએ એ ભાષાનું અવલંબન લીધું એથી કરી પ્રાકૃત ભાષામાં, સંસ્કૃત ભાષામાં કે ગુજરાતીમાં લખનારજ વિદ્વાન એવું એકાન્તિક કથન કરવું કોઈ રીતે ન્યાય્ય નથી આગમના રહસ્યનું પ્રતિસ્ફુટ કરનાર વ્યાખ્યાન—પછી તે પ્રાકૃતમાં હોય સંસ્કૃતમાં હોય કે ગુજરાતીમાં— સર્વ એક મનાવું જોઈએ આ કસોટી ઉપર ચઢાવતાં ધર્મસિંહ મુનિના ટબાઓ ઉત્તરકાલીન ટીકાકારોના લખાણો કરતાં કાંઈ ચડી જાય તેવા છે અસ્તુ

ચોથું [illegible]

કેટલીક જૈન [illegible]

વર્તમાન કાળે જૈન [illegible]
વિદ્યમાન છે પરન્તુ સર્વ [illegible]
નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ [illegible]
સબંધે તેમના લેખન [illegible]
શોધો ચલાવી રહ્યા છે [illegible]
જોઇએ તેટના તત્સબંધે [illegible]
પોતપોતાના આગવે [illegible]
વ્યક્ત કરી રહ્યા હોય કે [illegible]
એ કોઈ નિષ્પક્ષ [illegible]
પ્રાચીન સિદ્ધ કરવાની [illegible]
સત્ય પક્ષનો પ્રાપ્ત [illegible]

(૧) આગમો [illegible]
એમ શ્વેતામ્બરો [illegible]
પડી પાંચમી કે છ [illegible]
(વિજયાનન્દસૂરી) [illegible]
કરતા નથી અને [illegible]
છઠ્ઠ જે [illegible]
પાંચમી શતાબ્દીને [illegible]

(૨) સિદ્ધસેન [illegible]
આવ્યો નથી તેમનો [illegible]

---

૧ "[illegible]

૨ જુઓ [illegible]

ટીકામાં તેનો ટીકાકાર સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના પ્રભાવથી વિક્રમ રાજાને જૈનધર્માનુયાયી કર્યો હતો એમ કહે છે એ ટીકામાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે દિવાકરે ઉજ્જયનતામાં જઇને વિક્રમરાજાની અવર્ણનીય સ્તુતિ કરી હતી અને તે રાજાએ તેથી પ્રસન્ન થઇ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું [1] જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રકાર તથા અન્ય વિદ્વાનો પણ એ જ દિવાકરને વિક્રમીય ચોથી કે પાંચમી શતાબ્દિમાં મૂકે છે, કારણ ચોથી, પાંચમી સદી પછી તો નહિ જ [2] આ રીતે આ બાબતમાં પણ સદિગ્ધતા છે પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ જ થાય કે વિક્રમના વખતમાં શિવલિંગમાંથી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિનો ઉદ્ભવ કર્યો તે તો અસત્ય વસ્તુ છે જૈન મૂર્તિના પુરસ્કર્તાઓ માટે આ ઘટના ગનિમ નિરાશે કારણ કે મૂર્તિ ઉત્પન્ન કર્યાની હકીકત ગલત સિદ્ધ થાય છે

(૩) યાકિનીસૂનુ હરિભદ્રસૂરિના સમય સબંધે પણ એવી જ અગાજકતા વર્તે છે યાકિની નામની એક મહત્તરા (સાધ્વી) હતી. હરિભદ્રસૂરિ જન્મથી બ્રાહ્મણ હતા પરંતુ તેમને પોતાના જ્ઞાનનું એટલું બધું અભિમાન હતું કે તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે તેઓ જેમનું બોલેલું નહિ સમજી શકે તેમના તેઓ શિષ્ય થશે. એકદા એવું બન્યું કે તે યાકિની મહત્તરા ‘ચક્કિદુગં હરિપણગં’ વાળી ગાથા બોલી રહ્યા હતા જ્યારે વિપ્ર હરિભદ્ર ત્યાં ઉપરથી પસાર થઇ રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે તે ગાથા સાંભળી અને એ ગાથા પ્રાકૃતમાં હોવાથી તેમજ પારિભાષિક અર્થથી ગંભીર હોવાથી તે તે ગાથાના રહસ્યને પામી ન શક્યા પછી તેઓ તે મહત્તરા પાસે ગયા જે તેમને એક સાધુ પાસે લઇ ગઈ અને આ તે હરિભદ્રે જૈન ધર્મની દીક્ષાનો અંગીકાર કર્યો ત્યારથી પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ તેઓ પોતાને યાકિની મહત્તરા સૂનુ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા [3] તેમણે

---

૧ ‘કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર ટીકા ૨ પ્રભાવકચરિત્ર

૩ પ્રબંધ ચિંતામણિ, હરિભદ્ર પ્રબંધ

"સમરાઇચ્ચકહા" આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમના સમય વિષે હર્માન યાકોબી અને અન્ય સંશોધકો વચ્ચે મતભેદ હતો[1] પરંતુ આચાર્ય જિનવિજયજીના લેખે એ મતને સત્તર ટાળ્યો છે અને હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિયત કર્યો છે[2] હર્માન યાકોબી જેવાએ પણ એમનો અભિપ્રાય મંજૂર રાખ્યો છે કહેવાનો આશય એમ છે કે આમ એમના સમય સંબંધે પણ અનેક મતો પ્રચલિત હતા

(૪) "પંચાસ્તિકાય' 'પ્રવચનસાર' "નિયમસાર' 'સમયસાર' વગેરે ગ્રંથોના કર્તા કુન્દકુન્દાચાર્ય દિગંબર સંપ્રદાયમાં અને "તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ના કર્તા ઉમાસ્વાતિ (ઉમાસ્વામી પણ કેટલાક કહે છે) શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે તે બન્નેના સાચા સમય સંબંધે અનેક મત-મતાંતરો ચાલી રહ્યા છે સંશોધકો ફાવે ત્યાં તેમને મુકે છે સત્ય શું છે તે નિશ્ચયાત્મક રીતે કોઈ કહી શકય નથી કુંદકુંદાચાર્ય દિગંબર હતા એ સંબંધ હવે મતભેદને અવકાશ રહ્યો નથી ઉમાસ્વાતિના દિગંબરપણા કે શ્વેતાંબરપણા વિશે વિવાદ ચાલુ છે 'સમયસાર'ના પ્રકાશને[3] આચાર્ય કુંદકુંદને વિક્રમના ૪૯ વર્ષમાં મુક્યા છે સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ પછીના સમયમાં અર્થાત્ વિક્રમની કેટલીક શતાબ્દિ પછી મુકે છે "ષટ્ખંડાગમ'ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો હિરાલાલ જૈન તેમના સમયના સંબંધમાં અનેક અભિપ્રાયો ટાંકે છે અને વિક્રમની બીજી શતાબ્દિથી માંડી છઠ્ઠી શતાબ્દિ સુધીના ગાળામાં મુકે છે[4] આટલો મોટો સમયનો ગાળો શું બતાવે છે? કેટલાક અનેકો એમને સમર્થ વિદ્વાન માને છે જ્યારે કેટલાકને

---

૧ સમરાઇચ્ચકહા હર્માન યાકોબી સંપાદિત પ્રસ્તાવના

૨ આચાર્ય જિનવિજયજીનો "હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય' શીર્ષક લેખ

૩ જુઓ સોનગઢથી પ્રકાશિત 'સમયસાર

૪ 'ષટ્ખંડાગમ', પ્રસ્તાવના

અભિપ્રાયે તેઓ ખાસ ગણતરીમાં આવી શકે તેવા વિદ્વાન નો'તા.[1] એમના સમય વિષે વણો મતભેદ પ્રવર્તે છે અને કોઈ સ્થિર અનુમાન હજુ દોરી શક્યા નથી.[2] ઉમાસ્વાતિને શ્વેતામ્બરો ઉમાસ્વાતિ કહે છે અને દિગમ્બરો ઉમાસ્વામી અને ઉમાસ્વાતિ બન્ને કહે છે. શ્વેતામ્બરો તેમને પોતાના સંપ્રદાયના અને દિગમ્બરો તેમને પોતાના સંપ્રદાયના માને છે બન્ને બાજુએ વણા પુરાવાઓ છે. કારણ કે એમના 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપર શ્વેતામ્બરોએ તથા દિગમ્બરોએ—બન્નેએ—ટીકાઓ લખી છે. પં. સુખલાલજીએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપરના પોતાના વિવેચનમાં તેમનો પરિચય આપેલો હોવાની સાથે સાથે તેમને શ્વેતામ્બર હતા, અને નહિ કે દિગમ્બર હતા પુરવાર કર્યું છે.[3] "તત્ત્વાર્થસૂત્ર" નો પાછળ ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ છે જેમાં પોતાના માતા-પિતાના ગોત્ર દીક્ષાગુરુ, અને શિક્ષા ગુરુ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ બાબતો વિષે ગ્રંથકારે સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે પરંતુ પુસ્તક નિર્માણ સમય વિષે ગ્રંથકાર તદ્દન મૌન સેવે છે. દિગંબરો એમને કુન્દકુન્દાન્વયજ તરીકે ગણાવે છે પરંતુ કુન્દકુન્દાચાર્ય તો દક્ષિણમાં થયેલા છે અને ઉમાસ્વાતિ બિહારમાં થયેલા છે એ દલીલને આધારે પં. સુખલાલજી દિગમ્બરોની એ માન્યતાને વજૂદ વિનાની સિદ્ધ કરે છે.[4]

ઉમાસ્વાતિનું 'તત્ત્વાર્થ' ઉભયમાન્ય છે અને બન્ને એમને પોતાના સંપ્રદાયના માને છે જો હિરાલાલ જૈન એમના સંબંધમાં અધોલિખિત નોંધ આપે છે—[5]

---

૧ પંડિત નાથુરામ પ્રેમીનો પત્ર.

૨ જુઓ 'અનેકાંત' માસિકમાં જુગલ કિશોર મુખ્તારના અને 'જૈનહિતૈષી' માં નાથુરામ પ્રેમીના લખાણો.

૩ 'તત્ત્વાર્થ' સૂત્ર પં. સુખલાલજી સંપાદિત, પ્રસ્તાવના.

૪ એજ.

૫. "ષટ્ખંડાગમ," બીજું પુસ્તક, પ્રસ્તાવના

ગૌતમા
(ઉનકી સંતાનમેં)
|
ભદ્રબાહુ
|
ચંદ્રગુપ્ત
(ઉનકે અન્વયમેં)
પદ્મનંદિ-કુંદકુંદ
(ઉનકે અન્વયમેં)
ઉમાસ્વાતિ ગૃધ્રપિચ્છ
|
બલાક પિચ્છ
(ઉનકી પરંપરામેં)
સમંતભદ્ર
(ઉનકે પશ્ચાત્)
દેવનંદિ જિનેન્દ્રબુદ્ધિ પૂજ્યપાદ
(ઉનકે પશ્ચાત્)
અકલંક
ઉનકે પશ્ચાત્ મુનિસંઘ નંદિગણ કે દેશીગણમેં
ગોલાચાર્ય

પ્રો. હીરાલાલ જૈન કહે છે - આ બધી નોંધ શ્રવણબેલગોલના અનેક શિલાલેખોમાં કોતરેલી મળી આવે છે. આ નોંધ ઉપરથી સમજાશે કે દિગમ્બરો ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના વંશજ માને છે. જ્યારે પં. સુખલાલજી એમને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના સિદ્ધ કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનું ગોત્ર પણ "કલ્પસૂત્ર" અને 'નંદી સૂત્ર" ઉપરથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે. ઉચ્ચૈર્નાગર શાખા આર્ય શાંતિ શ્રેણિક આર્યથી નિકળી છે અને "કલ્પસૂત્ર" પ્રમાણે તેમાં આર્ય સુહસ્તિ, સુસ્થિત અને સુપ્રતિબદ્ધ એમ શિષ્ય-પ્રશિષ્યોની પરંપરા ચાલે છે.[૧] એટલે એ નામ અને એવી શાખા દિગમ્બર પરંપરામાં છે

૧ 'તત્ત્વાર્થ', પં. સુખલાલજી સંપાદિત, પરિચય પૃ.
૨

નહિ દીક્ષાગુરુ શિક્ષાગુરુ માતા-પિતા વગેરેના સબધમાં પાછળના પ્રશસ્તિગત શ્લોકો પ્રમાણે તેમનુ મતવ્ય છે પરતુ 'તત્ત્વાર્થ' ક્યારે લખાયુ તે વસ્તુ પ્રશસ્તિમાં જણાવી નથી. પરતુ તેમના સમય નિર્ણય વિષે પ. સુખલાલજીએ સારો શ્રમ લીધો છે અને 'તત્ત્વાર્થ' સૂત્ર ઉપર ઉપલબ્ધ પ્રાચીનમા પ્રાચીન ટીકા દિગબરીય "સર્વાર્થ સિદ્ધિ" છે અને સર્વાર્થસિદ્ધિકાર પૂજ્યપાદ (દેવનદિ) વિદ્વાનોના કથનાનુસાર વિક્રમીય પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં થઇ ગયા છે એ દલીલનો આશ્રય લઇ સૂત્રકાર ઉમાસ્વાતિ મોડામાં મોડા વિક્રમીય પાંચમી-છઠ્ઠી શતાબ્દિ પહેલા થયા હોય એવુ પુરવાર કર્યું છે

આ બધી વિચારણાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે તે વ્યક્તિની કૃતિ અને વસ્તુ ઉપર વિદ્વાનો ટીકા થાય છે તેના સમયને શોધવા પ્રયત્ન કરે છે પરતુ ચોક્કસ કહી શકતા નથી એમ જ દિગબરમા કુદકુદાચાર્ય થયા છે તેમના વિષે પણ વિદ્વાનો ઉહાપોહ કરે છે પરતુ નિર્ણય લાવી શક્યા નથી કોઇ વિદ્વાન તેમને વિક્રમની પ્રથમ શતાબ્દિમાં મુકે છે તો કોઇ વળી તેથી આગળ એટલે કે પાછીની સદીમાં મુકે છે પ્રો. હીરાલાલ જૈને અનેક શ્વેતાંબર તથા દિગબર પટ્ટાવલીઓનો આધાર લઈ કુદકુદાચાય ની નોધ આપી છે[1] તત્સબધે ખૂબ જ વિચાર વિમર્શ કર્યો છે પરતુ સમયનો નિશ્ચય તેઓ કરી શકયા નથી મુનિ કલ્યાણ વિજય અને ઇતર કેટલાક વિદ્વાનો કુદકુદાચાર્યને વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં મુકે છે[2] ત્યારે ઉકત પ્રોફેસર જૈન એટલે બધે દૂર લઇ જવાનો ઇનકાર કરે છે પ્રોફેસર જૈન "નિયમસાર ની સત્તરમી ગાથાને[3] 'લોક વિભાગ' નામના ગ્રથનો ઉલ્લેખ આપી તેમને વિક્રમની આરભની સદીઓમાં મુકવા પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ કુદકુદને છઠ્ઠી

---

૧ પટ્ખડાગમ ની પ્રસ્તાવના તથા 'પ્રાયપ્રાભૂત ની પ્રસ્તાવના

૨ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર

૩ નિયમસાર

શતાબ્દિમા થઈ ગયેલા યતિવૃષભની પહેલા મુકે છે

આ કુંદકુંદાચાર્યે 'પ્રવચનસાર' 'નિયમસાર', અને પંચાસ્તિકાય વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે ઉપરાંત, "સમયસાર" પુસ્તક પણ તેમણે રચ્યુ છે આ પુસ્તક ઉપરથી કેટલાક તેમને એક સમર્થ પુરુષ અને મહર્ષિ તરીકે ગણવા લલચાય છે તો વળી કેટલાક સમયસાર પુસ્તક ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે તેમના વિચારમાં પરિવર્તન થયું છે એ પુસ્તકમાં કેટલેક સ્થળે પોતે પોતાની ગાથામા સંક્ષેપ અનુસરે છે અને તેની તેઓ સ્પષ્ટપણે એમ કહે છે કે સ્પે તમે એવુ માનતા કે આ સાંખ્ય દર્શનના વિચારો છે [1] આ સમયસારમાં નય તત્ત્વો ઉપર ચર્ચા છે નિશ્ચય- વ્યવહાર શુદ્ધ-અશુદ્ધ નય જ્ઞાની અને અજ્ઞાની-એવી એવી બાબતોને અનુલક્ષી પોતાના મતવ્યો તે ઉપર બાંધ્યા છે આગમો ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારાઓ એ મતવ્યો સ્વીકારશે કે નહિ એ બાબતને ધ્યાનમા રાખ્યા વિના તેઓ પોતાના વિચારો સ્વતંત્રપણે તેમા રજુ કરે છે એ "સમયસાર"ના કેટલાક પ્રકારો એવા વિચારો ગમે તેટલા ઉચ્ચ હોય છતા સમાજને પચાવતા સરલ થશે કે કેમ તે વિષે, શકા સેવે છે અને તેઓ શ્રદ્ધા પૂર્વક માને છે કે આગમવાચનથી પાક તે જે રસ આવશે તે રસ "સમયસાર"ના વાચનથી નહિ આવે આ સબધે પં સુખલાલજી ઉપરના પોતાના પત્રમાં તથા 'જૈન હિતૈષી' માસિકમાં દિગબર પંડિત નાથુરામ પ્રેમી જણાવે છે 'મેરી સમજમે કુન્દકુન્દ એક ખાસ આમ્નાય યા સપ્રદાય કે પ્રવર્તક થા ઉન્હોંને જૈનધર્મકો વેદાંતકે ઢાંચેમે ઢાલા થા જાન પડતા હૈ કિ જિનસેન આદિકે સમય તક ઉનકા મત સર્વમાન્ય નહિ હુઆ આર ઇસી લિએ ઉનકે પ્રતિ ઉન્હે કોઇ આ સ્ભાવ ન થા

ઉપરના પેરેગ્રાફથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પં નાથુરામ પ્રેમીની માન્યતાનુસાર 'સમયસાર'ના વિચારો સાંખ્ય અને વેદાંત તરફ ઢળ

[1] જુઓ 'સમયસાર'ની ખાસ કરીને ૧૧૭મી તથા ૧૨૨મી ગાથાઓ

નારા છે મુનિપણાનુ પાલન "સમયસાર ને મતે વ્યવહાર છે અને અશુદ્ધ નય છે આજે ઘણા લોકો સમયસાર તરફ આ ર ભાવથી જુએ છે અને એનું વાચન ખૂબ જ ભક્તિભાવથી કરે છે પરંતુ એ વાચન ગ઼ તેઓ વ્યવહાર માર્ગથી અથવા સામાન્ય ત્યાગ અને ચારિત્ર્યના પથથી દૂર હડસેલાતા જાય છે તેઓનુ એમ કહેવુ થય છે કે આ બધી પ્રવૃત્તિ અશુદ્ધ નયનો હેતુ છે અને પુણ્યબંધનું કારણ છે આગમ ગ્રંથોના વાચનથી લોકો ઊર્ધ્વગામી બને છે જ્યારે આ અને આના જેવા ગ્રંથોના વાચનથી તેઓ અધોગામી બની રહ્યા છે પરમ શ્રુત પ્રભાવક મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ "સમયસાર ના હિંદી ભાષા કાર પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે આ 'સમયસાર ની વચનિકા સ્વાભાવિક ઉપર શ્રેણીમાં લઈ જવા માટે છે પરંતુ નીચે જવા માટે નથી તદપિ લોકો જ્યારે વાંચશે ત્યારે આ ચારિત્ર્ય વ્યવહારરૂપ માનશે અને નિષ્પ્રયોજન જોશે એટલે આ "સમયસાર થી સમાજને લાભ કરતાં હાનિ વધારે થશે એમ લાગે છે જો જૈન ઉમાસ્વાતિને કુંદકુંદના વંશમાં થયેલ માને છે પરંતુ બન્ને ક્યારે થયા એ નિર્ણયાત્મક રીતે કહી શકતા નથી બન્નેએ લખેલ ગ્રંથોના સ઼ ઼મા મતભેદ નથી કુ઼ ઼ મુનસંઘના અગ્રણી હતા ઉમાસ્વાતિ ઉચ્ચ નાગર શાખાના હતા કુંદકુંદ દક્ષિણ વિહારી હતા ઉમાસ્વાતિ બિહારમાં ચંક્રમણ કરતા હતા આ રીતે ઉમાસ્વાતિ કોઈપણ હિસાબે કુંદકુંદના વંશજ નોતા પટ્ટાવલીઓ ઉપરથી જો જૈને ઘણી નોંધ કરી છે પરંતુ નામ મળે છે તો સમય મળતો આવતો નથી સમયનો મેળ મળે છે ત્યારે નામો જૂદાં પડે છે આ સંબંધમાં મુનિ કલ્યાણ-વિજયે અનેક ત્રુટિઓ બતાવી છે[1]

દિગંબરો બારેય અંગોનો લોપ માને છે જે કાંઈ બચ્યુ તે તેમના આ રપાન ષટ્ખંડાગમ, 'કસાય પાહુડ અને 'મહાબંધ

---

1 'વીર સંવત્ અને કાળ ગણના

વોરે પુસ્તકોમાં સમાવિષ્ટ છે એમ તેઓ માને છે આ પુસ્તકો તેમને માટે આગમના સમકક્ષ છે ઇ સ ના નવમા સૈકામા વીરસેન નામના આચાર્યે "ષટ્ખંડાગમ' અને "કસાય પાહુડ ઉપર "ધવલા અને ' જય ધવલા ' નામની ટીકાઓ લખી છે "ષટ્ખંડાગમ પુષ્પ ત અને ભુતબલિ નામના આચાર્યોએ રચ્યુ છે અને "કસાય પાહુ આગમ ગુણધર આચાર્યે લખ્યુ છે યતિવૃષભ નામક આચાર્યે 'કસાય પાહુડ' ઉપર આચાર્ય વીરસેને "જયધવલા ટીકા લખી તે પહેલા ચૂર્ણી લખી હતી ' સાય પાહુડ ના પૂર્ણ અભ્યાસી આર્ય મંગુ અને નાગ હસ્તી આચાર્યના પગ પાસે આશ્રય કરી એ ચૂર્ણી એમણે લખી હતી

વીરસેનાચાર્યના કથનાનુસાર આચાર્ય ગુણધરકૃત "કસાય પાહુડ ની રચના સમય વીરનિર્વાણ પછી છઠ્ઠો અને સાતમો છે પરંતુ નંદીસંઘની પ્રાકૃત પટ્ટાવલી તથા શ્વેતામ્બર વંશાવલીની આચાર્ય અનુક્રમણિકા તપાસતા એમાં ઘણી ગરબડ હોવા માલુમ પડે છે ઇ સ ની બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દિમાં 'કસાય પાહુ' લખાયુ હોય યતિ વૃષભ છઠ્ઠા સૈકામા વિદ્યમાન હતા એમ પ્રાય લાગે છે જયધવલા વૃત્તિના અંતિમ શ્લોક પ્રમાણે એની રચના આઠમો અને ચોરાણુમાં નિશ્ચિત છે અર્થાત્ તે વખતે શક સંવત્ સાતમો અને ઓગણસાઠ ચાલતો હતો

'કસાયપાહુડ" ઉપરની પોતાની 'જયધવલા ટીકાનો તૃતીય ભાગ લખી રહ્યા હતા એ દરમ્યાનજ વીરસેન આચાર્ય દેહત્યાગ કરે છે અને એ ભાગ જેટલી તે અવશિષ્ટ ટીકા તેમના જિનસેન નામના શિષ્ય પૂર્ણ કરે છે આ જિનસેન ઘણા સમર્થ વિદ્વાન હતા તે વખતનો રાષ્ટ્રકૂટ વંશીય અમોઘવર્ષ રાજા પણ તેમનો શિષ્ય હતો

કહેવાનો આશય અહિયા એ પ્રસ્તુત છે કે આગમિક ગ્રંથ પુસ્તકો અને તેના ટીકાકારનો સમય ઉપર્યુક્ત નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે અવગત થાય છે જ્યારે કુંદકુંદાચાર્યની કોઈ તારીખ હજુ સુધી સર્વથા નિર્ણીત થતી નથી ગમે તે સમય ગવેષકો એમનો સ્થિર કરે

તોપણ એ અંતિમ નિર્ણય તરીકે સ્વીકારવાની ભૂમિકાએ પહોંચી શકતો નથી આ આગમિક "ષટ્ખંડાગમ નો સમય વિક્રમીય તૃતીય શતાબ્દિનો નિશ્ચિત છે તો પછી કુંદકુંદાચાર્યનો વિ સં ઓગણપચાસનો સમય સ્વીકાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે? પ્રો હીરાલાલ જૈન અને અન્ય વિવેચકોનું એમ માનવું અને કહેવું છે કે "ષટ્ખંડાગમ' ઉપર આચાર્ય કુંદકુંદે જરૂર કાંઈક લખ્યું હતું પરંતુ તે પ્રાપ્ય નથી. અને એમણે કાંઈ ન લખ્યું હોય એ શું શક્ય છે? અર્થાત્ આચાર્ય કુંદકુંદ વિ સં ઓગણપચાસ પછી અને તેમાંય પણ ઘણાં મોડા થયા હોય એજ ઘડ વધારે બંધબેસતી લાગે છે મુનિ કલ્યાણ વિજય એમનો જીવનકાળ વિક્રમીય પાંચમી કે છઠ્ઠી શતાબ્દિનો માને છે[1] અન્ય વિદ્વાનો પણ લગભગ આવાજ અભિપ્રાયના છે ગમે તેમ હો પણ એમનો સમય હજુ પણ વિચારાધીન છે "કસાય પાહુડ ની પ્રસ્તાવનામાં[2] નિમ્નોક્ત કોષ્ટક આપેલ છે —

૧	કુંદકુંદાચાર્ય	૫૧૫–૫૧૯
૨	અહિંમલ્લાચાર્ય	૫૨૦–૫૬૫
૩	માઘનંદાચાર્ય	૫૬૬–૫૯૩
૪	ધરસેનાચાર્ય	૫૯૪–૬૧૪
૫	પુષ્પદંતાચાર્ય	૬૧૫–૬૩૩
૬	ભૂતબલ્યાચાર્ય	૬૩૪–૬૬૩
૭	લોહાચાર્ય	૬૬૪–૬૮૭

પરંતુ આ વર્ષો વીર નિર્વાણના છે કે વિક્રમ સંવતના કે શક સંવતના તે વિષે અનેક તર્ક વિતર્કો તે સ્થળે કરવામાં આવ્યા છે

આ બધા વિવેચન ઉપ થી વાચકોને એ સ્પષ્ટ થયું હશે કે ભદ્રબાહુ, સિદ્ધસેન દિવાકર યાકિની મહત્તરા સૂનુ હરિભદ્ર વાચક ઉમાસ્વાતિ અને કુંદકુંદના સમય વિષે ઓછેવત્તે અંગે અનિશ્ચિતતાનું વાતાવરણ પ્રવર્તે છે

---

૧ 'વીર સંવત અને કાલગણના " ૨ પૃષ્ઠ ૬૦

પાચમુ પ્રકરણ

"ષટ્ખંડાગમ" મા સ્ત્રી મુક્તિ અને કેવલીભુક્તિ

દિગમ્બરો કહે છે કે અગિયારે અંગો લુપ્ત થઈ ગયા છે તો એમને સૌને એ પ્રશ્ન પુછવાનુ મન થઈ આવે છે કે એ અંગો તેમણે સાચવી કેમ ન રાખ્યા! શ્રુત ભક્તિ બુદ્ધિ, અને અપ્રમાદમા તેઓ શ્વેતામ્બરો કરતાં કોઈ રીતે ઉતરે તેવા તો નથી જ પૂર્વનો જે એક ભાગ છે તે "ષટ્ખંડાગમ" ને તેઓ સાચવી રાખી શક્યા તો પછી અગિયાર અંગોને કેમ ન સાચવી રાખી શક્યા? શ્વેતામ્બર-સમ્મત અગિયાર અંગોમાં સ્થળે સ્થળે સ્ત્રીઓ મોક્ષે સાને ભવેજ જઈ શકે છે તથા કેવળજ્ઞાનીઓ આહાર કરે છે એમ જણાવ્યુ છે એથીજ એ અંગો દિગમ્બરોને માન્ય થઈ શકતા નથી વળી એ અંગોમા વસ્ત્રનો સ્વીકાર છે પરંતુ વિરોધ નથી આ કારણોને લઈ દિગમ્બરો એ અગિયાર અંગોને સ્વીકારતા નથી

તેમનો આ વિરોધ કૃત્રિમ અને અર્વાચીન છે સમાજમા એ વિરોધે તડ ઉત્પન્ન કર્યો છે શ્વેતામ્બરોના સિદ્ધાંતો બનાવટી છે એવો જે આક્ષેપ દિગમ્બરો તરફથી કરવામા આવ્યો છે તે "ષટ્ખંડાગમ" ના પ્રકાશનથી નિરાધાર સિદ્ધ થાય છે અચેલકત્વ, સ્ત્રી મુક્તિનિષેધ, અને કેવળી અભુક્તિ સબંધેનો દાવો દિગમ્બરોનાજ સિદ્ધાન્ત દ્વારા અમે નીચે પ્રમાણે આપીએ છીએ

"ષટ્ખંડાગમ ના સંપાદક પ્રો હીરાલાલ જૈને અમુક બાબતો જ્યારે પ્રકાશમા મુકી ત્યારે અમુક દિગમ્બરીય વિદ્વાન વર્ગ એમની સામે તૂટી પડ્યો હતો તે વિદ્વાનોએ એવી દલીલ કરી કે વસ્ત્ર પરિધાન સ્ત્રી મુક્તિ, અને કેવળી ભુક્તિના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવા જતા દિગમ્બર શ્વેતામ્બર વચ્ચેના અંતરનો પણ સાથે સાથે સ્વીકાર થઈ જશે.[1] આ ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે

---

[1] "જૈનસિદ્ધાંત", પ્રથમ અંક

બન્ને વસ્ત્રોના શ્વેતાંબરોએ ઉપયુક્ત મોગી, મોગી ત્રણ માન્યતા દ્વારા જન્માવ્યો છે અને અત્યારે પણ એ રીતે જ તેઓ તેને પોષી રહ્યા છે પ્રો હીરાલાલ જૈનનો હેતુ બન્ને ફિરકા વચ્ચેનું અંતર કાંઈક અંશે એ રીતે ટુંકાવવાનો હશે ઉપર્યુક્ત જૈન સિદ્ધાંત'ના એક અંકમાં મુનિ કુંથુસાગરજીનો પણ એમ વગેરેનો એક લેખ હતો.

'ષટ્ખંડાગમ માં જીવસ્થાનને આશ્રી અનેક દ્વારો ચર્ચ્યાં છે, જેવા કે ગતિ ઇન્દ્રિય લેશ્યા વેદ યોગ, કષાય દર્શન દૃષ્ટિ પર્યાપ્તિ અને આહાર વગેરે વગેરે પ્રસ્તુત વિષયનો સબંધ વે અને આહાર સાથે છે તેથી અહિં તેની વિચારણા કરીએ છીએ.

ષટ્ખંડાગમ ના પહેલા પુસ્તકમાં વસ્તુ સ્પષ્ટ નથી પરંતુ બીજા ત્રીજા અને ચોથા તથા પાંચમા ભાગમાં કાંઈક વિસ્તાર છે જે સ્થળોએથી આપણે માન્યતાની એકડી કરી છે તે સ્થળો પુસ્તક બીજાના પૃ ૬૮૧ ૬૮૨, ૬૮૩ ઉપર આવેલા છે શ્રી પાંચમે જીવસ્થાની ટીપ છે, પરંતુ છ જીવસ્થાનકે નથી સરખાવો – 'સ્ત્રીવેદી પ્રમત્ત સયત જીવોકે આલાપ – ને પર એક પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક એકસંજ્ઞી પર્યાપ્ત જીવસમાસ છે પર્યાપ્તિયા વગેરે વગેરે જુઓ નકશો ન ૩૦૭ તેમજ "સ્ત્રીવેદી અપ્રમત્ત સયત જીવોકે આલાપ કહને પર એક અપ્રમત્ત સયત ગુણસ્થાનક વગેરે વગેરે જુઓ નકશો (કોષ્ટક) ન ૩૦૮ એજ પ્રમાણે સ્ત્રીવેદી અપૂર્વ કરણ અનિવૃત્તિ કરણમાં જાય છે તે માટે જુઓ ન ૩૦૯ અને ૩૨૦ નકશા

પુસ્તક બીજું—આહાર વિષે

સ્ત્રીયુ કમાદી જેવો આહાર કરે છે પરંતુ દિગબરો કહે છે કે કેવલ જ્ઞાન થયા પછી તેઓ આહાર કરતા નથી જુઓ ૬ ૮૫૦

આહારક સયોગી કેવલી જીનકે આલાપ કહને પર એક સયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક વગેરે વગેરે'

પુસ્તક ત્રીજુ પૃ. ૪૧૫

' સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાનમે લેકર સયતાસયત ગુણસ્થાનક પ્રત્યેક ગુણસ્થાનમે અવેદી જીવ ઓઘ પ્રરૂપણા કે સમાન પલ્યોપમ કે અસખ્યાતમે ભાગ હૈ ૧૨૫ (સૂત્ર)

' પ્રમત્ત સયત ગુણસ્થાનસે લેકર અનિવૃત્તિ બાદર સપરાય પ્રવિષ્ટ ઉપશામક ઔર ક્ષપક ગુણસ્થાનક તક જીવ દ્રવ્યપ્રમાણકી અપેક્ષા કિતને હૈ ? સખ્યાત હૈં ૧૨૬ (સૂત્ર) "પ્રમત્ત સયત આદિ ગુણસ્થાનક સબધી ઓઘ રાશિકો સખ્યાતમે ખડિત કરને પર એક ખડ પ્રમાણ અવેદી પ્રમત્તસયત આદિ ગુણસ્થાનક વર્તી જીવ હોતે હૈ અવેદી ઉપશામક દસ ઔર ક્ષપક બીસ હૈ "

આહાર માર્ગણા પુસ્તક તેજ, પૃ ૪૮૩-૪૮૪

" આહાર માર્ગણા કે અનુવાદસે આહારકોમે મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનમે લેકર સયોગી કેવલી ગુણસ્થાનક તક પ્રત્યેક ગુણસ્થાનમે જીવ ઓઘપ્રરૂપણા કે સમાન હૈ

પુસ્તક ચોથુ, પૃષ્ઠ ૪૩૮

આ જ વાતે સ્પષ્ટ કરે છે કે અવેદી જીવ તે તે ગુણસ્થાનમા કેટલો સમય રહે છે તો તેને ખુલાસો કરતા મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક (ગુણસ્થાનક) માં કાળ કહ્યો છે તે કહેતાં અવેદી આતમ આઠમા વગેરેમાં કેટલો હે એ પ્રશ્ન કરે છે તો ઉત્તર નીચે આપે છે

" સયતાસયત ગુણસ્થાનમે લેકર અનિવૃત્તિકરણ ગુણસ્થાનક અવેદી જીવોકા કાલ ઓઘ કે સમાન હૈ

આહાર વિષે પુસ્તક તેજ, પૃ. ૪૮૭

" સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિમે લેકર સયોગી કેવલિ ગુણસ્થાનક તકકે આહારકોકા કાલ ઓઘ કે સમાન હૈ

પુસ્તક પાચમું ૬ ૯૯-૧૦૦

અવેદી જીવ સંયમને પ્રાપ્ત કરી ત્યાંથી મોહકર્મના ઉદયે કરી

ખસી જાય છે અને પાછો સ આવે છે તો તે જીવને અતર પડે તો કેટલા કાળનું અતર પડે એ નમથી આ જગ્યાએ હકીકત છે કોઈ એમ કહે કે સ્ત્રીવેદી જીવ છ્ઠા સાતમા, આઠમા વગેરે ગુણસ્થાનકે જતો નથી તો આ "ષટ્ખડાગમ પુસ્તકકાર કહે છે "જૈમે મોહકર્મકી અટ્ઠાઈસ પ્રકૃતિયોકી સત્તાવાલા કોઇ એક અ યવેદી જીવ સ્ત્રીવેદી મનુષ્યોમે ઉત્પન્ન હુઆ ઔર આઠ વર્ષકા હોકર સમ્યક્ત્વ આર સયમકો એક સાથ પ્રાપ્ત હુઆ (૧) પશ્ચાત્ અનતાનુબન્ધી કષાયકા વિસંયોજન કર (૨) દર્શન મોહનીયકા ઉપશમ કર (૩) અપ્રમત્ત સયત, (૪) પ્રમત્ત સયત (૫) અપ્રમત્ત સયત, (૬) અપૂર્વકરણ (૭) અનિવૃત્તિ કરણ (૮) સૂક્ષ્મ સપરાય (૯) ઔર ઉપશાત કષાય હોકર પુન. પ્રતિનિવૃત્ત હો સૂક્ષ્મ સપરાય, અનિવૃત્તિ કરણ ઔર અપૂર્વકરણ સે નીચે ગિર ર અતરકો પ્રાપ્ત હુઆ ઔર સ્ત્રીવેદકી સ્થિતિ પ્રમાણ પરિભ્રમણ કર અતમે સયમકો પ્રાપ્ત હો કૃતકૃત્ય વેદક હોકર અપૂર્વકરણ ઉપશામક હુઆ ઇસ પ્રકાર અતર લબ્ધ હુવા'

'સ્ત્રીવેદી અપૂર્વકરણ ઔર અનિવૃત્તિકરણ ઇન દોનો ક્ષપકોકા અતર કિતને કાલ હોતા હૈ? નાના જીવોકી અપેક્ષા જઘન્યસે એક સમય અતર હૈ (૧૯૦) સ્ત્રીવેદી અપૂર્વકરણ ઔર અનિવૃત્તિ કરણ ક્ષપકોકા ઉત્કૃષ્ટ અતર વર્ષ પૃથકૃત્વ હૈ (૧૯૧)

પુસ્તક પાંચમુ પૃ ૩૪૬–૩૪૭

આહાર બાબતમાં જેમ ઉપરના પુસ્તકમાં હકીકત છે તેમ આ પુસ્તકમા આહાર કરવા વિષે કહે છે "આહાર માર્ગણા કે અનુવાદસે આહારકોમે અપૂર્વકરણ આદિ તીન ગુણ સ્થાનોમે ઉપશામક જીવ પ્રવેશકી અપેક્ષા તુ ર ઔર અ પ હૈ' (પૃ ૩૫૮) "આહારકોમે ઉપશાંત કષાય વીતરાગ છદ્મસ્થ જીવ પૂર્વોક્ત પ્રમાણ હૈ (પૃ ૩૫૯) 'ઉપશાંત કષાય વીતરાગ છદ્મસ્થોસે ક્ષપક જીવ સખ્યાત ગુણિત હૈ (પૃ ૩૬૦) 'ક્યોંકિ ઉનકા પ્રમાણ એક સો આઠ હૈ' આહારકોમે

સયોગી કેવની જિ। પ્રવેશકી અપેક્ષા પૂર્વોક્ત પ્રમાણ હી હૈ (૧ ૩૧૨)
સોગી કેવલી જિન સમય કાલકી અપેક્ષા સખ્યાત ગુણિત હૈ"

ત્રીજ ના જીવસ્થાનક વિષે અને કેવલિ આહાર કરે છે એ વિષેના પુસ્તકના પ્રમાણો આપણે જોઈ ગયા છઠ્ઠા જીવસ્થાનકે સ્ત્રી ઉપજતી નથી એમ દિગમ્બરોનો એક પક્ષ કહે છે જ્યારે ખાસ પ્રાચીન અને સૈદ્ધાંતિક ગણાતુ એવુ દિગમ્બરોનું "ષટ્ખંડાગમ નામક પુસ્તક બન્નેને બાબતો પુરવાર કરે છે આ ઉપરથી આપણે શુ સમજવુ? કેવલી ભગવાન આહાર કરે છે એમ શ્વેતામ્બરો કહે છે, કેવલી ભગવાનને અંતરાય કર્મ તોડી નાખ્યુ હોઈ ક્ષુધાને પરિષહ સહન કરવાનો હેતો નથી તેથી તેઓને આહારની જરૂર નથી પ્રો હીરાલાલ જૈને તો દિગમ્બર જગતને સ્પષ્ટ સમજાવી દીધુ છે કે તેરમે જીવસ્થાનક રહેના કેવલીઓ આહાર કરે છે હા ચૌદમે જીવસ્થાનકે રહેના અયોગી કેવલીઓ આહાર કરતા નથી પુસ્તક એકત્ર જેને લભ્ય ન હોય તેઓ માટે દરેક પુસ્તકના પુરાવા આગળ આપી દીધા છે સુજ્ઞ લોકો એ પુસ્તકના બતાવેલા પૃષ્ઠ ઉપર મૂલ અને અર્થ જોઈ જશે તો તેમને ખુલાસો મળી રહેશે પરતુ જેઓ અભિનિવેશથી યુક્ત હશે તેઓ એમાથી પોતાના અભિપ્રાયને સમર્થક અર્થ તારવી વાડાબધી ઊભી કરશે. દ્રવ્ય અને ભાવની નૂતનદૃષ્ટિથી સ્ત્રીવેદ વિષયક વિધાન તેઓ કરે છે તથા કેવલી આહારની જાતિની નવીન કલ્પનાથી કેવલી ભુક્તિ સબધે તેઓ કથન કરે છે તેમનો આ પ્રપચ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમા તેમણે જ્યાં ઉત્તરો આપવા કોશિષ કરી છે ત્યા દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરતુ 'ષટ્ખડાગમ મા એવુ કાઈ જોવામા આવતુ નથી

આથી એક વસ્તુ ફલિત થાય છે કે જે યુક્તિ, પ્રયુક્તિઓનુ અવલબન તેમણે એ'ને કે દિગબરોએ લીધુ છે તે "ષટ્ખડાગમ' પછીનુ છે સ્ત્રી ઉપરના જીવસ્થાનકે જતી નથી તે અને કેવલીભુક્તિનો નિષેધ, અન્યથા પુષ્પદતે અને ભૂતબલિએ 'ષટ્ખડાગમ'માં રચીમાર્ગો

દાન ભગવતી આરાધના કે 'મૂલારાધના માં શિવાર્યે' વસ્ત્રનો નિષેધ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે બરાબર તેમજ પુષ્પદંતે અને ભૂતબલિએ 'ષટ્ખડાગમ માં સ્ત્રી ઉપરને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે જતી નથી તેનો તથા કેવલીભુક્તિનો નિષેધ નિર્દિષ્ટ કર્યો નથી પરંતુ સ્ત્રી મટે ઉપરના ગુણસ્થાનકે જતા ઉપશમ અને ક્ષપક-બન્ને માર્ગો-ગના સાથે સ્ત્રી વેદ નીચે ઉતરે છે એ વાત કરી છે અને સ્ત્રી વેદ ક્ષપક ભવમા જાય છે તે વાત પણ કરી છે

હકીકત આમ હોવા છતાં દિગમ્બરાચાર્યો આટલો જોરો વિરોધ શા કારણે બતાવી રહ્યા છે તે સમજમા ઉતરતુ નથી મનુષ્ય જીવનમાં અસૂયા અને વૈરવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ જડાયેલા છે એનુ આ પ્રતીક નહિ તો બીજુ શુ ? મનુષ્યની અભિનિવેશયુક્ત પ્રકૃતિનુ આ દૃષ્ટાન્ત છે સાચી વાત હોય પ તુ એનો મેળ પોતાની અભિરુચિ સાથે ન થતો હોય તો તે સાચી વાતને પણ મનુષ્ય ફગાવી દે છે તેમજ દોષયુક્ત બાબત હોય પરંતુ પોતાને રુચિકર હોય તો મનુષ્ય એને અપનાવી લે છે મનુષ્યસ્વભાવની આ વિલક્ષણતા છે અને એનોજ પૂરાવો આપણને અહિં મળી રહે છે

સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક—એ ત્રણેય વેદ નવ ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે પછી વેદ ગમે તે હોય તેના ક્ષય કે ઉપશમ થાય છે ઉપશમ થાય તો જીવ પતિત થાય છે અને ક્ષય થાય તો જીવ ઉપરના સ્થાનકે જાય છે જીવ પછી ગમે તે વેદમા હોય-અને આખરે એનો મોક્ષ થાય છે વ્યવહાર તથા કલ્યાણ પૂરતો પુરુષ જેટલો જ સમાન અધિકાર સ્ત્રીને પણ છે આધ્યાત્મિક વિકાસમા પછી સ્ત્રીત્વ આડે આવી શકતુ નથી.

પુરુષત્વ રૂપે જે શક્તિ કે તત્ત્વ પુરુષમા પ્રકટીભૂત થઈ રહ્યું છે તેજ સ્ત્રીત્વ રૂપે સ્ત્રીમા પણ વિલસતુ હોય છે તરતમ ભાવે એ તત્ત્વમા વૃદ્ધિ, હ્રાસ ભલે દેખાય બીજી વાત પણ સભવિત છે કે

જેટલા ટકા પુરુષોના મોક્ષમા જાય તેટલા ટકા સ્ત્રીના ન જાય પરંતુ એથી સમાન તત્ત્વનો સ્ત્રીમા આવિર્ભાવ જ નથી એમ કદાપી ન કહી શકાય. શ્રી ધરસેન, પુષ્પદંત અને ભુતબલિએ સ્ત્રીની પુરુષ કરતા નિકૃષ્ટતા છે એ વિષે મૌન સેવ્યુ છે પરંતુ ઉત્તર કાલીન કુંદકુંદાચાર્યથી સ્ત્રીની નિકૃષ્ટતા વિષેના ઉદ્ગારોનુ સ્પષ્ટ દર્શન આપણને થાય છે આચાર્ય કુંદકુંદ સ્ત્રીને કેટલી ઉતારી પાડે છે તે સબધે વાચો તેમની અધોનિર્દિષ્ટ ગાથા —

> लिंगम्मि य इत्थीण, थणतरे णाहिकक्खदेसम्मि ।
> भणिओ सुहमो काओ, तासं कह हो [इ] पव्वज्जा[1] ॥

અર્થ —સ્ત્રીની યોનિમા, સ્તનના અંતરમાં નાભિમાં અને કાંખમા સૂક્ષ્મ જીવો રહેતા છે એની પ્રવ્રજ્યા કેવી રીતે હોઇ શકે? એટલે કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે તેને દીક્ષા ન હોય

સ્ત્રી જાતિના દોષો કુંદકુંદાચાર્યને જોવામા આવ્યા હોય અને એ હેતુથી એમણે સ્ત્રીને અયોગ્ય ઠરાવી હોય કે ગમે તેમ હો વૈદિક આચાર્યો પણ 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयीयाताम' કહી સ્ત્રીને તથા શુદ્રને ભણવાનો અધિકાર આપતા નથી પરંતુ 'ષટ્ખંડાગમ'મા સ્ત્રી તરફની આ ઘૃણાના વિચારોનુ અંશત પણ નિદર્શન મળતુ નથી

સ્ત્રી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકને લાયક નથી તો પછી સયતાસયત ગુણસ્થાનક અને ચોથા સમ્યગ્દર્શનને યોગ્ય તે કેવી રીતે થઇ શકે છે એ સમજ વાચકો ! હવે જે સૂક્ષ્મકાય જીવો તેના શરીરમાં નિરંતર જન્મ પામતા હોય તો તે શ્રાવિકા વ્રતનુ પણ પાલન ન કરી શકે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે જવામા જે અયોગ્યતા સ્ત્રીના માર્ગમાં અંતરાય ઉભો કરે છે તેજ અયોગ્યતા તેને પાચમા ગુણસ્થાનકે જતા પણ રોકે તેના હાથની ગોચરી પણ કેમ લઇ શકાય ? સ્ત્રી અશુદ્ધિનો, અશુચિનો આગાર છે

---

1 'ષટ્પાહુડ', સૂત્ર પાહુડ

દિગંબરો કહે છે કે બ્રહ્મચર્યરક્ષણ માટે ગુહ્ય ભાગ ઢાંકવા સ્ત્રીને વસ્ત્રની અપેક્ષા રહે છે તો અહિં એ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ જ કારણ માટે પુરુષને વસ્ત્રની અપેક્ષા નથી શું ? કારણ કે સ્ત્રીનો ગુહ્ય ભાગ કે સ્તનાદિ પુરુષો માટે મોહનું કારણ જે રીતે બને છે તે રીતે જ પુરુષનું લિંગ પણ સ્ત્રીઓ માટે મોહાધતાનું કારણ બની શકે છે ઉલટું, સ્ત્રીમાં તો શાસ્ત્રકારોના મતાનુસાર, અષ્ટગુણ અધિક કામ હોય છે એક બીજાના ગુપ્તાંગદર્શનથી એક બીજા મોહાભિભૂત બને છે એ કેમ સ્વાભાવિક છે સ્ત્રી જ બને છે અને પુરુષ નથી બનતો અથવા પુરુષ બને છે અને સ્ત્રી નથી બનતી એ નવી એકાંગી છે

સ્ત્રીથી નગ્ન ન રહેવાય પુરુષથી નગ્ન રહી શકાય અર્થાત્ સ્ત્રી મોક્ષ ન મેળવી શકે અને પુરુષ મેળવી શકે અને પુરુષ મેળવી શકે એ મતનો નગ્ન પુરુષો જ શરૂ કર્યો છે એમાં કાંઈ તથ્ય નથી પુરતું એ વચન કેવળ અન્યાયયુક્ત છે બન્નેમાં મોહ છે અને મોહનીય કર્મ જ બન્નેને એક બીજા તરફ આકર્ષે છે સ્ત્રીનું નૈસર્ગિક આકર્ષણ પુરુષને રહે છે અને પુરુષનું નૈસર્ગિક આકર્ષણ સ્ત્રીને રહે છે એથી ગુહ્યાંગ ઢાંકવા માટે સ્ત્રીને વસ્ત્રની જરૂર છે અને વસ્ત્ર પહેરે તે મોક્ષે ન જઈ શકે એ કેવી વાહિયાત વાત છે ?

શ્વેતાંબરો, અંગોપાંગ સૂત્રને આધારે, સ્ત્રી મોક્ષ સ્વીકારે છે અને એવા કેટલાય વર્ણનો ધર્મકથાઓમાં આવે છે કે જેમાં સ્ત્રીએ દીક્ષિત થઈ મોક્ષ સાધ્યો હોય આટલા ખાતર દિગંબરોએ જિનાગમોનો લોપ માન્યો પરંતુ કુંદકુંદાચાર્યના અનુયાયીઓએ માનવું જોઈએ કે ખુદ તેમનું જ પ્રાચીન પુસ્તક ષટ્ખંડાગમ પણ સ્ત્રીમુક્તિ નિષેધમાં માનતું નથી તેનું શું ? આ વિચારસરણી ઉત્તરકાલીન આચાર્યો અર્થાત્ કુંદકુંદાચાર્ય પ્રભૃતિએ ઉપજાવી કાઢેલી દેખાય છે વીતરાગ ભાષિત ધર્મથી વિરુદ્ધ જઈ, સ્ત્રીને મોક્ષ માટે અનધિકારિણી

સિદ્ધ કરવામાં, આ ટિપ્પણીઓએ સમાજનુ મહાન અકલ્યાણ કર્યું છે

શ્વેતામ્બર સૂત્રોમા વસ્ત્રનો વિરોધ કે રાગ દેખાતો નથી "આચારાંગ સૂત્ર જે અંગસૂત્રોમાંનુ પ્રથમ છે તેમા ન્યૂનમા ન્યૂન અને જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવાનુ કહ્યુ છે જો ચાલી શકે તેમ હોય તો તથા લજ્જા પરિષહ સહન થઇ શકે તો તે જીર્ણ વસ્ત્ર પણ છોડી દેવુ કહ્યુ છે[1] પરતુ વસ્ત્ર રાખવાનુ કે નહિ રાખવાનુ કહ્યુ નથી "ભગવતી' વગેરે અંગસૂત્રોમા કહ્યુ છે કે સાધુઓ જ્યારે તપશ્ચર્યા કરતા હતા ત્યારે રાત્રિએ અચેલક થતા હતા અને બની શકે ત્યા સુધી વસ્ત્રનો ત્યાગ કરતા હતા[2] અર્થ એ છે કે સચેલક દર્શની દૃષ્ટિએ વસ્ત્ર રાખવા કે ન રાખવાનો આગ્રહ નથી અર્થાત્ બન્ને બાજુઓ છે ત્યારે અચેલક (દિગંબર) લેખો વસ્ત્રનો નિરોધ કરવામાં અને તે તરફની દલીલો કરવામા કાંઈ પણ કચાશ રાખતા નથી સ્ત્રીના ગુપ્તાંગને વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરવાની આવશ્યકતા છે એવી મૂળમાંની ખોટી દલીલનો આશરો લઈ વસ્ત્ર પહેરે તેને મોક્ષ ન મળે એવુ પ્રતિપાદન કરવા જતાં પ્રથમની એક ભૂલમાંથી બીજી ભૂલ કરે છે અને છેવટ બન્ને ભૂલોનો ભોગ બને છે

કેવલી ભુક્તિના સબધમાં કહેવાનુ કે ક્ષુધાનુ દુ ખ સહન કરવુ એ વેદનીયકર્મનો વિષય છે અને જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યા સુધી કેવલીઓને આહાર વિના ચાલી શકે નહિ ભગવાન મહાવીરને માટે રેવતી નામની ગૃહસ્થિનીને ત્યાંથી સિંહ નામના અણગાર ભોજન લાવ્યા છે એ આગમોક્ત કથન છે[3] પરતુ દિગંબરો આ આગમોને માનતા જ નથી તેનુ શુ? શુ આ અને આવા કારણોને લઈને દિગંબરોએ આગમ લોપ ગયાની વાત કલ્પી કાઢી તો નહિ હોય ? ?

---

૧ 'આચારાંગ' ૨ "ભગવતી

૩ "ભગવતી', શતક ૧૫મુ,

છઠ્ઠું પ્રકરણ

"સમયસાર" વિષે કાંઈક

પં નાથુરામ પ્રેમીના લિખિત મતવ્યાનુસાર આચાર્ય કુંદકુંદ સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રસરી રહ્યો છે તેટલા મશહૂર નોતા તેમનો 'સમયસાર' નામનો ગ્રંથ પણ આગળના વખતમાં એટલો બધો પ્રસિદ્ધ નોતો જેટલો તે અત્યારે થઈ રહ્યો છે આચાર્યનું જીવન તત્સમયે કેવું હતું એ જાણવાના ખાસ સાધનો અ પણી પાસે નથી પરંતુ ગ્રંથ જોતા અત્યારે એ વિદિત થાય છે કે એમણે આગમસ્થ વિચારોનું હાર્દ પલટાવી નાખ્યું છે અને નવો ઉપર વધારે ભાર મુકી કોઈ અલગ રસ્તાનું જ અવલંબન કર્યું છે આગમાનુસાર ષટ્ દ્રવ્યો પૈકીનું જીવ દ્રવ્ય કર્તા અને ભોક્તા એમ બન્ને છે અન્ય દ્રવ્યો અકર્તા અને અભોક્તા છે 'સમયસાર'માં આચાર્ય કહે છે કે કર્મનો કર્તા કર્મ છે અને જીવ જીવનો એટલે કે જીવ સ્વભાવનો કર્તા છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય અને અજ્ઞાનાદિથી કર્મબંધ થાય છે પરંતુ જીવથી નહિ મતલબ જીવ તો પોતાના સ્વભાવનું મંથન અને મનન કરે છે એમના આ અભિપ્રાયની દ્યોતક ગાથા નીચે પ્રમાણે છે—

ण वि परिणमदि ण गिण्हदि उप्पज्जदि ण परदव्वपज्जाए ।
णाणी जाणंतो वि हु पुग्गलकम्मप्फलमणंत ॥ (૭૮)

અર્થ—જ્ઞાની અનંત પુદ્ગલ કર્મના ફલને જાણતો છતો પરદ્રવ્ય પર્યાયમાં પરિણમતો નથી તેમ તેને ગ્રહણ કરતો નથી અને તેમાં ઉપજતો નથી અર્થાત્ તે કર્મનો કર્તાભાવ તેને (જીવને) નથી ભાવાર્થ એ છે કે જીવ અન્ય અંતર્વ્યાપક છતાં એટલે કે ગ્રહણ વ્યાપ્તિ અને પરિણમન કરવા છતાં બહાર ભાવે તે રહે છે તેમાં તે પરિણમતો નથી

વિવરણ —આ જીવ જો કર્મનો કર્તા નથી તો અષ્ટ કર્મનું શું કર્તુ ગણો? જીવ અકર્તા છે તો તેના કોને થાય છે? સુખ, દુઃખની અનુભૂતિ જીવ કરતો નથી તો પછી હર્ષ અને ગ્લાનિ એ બન્ને શું કામ કરે છે? એ કર્મો જીવ વિના અન્ય કોણ કરી શકે?

"સમયસાર કહે છે કે જીવોને જે જ્ઞાન થાય કે તેને કોઈ લેવા, દેવા કર્મ સાથે નથી તો પછી તેને કર્મનો બંધ જ ન પડે વાંચો —

जया इमेण जावेण अप्पणो आसवाण तहेव।
णादं होदि विसेसं तदं तु तस्या ण वंधो से ॥ (૭૧)

અર્થ —જ્યારે જીવો પોતાના અને આસ્રવોના સ્વભાવની વિશેષપણે જાણ થાય છે ત્યારે તેેા બંધ થતો નથી અર્થાત્ આત્મા અને કર્મબંધ થનાર જે આસ્રવ છે તેની વિશેષે કરી સમજણ થાય છે ત્યારે અનાદિ કાલની થયેલી અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ (હું કર્તા છું એવી કર્તૃકર્મપ્રવૃત્તિ) સ્વયં અટકી જાય છે

વિવરણ —શાસ્ત્રકારો કહે છે કે જીવ ચોથે ગુણસ્થાન આવે છે ત્યારે તેને જીવ અને કર્મ બંધ અને મોક્ષ એમ નવ પદાર્થોનું યથાતથ્ય ભાન થાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનથી કર્મબંધનો અભાવ હોય છે એમ જણાય સમજાતું નથી જો ચોથે ગુણસ્થાનકે એવી દશા પ્રવર્તતી હોય તો પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે ગયેલા જીવો ભટકે છે અને તેનું ચારિત્ર અશુદ્ધ છે અથવા વ્યવહાર નકામું છે એ અર્થ જ ક્યાં ગયો? સમજણ એટલે કે ભેદજ્ઞાન જીવને ચોથે ગુણસ્થાનકે આવે છે આનું સ્પષ્ટ અને ઉજ્જવલ ભેદજ્ઞાન ધરાવતા સમ્યક્ત્વ શ્રેણિક રાજા અને કૃષ્ણ વાસુદેવને નોતું આવતું શું? શું તેમને નરકમાં જવું અટકી પડ્યું હતું? આગમકાર કરતાં પોતે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદી જ દશે પ્રસારી રહ્યા હોય એમ લાગે છે એક તરફ એમ કહે છે કે

ભેદ જ્ઞાન થયા પછી કર્તા–કર્મની બુદ્ધિ રહેતી નથી જ્યારે બીજી તરફ એમ કહે છે કે અશુદ્ધ (વ્યવહાર) નાય છે ત્યાંસુધી જીવને સસાર ઘટતો નથી તાત્પર્ય એ છે કે વાચકોએ કુંદકુંદાચાર્યના કયા કથન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અને કયા કથનનો ત્યાગ કરવો?

કુંદકુંદાચાર્ય આગળ એમ કહે છે કે જીવ, જીવના પરિણમન ભાવમા અને પુદ્ગલ પુદ્ગલના પરિણમન ભાવમા વર્તે છે બન્ને પરસ્પર નિમિત્ત–નૈમિત્તિક ભવમાં છે પરંતુ કર્તા–કર્મ ભાવમાં વર્તે છે તેમ નથી અર્થાત્ જીવ કર્તા છે અને પુદ્ગલ કર્મ છે એમ કોઈ વસ્તુ નથી જુઓ —

जीवपरिणामहेदु कम्मत्त पुग्गला परिणमति ।
पुग्गलकम्मणिमित्त तहेव जीवो वि परिणमइ ॥ (८०)
ण वि कुव्वइ कम्मगुणे जीवो कम्म तहेव जीवगुणे ।
अण्णोण्णनिमित्तेण दु परिणाम जाण दोण्ह पि ॥ (८१)
एएण कारणेण दु कत्ता आदा सएण भावेण ।
पुग्गलकम्मकयाण ण हु कत्ता सव्वभावाण ॥ (८२)

અર્થ —જીવના પરિણામ હેતુ જે કર્મ તે રૂપે પુદ્ગલો પરિણમે છે તે પ્રમાણે જીવ પોતે પણ પુદ્ગલ રૂપ જે કર્મ તેનું કારણ એટલે નિમિત્ત તે રૂપે પરિણમે છે (૮૦) જીવ કરતો નથી કર્મના ગુણોને તેમ કર્મ કરતા નથી જીવના ગુણોને માત્ર બન્ને પરસ્પર એક બીજાના નિમિત્તો છે (૮૧) એ કારણથી આત્મા, ખરેખર, પોતાના ભાવનો કર્તા છે પણ પુદ્ગલરૂપ જે કર્મ તેનો અને સર્વભાવોનો કર્તા આત્મા નથી (૮૨)

વિવરણ —હકીકત એ છે કે કુંદકુંદાચાર્યના અભિપ્રાયે જીવ કર્મનો કર્તા નથી પણ પોતાના ભાવનો કર્તા છે ત્યારે આ જે અષ્ટ કર્મ યુથ જીવ ઉપર લાગેલું પડ્યુ છે તે કોણે કર્યુ? કારણ કે એ અષ્ટકર્મ પ્રકૃતિ તો જડ છે તે જીવ સાથે કેવી રીતે મળી? કર્મ તો અચેતન કે કહો જડ છે તે જીવ ઉપર શા માટે આક્રમણાદિ કરે છે? જીવ

જો કર્મનો કર્ત્તા નથી જ તો આ વિશ્વ જે નારક, પશુ માનવ, અને દેવરૂપે પ્રવર્તી રહ્યુ છે તે શા આધારે આમ ચાલે છે એમ શુ વાચકો પ્રશ્ન નહિ કરે?

હકીકત એ છે કે કુદકુદાચાર્ય પોતાની ઇચ્છાનુસાર સર્વ વસ્તુની વ્યાખ્યા કરે છે કુદકુદાચાર્ય વળી કર્મનો કર્ત્તા જીવ નથી એટલ જ નહિ પરન્તુ જ્ઞાનીને કર્મ લાગતા નથી એમ કહેવાને પણ તૈયાર છે તેઓ આગળ કહે છે કે જ્ઞાનીને દ્રવ્ય આસ્રવનો અભાવ હોય છે વાંચો —

पुव्वापिंडसमाणा पुव्वणिवद्धा हु पच्चया तस्स ।
कम्मसरीरेण हु ते बद्धा सव्वे पि णाणिस्स ॥ (१६९)

અર્થ —તે જ્ઞાની જનોને પૂર્વે બાંધેલા જે કર્મો છે જે પૃથ્વીના પિંડ સમાન છે તે સર્વ કાર્મણ શરીરથી બધાયા છે નહિ કે જીવે પોતે બાધ્યા છે

વિવરણ —કુદકુદાચાર્ય પોતે કે જેઓ જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરી રહ્યા છે તેમને મન જીવે કર્મો બાધ્યા નથી પરન્તુ કાર્મણ શરીરે બાધ્યા છે એટલે તેમના અભિપ્રાયે જ્ઞાની સદા જ્ઞાનભાવમાજ વર્તે છે એટલે કે નિરાસ્રવ ભાવમાં ને જ્ઞાયક દશામાં વર્તે છે તેમના હિસાબે રાગ, દ્વેષ, અને મોહ જ્ઞાની જનોને હોતા નથી એ અભિપ્રાયે આગળ વધીને તેઓ કહે છે —

रागो दोसो मोहो य आसवा णत्थि सम्मदिट्ठिस्स ।
तम्हा आसवभावेण विणा हेदु ण पच्चया होंति ॥ (१७७)

અર્થ —રાગ, દ્વેષ, અને મોહરૂપી આસ્રવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને હોતા નથી તેને લઇ આસ્રવના ભાવવિના કર્મના કારણો(હેતુઓ) પણ નથી કુદકુદાચાર્યનો અહિ કહેવાનો આશય એ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને રાગ દ્વેષ, અને મોહાદિ થતા નથી જો રાગ, દ્વેષ અને મોહ થતા ન હોય તો કર્મને આવવાનો રસ્તો જ ક્યા રહ્યો? અર્થાત્

વિવરણ—ત્રીજા ગુણસ્થાનકે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ દશા પ્રાપ્ત થતી હશે એ જ અહિંયા પ્રશ્ન છે રાગ દ્વેષ, અને મોહરૂપ કર્મબંધનો અભાવ તો તેરમે ગુણસ્થાનકે થાય છે અને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ તો વર્તમાનકાળે ઘણા જીવને હોય છે શાસ્ત્રકારો કહે છે કે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાનકે શરૂ થાય છે તે પાચમે છઠ્ઠે અને સાતમે ગુણસ્થાનકે પણ હોય છે તો ત્યાં રહેલા જીવોને રાગ, દ્વેષ અને મોહ હશે કે નહિ? રાગ દ્વેષ અને મોહ નથી એમ જો માનીએ તો વર્તમાન કાળે જીવોમા એ વસ્તુ દેખાય છે આચાર્ય તર્ક કરશે કે આ જીવોમા સમ્યગ્દ્રષ્ટિ છેજ ક્યાં? તો પછી આપણે વિચારીએ કે કૃષ્ણને તથા શ્રેણિકાદિને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હતી કે નહિ? તેમને ચોથુ ગુણસ્થાનક હતું તેમણે તે ગુણસ્થાનકે આવી તીર્થંકર નામ ગોત્ર બાંધ્યુ હતુ હવે આપણે સમજીએ કે તેમને રાગ દ્વેષ અને મોહરૂપી આસવો હતા કે નહિ? જો નહિ હતા તો તેઓ શા માટે નરકગતિમાં ગયા?

અર્થ એ છે કે તે જીવોને સમ્યગ્દ્રષ્ટિ હતી અને રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી આસવો પણ હતા એટલે કુંદકુંદાચાર્યનુ આ કથન શા હેતુને અનુસરી હશે તે સમજમા ઉતરતુ નથી તેરમા ગુણસ્થાનકે રાગ દ્વેષ અને મોહરૂપી આસવો થતા નથી તે જીવો તો આત્માની પૂર્ણ દશાએ પહોંચી ગયા છે તેઓ તો સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ઉપરાન્ત આગળ મોહનો નાશ કરી ઉપરની ભૂમિકામા રહેતા હોય છે

આ સ્થળે કુંદકુંદાચાર્યનો અભિપ્રાય એમ જણાવે છે કે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ જ્ઞાનની દશા છે અને એ જ્ઞાની પુરૂષોને રાગ દ્વેષ, અને મોહનો અભાવ હોય છે ધારો કે તેમનો અભાવ ન હોય તો પણ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ જ મુખ્ય વિષય છે એટલે તેમને કર્મનો આસવનો અભાવ થાય છે આ ઉપરથી કોઈ મનુષ્ય એમ શંકા લાવે કે તે પોતે જ્ઞાની છે એમ ધારતા હોય અને તેમના જેવાને એવા રાગ,-

દ્વેષ, અને મોહાદિ આસ્રવ ભાવના નથી નહિ તો આવી ઘટના કેમ ઘટે?

કુંદકુંદાચાર્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ થવાથી પોતાને જ્ઞાની માને છે એટલું જ નહિ પરંતુ જ્ઞાની જે ભોગો ભોગવે છે તે તેમના કર્મની નિર્જરાનું કારણ છે એમ તે જણાવે છે તે આગળ જુઓ —

उवभोगमिंदियेहिं दव्वाण चदणाणमिदराग ।
ज कुणदि सम्मदिट्ठी त सव्व णिज्जरणिमित्त ॥ (१९३)

અર્થ—ચેતન કે અચેતન દ્રવ્યોનો ઉપભોગ જે ઇન્દ્રિયોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો કરે છે તે સર્વ નિર્જરાનો હેતુ છે

વિવરણ—મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો જે પુદ્ગલોને ભોગવે છે તેને અજ્ઞાન છે એટલે કર્મ બંધ પડે છે પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ તો જ્ઞાની છે એટલે તે ગમે તેવા પુદ્ગલોને (ચેતનસહિત પુદ્ગલોને અને અચેતન, જડ પુદ્ગલોને) ભોગવે છે તો તેને પાપ થતું નથી પણ ખરેખર નિર્જરા થાય છે એટલે તે ભોગવવું નિર્જરાનો હેતુ છે આગરાવાળા બનારસીદાસ કહે છે કે 'જ્ઞાનીકે ભોગ નિર્જરાકો હેતુ હૈ"

કુંદકુંદાચાર્યના આશયનું સ્પષ્ટ ભાન હવે આથી અભ્યાસીઓને થયું જ હશે. લોકોક્તિ છે 'ભુઓ પૂછે તો પણ જ્ઞાની એર તો પોતાના ઘર ભાંગીજ નાખે છે' પોતે માને છે કે પોતાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ છે એટલે પોતાને પાપ લાગતું નથી. જિનાગમો સાથે તેમની સ્વૈરવિહારિણી વૃત્તિનો મેળ નથી. જિનાગમો કહે છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય પણ આસ્રવની પ્રવૃત્તિ હોય તેને કર્મબંધ પડે જ છે અને એ કર્મબંધજ સંસારનું મૂળ કારણ છે પરંતુ આચાર્ય આત્મજ્ઞાનીનો દાવો જ્ઞાની કર્મબંધ પડે કે નહિ તેવા વિચારમાં ઉતરી ગયા છે આખું 'સમયસાર' પુસ્તક તેમના પોતાના મનભાવતા વિચારોનું પ્રતીક છે કોઈ કદાચ એમનો પક્ષ લઈ એમ કહેવા સુદ્ધાં તૈયાર થઈ જાય કે કુંદકુંદાચાર્ય શુ[illegible]ય હતા

કે આગમવિ દ્ધ બમ્વાદ કર ? પરતુ જવાબમાં કહેવાનુ કે લેકે। બને એમનામા જ્ઞાન કે વિદ્વતા જોતા હોય પરતુ એ નિર્વિવાદ છે કે આચાર્ય આગમથી વિપરીત દિશામાં પળી ગ્યા છે આ વાત તેમના પોતાના વિચારોથીજ સ્પષ્ટ થાય છે એમા કોઈને કાંઈ કહેવાની જરૂરજ રહેતી નથી તેઓ વેદાંત અને સાંખ્ય તરફજ ઢળી ગ્યા છે એ કહેવાની આ યેજ જરૂર હોય વાચો –

दव्वे उवभुंजते णियमा जायदि सुहं च दुक्खं वा।
तं सुहदुक्खमुदिण्णं वददि अह णिज्जरं जादि॥ (૧૬૪)

અર્થ – દ્રવ્ય—પદાર્થ–નો ઉપભોગ કરતા અવશ્ય સુખ દુ ખ ઉત્પન્ન થાય છે પણ તે ઉ ય આવેના સુખ—દુ ખને વેદે તો તેને નિર્જરા થાય છે

વિવરણ — કોઈ મનુષ્ય શકા લાવે કે તમે કહો છો તે બરાબર છે પણ તે કર્મ કરવથી જીવને સુખ કે દુ ખનો ઉત્પ ચાર તો જીવને ભોગવવા પડે ને ? કુદાચાર્યનો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે અનમત્ત જીવ જે ઉ યમાં આવેના (હર્ષથી) અનુભવે છે કે વેદે છે તો તેને કમની નિર્જરા થાય છે અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનભાવે વેદી લેવુ પણ ખેદ કરવો નહિ વિષયસુખ ભોગવતા પાપનો બધ પ… છે પણ અજ્ઞાની (મિથ્યા દ્રષ્ટિ) હોય તો તે ભોગવતા અનિર્જરા કરે છે અને સમ્ય દ્રષ્ટિ હવ તો નિર્જરા કરે છે

સ ય જ્ઞાનુ સામર્થ્ય એ છે કે વિરાગ હોવાથી કોઈ પણ દ્રવ્ય કર્મને ભોગવતો થકો કર્મને બાંધતો નથી જ્ઞાનનુ સામર્થ્ય શુ છે તે હવે બતાવે છે–

जह विसमुवभुंजंतो वेज्जो पुरिसो ण मरणमुवयादि।
पोग्गलकम्मस्सुदयं तह भुंजदि णेव बज्झए णाणी॥ (૧૬૫)

અર્થ – વૈદ્ય વિષને ભોગવતા જેમ મરણને પામતો નથી તેમ જ્ઞાની પુદ્ગલ કર્મના ઉદયને ભોગવે છે પણ કર્મ બધને કરતો નથી.

વિવરણ—હકીકત એ છે કે વૈદ્ય પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવે જેમ ઝેરના વેગને રોકે છે તેમ જ્ઞાની પુરુષ પોતાની શક્તિથી કર્મ બંધને રોકી શકે છે તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાની જીવ ગમે તેટલા સુખોપ ભોગમાં મસ્ત રહે અથવા ગમે તે પ્રમાણે વર્તે તો પણ તેને સંસાર વધતો નથી. આ આગમકારનો આદેશ અને આ "સમયસાર" નો સ્વચ્છંદ વિહાર ! ક્યાંય બન્ને વચ્ચે સાદૃશ્યની જરા જેટલી પણ છાયા દેખાય છે ? ગમે તેવી સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય અથવા ગમે તેવી જ્ઞાન દશા વર્તતી હોય પરંતુ આસ્રવ સેવનારને કર્મબંધ થાય જ આ એક ફરમાન આગમોનું છે. જ્ઞાની થયો એટલે કર્મબંધ ન થાય એવું કોઈ સ્થળે આગમોમાં કહ્યું નથી. વૈદ્ય ગમે તેટલો નિપુણ હોય પરંતુ વિષસેવન તેના પ્રાણને હરગીજ જ્ઞાનીને પાપ લાગતું નથી એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી ગમે તેટલું મળી રહેતું હોય પરંતુ જિનાગમો એ સ્વીકારી શકે તેમ નથી જ. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જનક વિદેહીનો દૃષ્ટાંત આપવામાં આવેલ છે એ એટલો બધો અનાસક્ત હતો કે અગ્નિમાં રાખેલ હાથ તેને દુઃખ આપી શકતો નહિ તેમજ સોના રતન ઉપર રાખેલ હાથ તેને સુખ આપી શકતો નહિ પરંતુ આ સિદ્ધાંત જૈન દૃષ્ટિએ બંધ બેસતો નથી. બ્રાહ્મણ લોકનો આ કેવળ બચાવ જ છે જો તેમજ હોય તો વિષમાં અમૃત કોઈએ જોયું છે ? શું વિષ કોઈપણ વખતે અમૃતરૂપે પરિણમી શકે છે ? વિષ ખાનાર મનુષ્ય ગમે તેટલા ઉપાય કરે તો પણ એ મરતો બચી શક્યો છે ? શું વિષને એવો ખ્યાલ છે કે અમુકને હું ન મારું ? અને અમુકને હું મારું ? વિષ અને વિષના પરિણામો આ રીતે તપાસતા સરખાં જ છે જ્ઞાની હો કે અજ્ઞાની—બન્નેને—સમાન રીતે જ આવે છે. આચાર્ય જનક રાજાની જેમ એ અભિપ્રાયો વર્ણવે છે—

जह मज्जं पिबमाणो अरदिभावेण मज्जदि ण पुरिसो।
दव्वुवभोगे अरदो णाणी वि ण बज्झदि तहेव ॥ (૧૯૬)

અર્થ—મદ્યપાન ગના પુન અરતિ ભાવથી પાન ગતો થકા તોફાન ગતો નથી તેમ અવિરક્ત ભાવે ને ઉપભોગ કરતો થકો જ્ઞાની મનુષ્ય કર્મબંધ કરતો નથી ભાવાર્થ એ છે કે અનાસક્તપણે (અરતિભાવે) મદ્યપાન કરનાર મનુષ્ય તોફાને ચડતો નથી તેમ કાય અરતિપણે ભોગનો ઉપભોગ કરે તો પાપનો બંધ કરતો નથી

વિવરણ—અહિં સર્વ પ્રથમ તો એજ શકા થાય છે કે મદ્યમાં જો રસ કે મિઠાશ જ ન હોય તો શા સારૂ તે મદ્યપાન કરે છે? લોકોમા અનાસક્ત ભાવ મનાવવો તેના કરતાં મદ્યપ ન જ બંધ ક્રવુ અનુચિત છે? મદ્યાન ક્રવુ અને વિરગ તા રવો એ ધૂર્તતા નહિ તો બીજુ શુ? જ્ઞાની હોવાનો ડોળ કરવો અને વિષય સેવન કર્યે જવુ એ નર્યો દભ જ કે બીજુ કાઈ? જ્ઞાની હોય તે વિષયો સેવેજ નહિ અને વિષયો સેવે તે જ્ઞાની નહિ જગતમાં કોઇ જ્ઞાની થઇ વિષયને સેવતો હોય અને છતાં તે જ્ઞાની કહેવાતો હોય એવુ કોઈ સ્થળે સભવ્ય છે? કુન્દકુદચાર્ય તો વિષય સેવનારની નિંદા તથા બતાવે છે અને નહિ સેવના ને પાપીમાં જણાવે છે વાચો—

सेवतो वि ण सेवइ असेवमाणो वि सेवगो होइ।
पगरणचेट्ठा कस्स वि ण य पायरणो त्ति सो होइ॥ (१९७)

અર્થ—કોઈ પુરુષ વિષયોને સેવતા છતા નથી સેવતો એમ કહી શકાય છે જ્યારે કેટલાક મનુષ્યો નથી સેવતા છતાં સેવે છે એમ સમજાય છે કારણ કોઈ પુરુષની બધી પ્રવૃત્તિ છતાં જાણે કે કોઈ તેને તેમ કરવા કહેતો હોય તેમ કરે છે અર્થાત પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ બીજાની પ્રેરણાથી કરે છે

વિવરણ—કુદકુદાચાર્યને મતે વિષયોને ભોગવતાં છતાં તે મનુષ્ય નથી ભોગવતો અને નહિ ભોગવ તા છતા તે મનુષ્ય વિષયોને ભોગવે છે આનો અર્થ ભના શું હશે? તેમની આ વેરણા કેવા પ્રકારની ગણવી? ધારો કે વિષય નથી સેવતો છતાં તેના અતરમાં

કલ્પના વૃત્તિ ઇચ્છા કરતી હોય તો તે પાપી છે અથવા વિષયાસક્તિવાળી છે પરંતુ જેઓ વિષયને સેવે છે તે ઇચ્છા વિના સેવતા હોય એમ કોઈએ જોયું છે શું ? શું તીર્થંકરો ગૃહસ્થાવાસમાં રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ઇચ્છા વિના વિષયસેવન કર્યું હતું એમ કોઈ કહી શકશે ? પોતાની ગૃહસ્થાવસ્થા દરમ્યાન ભોગવેલા ભોગોને તેમણે કદિ નિર્જરાનું કારણ કહ્યું હતું ? ભોગ ભોગવવા અને સમદૃષ્ટિયુક્ત કહેવડાવવા જેટલા તેઓ ઢીલા નહોતા. કુંદકુંદાચાર્યની પહેલાં આવો નૈતિક સડો હશે કે નહિ તે જાણી જણે પરંતુ એમના વખતની જ એ શરૂ થયો છે એમ તો સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમ છે. તેમનું પોતાનું જીવન ગમે તેવું હોય પરંતુ તેમના લખાણે તો પાઠકો ઉપર બહુજ ખરાબ અસર કરી છે. ભોગ ભોગવવા છે ભોગ છોડવા નથી અને છતાં સુત્ર કહેવડાવવું છે એ કઈ રીતે બની શકશે ? એટલે જ્ઞાન અને જ્ઞાની જન વિષે ભાર આપવા તેમણે માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે પરંતુ તેમણે જાણવું જોઈતું હતું કે જ્ઞાન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિની દોલત ગમે તેટલી હોય પરંતુ જો ત્યાગ ન હોય તો એ શું કરવાના ? અલબત્ત, સમ્યગ્‌જ્ઞાનની આવશ્યકતા સંબંધે બે મત હોઈ શકે જ નહિ પરંતુ એની સાથે ત્યાગ ન હોય તો એ માનવી ઉચ્ચ કક્ષાએ જઈ ન શકે.

ભોગના ફળનો કર્મોદયભાવ આવે ત્યારે કુંદકુંદાચાર્ય તેને આત્મામાં કેવી રીતે સમજાવવું તે કહે છે —

उदयविवागो विविहो कम्माण वण्णिओ जिणवरेहिं।
ण दु ते मज्झ सहावा जाणगभावो दु अहमिक्को॥ (૧૯૮)

અર્થ — કર્મનો ઉદયભાવ જિનવરોએ અનેક પ્રકારે વર્ણવ્યો છે પરંતુ આ આત્માની પુરે જાણવું જોઈએ કે એ મારા સ્વભાવો નથી એને એ તો કર્મના ફળ છે હું તો એક માત્ર જ્ઞાયક સ્વભાવ-રૂપ છું અને ગમે તે થાય પરંતુ મને કાંઈ થતું નથી. હું તો મારા સ્વભાવમાં છું એવું સમ્યગ્દૃષ્ટિ સમજે પણ બીજો વિચાર ન કરે.

વિવરણ —અભ્યાસીઓએ આ સ્થળે જાણવું જોઈએ કે સમ્યક્‌ દૃષ્ટિવાન જીવ આમ પોતાના આત્માને સમજાવે એ વાત બરાબર છે પરંતુ જેને કર્મ ઉદય આવ્યા છે તેણેજ કર્મો કર્યા હશે કે બીજાએ? જો તણે પોતેજ કર્મો કર્યા છે તો તેને વિચાર કેમ ખ્યાલ નથી આવતો કે આ મારા કર્મનું ફળ છે? ઉદય આવતાં જીવ કહે કે આ મારો સ્વભાવ નથી તો પછી કર્મ કરતી વખતે તેણે એમ કહેવું જોઈએ કે નહિ? વિષય ભોગવવા એ મારો સ્વભાવ નથી? એ વિષયો મારા નથી અને હું તેનો નથી આવો વિચાર કરી જ્ઞાની પુરુષો વિષયો ભોગવતાં દૂર રહે છે સરખાવો આગમધરનું વચન—

सल्लं कामा विसं कामा कामा आसीविसोवमा।
कामे भोए पत्थेमाणा अकामा जंति दुग्गइं॥[1]

અર્થ —(બ્રાહ્મણના વેશમા રહેલા ઇન્દ્ર સાથે વાત કરતા નમિ રાજર્ષિ કહે છે કે) હે બ્રાહ્મણ! વિષયો શલ્ય (સમાન) છે વિષયો વિષ છે અને વિષયો આશીવિષ સર્પની ઉપમાને લાયક છે કામભોગની માત્ર ઈચ્છા કરનાર — કામભોગ ભોગવનારાજ નહિ — દુર્ગતિને પામે છે તો પછી ભોગ ભોગવનારનું તો પૂછવું જ શું? એટલે આગમધર કહે છે કે ભોગ ભોગવવાથી પરિણામ સારૂ આવતું નથી જ્યારે કુંદકુંદ આચાર્ય અમ્યગ્દર્શી ટમાન જીવ ભોગ ભોગવે તો કાંઈ અત્યયણ નથી એમ કહેછે કુંદકુંદાચાર્યની દૃષ્ટિમા સમજાતો વિપર્યાસ છે જોકે સમયસાર' ના રસીયા એની તરફ કોઈ અપૂર્વ ભક્તિ ભાવથી જુએ છે અફીમ ની અફીમચીની પ્રેમના કરેજ પોતાને જે પ્રિય છે તેનુ આચરણ બીજો પણ કરતો હોય ત્યારે તેને જોઇ તેનો આત્મા પ્રફુલિત બને છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની જમાતમાં એકનો વધારો થયો એ જોઇ એના હર્ષ ની સીમા નથી રહેતી મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિમા વિષમતા જોવા ટેવાયેલોજ નથી આગમકર્તા છોડી

---

૧ ઉત્તરાધ્યયન, નવમું અધ્યયન

"સમયસાર ' મારને પકડે છે ત્યારે એમને મતે " સમયસાર ' પ્રામાણિક પુરવાર જ થયુ નો આગમો પસદ ન પડયા કારણ કે સખત પરહેજ પાળવાનો હુકમ કરનાર વૈદ્ય જેવા એ છે જ્યારે " સમયસાર ગમ્યુ મધ જેવુ લાગ્યુ કારણ કે બધુ ખાવાની છૂટ આપનાર વૈદ્ય જેવુ એ છે ' સમયસાર ' નો ધ્વનિ બસ એકજ છે આત્માની ઓળખાણ કરો, સમ્યગ્દૃષ્ટિ બનો પછી તમને કાંઈ વાંધો જ નથી, પુણ્ય આચરો કે પાપ તમારૂ આત્મસ્વાસ્થ્ય બગડશેજ નહિ, કારણ કે મારી આપેલી જડીબુટી તમારી પાસે છે પછી શું વાંધો છે?

હવે કુન્દકુન્દાચાર્ય કહે છે કે વ્યવહાર નથી એમ કહેવુ તે ઠીક નથી વ્યવહાર નયથી અભવ્યો પણ સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરે રાખે છે પરતુ તેથી શુ?

वदसमिदिगुत्तीओ सीलतव जिणवरहिं पण्णत्तं।
कुव्वंतो वि अभव्वो अण्णाणी मिच्छदिट्ठी दु॥ (२७३)

અર્થ—વ્રત સમિતિ ગુપ્તિ શીલ અને તપ વગેરે જિનવરોએ કહ્યા છે તેને અભવ્યો આચરે છે ને અમલમા મુકે છે તો પણ તેનો કાંઈ અર્થ નથી કારણ કે તેઓ પૂર્ણ અજ્ઞાની છે અને મિથ્યા દૃષ્ટિ છે તેથી શ્રદ્ધાશૂન્ય છે તેમને એકાદશ અગનુ જ્ઞાન હોય છે પણ વ્યર્થ છે કેવી રીતે?

मोक्खं असद्दहंतो अभावयसत्तो दु जो अधीएज्ज।
पाठो ण करेदि गुणं असद्दहंतस्स णाणं तु॥ (२७४)

અર્થ—શ્રદ્ધાશૂન્ય મોક્ષને નહિ શ્રદ્ધતો થકો કદી અભ્યાસ કરે (અને અગિયાર અગને ભણી જાય) તો તેથી શુ? અશ્રદ્ધાળુને એ (અગોનો) પાઠ કે એ જ્ઞાન કઈજ ગુણ કરતા નથી

વિવરણ — હકીકત એમ છે કે મોક્ષ થવામા કે મોક્ષાર્થે કરવામા અભવ્યજીવોની પ્રવૃત્તિ અર્થસૂચક હોય જ નહિ અર્થાત્ તેઓ ગમે તેટલી ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તો પણ વ્યર્થ છે આનો અર્થ અવગત થઈ શકતો નથી અભવ્ય દીક્ષા લે અને અગિયાર

આ ીા ભણે તા ન અન્યે દીક્ષિત ા થવુ અને અગીયાર અગને અભ્યાસ ન કવે શું? વ્રત સમિતિ, ગુપ્તિ રહીત, અને તપ ઇત્યાદિ ભ ન જીવો જા સ્વીકારે તે મો ન્જાર કે નહિ? જેઓ મુક્તિ પામ્યા તઓ શુ સમિતિ, ગુપ્તિ, સયમ, અને તપ વિના પામ્યા? એકવા સમ્યગ્જ્ઞાનથી તેઓ નુ મુક્તિ પદને પામ્યા? મોક્ષ જવામા ચારિત્રને અને તપની આવશ્યક્તા થોડી પણ નથી શુ? અભવ્યોને મોક્ષ નથી એ અવિદિત છે પરતુ ભવ્યો તો વ્રતાદિના પાલનથીજ મોક્ષ ગયા છે એ વાત હજારાત્મક કર્તા નમારા મન સ્વરૂપમા તેમણે શા માટે કરી? અલ્પ વિચાર પછી પણ એ સમજાશે કે કુદકુદાચાર્યને વ્રત, નિયમ ચારિત્ર તપ ઇત્યાદિ પ્રત્યે રૂચિજ નથી અન્યથા તેમને આવી વિપરીત પ્રરૂપણાનુ કોઈ પ્રયોજનજ નથી અનેક ભ ન જીવો મેક્ષની શ્રદ્ધા કરતા અગિયાર અગ ભણતા અને સમિતિ ગુપ્તિનુ પાલન કરતાં જ મોક્ષે ગયા છે પરતુ તેમનો હેતુ ચારિત્ર પાલનમાં રસ ધરાવનારને નિરુત્સાહી બનાવવાનો છે આ તેમનો એક પ્રકારનો પ્રપચજ છે મોહ અને અજ્ઞાનના અધકારમા સબડતા માણસોને આ પ્રરૂપણા રુચિકર નિવડે અને તેઓજ કુદકુદાચાર્ય ના જાળમા ફસાય છે ઘણા ઘણા દિગમ્બર વિદ્વાનો કુદકુદાચાર્યના સમયસાર ગત આ વિચારોને સહર્ષ વધાવી લ્યા છે ત્યારે સુશ્રુ પ નાથુરામજી આ સમયસાર વ્યક્ત વિચારોને વીતરાગના વિચારોથી ભિન્ન છે એમ સત્તુક જાહેર કરી રહ્યા છે અને એમાં જરા જેટલો પણ વિશ્વાસ નહિ મુકવાની ઘોષણા પણ કરી લ્યા છે

'સમયસાર' માં તે આચાર્ય જણાવે છે કે રાગ-દ્વેષથી પરિણત આત્મા કર્મને બાધે છે —

रायम्हि य दोसम्हि य कसायकम्मेसु चेव जे भावा।
तेहिं दु परिणमतो रायाइ बधदे पुणो ॥ (२८२)

અર્થ — રાગ, દ્વેષ અને કષાય કર્મોની અંદર જે ભાવો વર્તે છે તે ભાવોમાં પરિણમતો ચેતન (આત્મા) રાગાદિ કર્મોને બાંધે છે. આશય એ છે કે અજ્ઞાની જીવો અજ્ઞાન, કર્મ વગેરે નિમિત્તથી કર્મ બાંધે છે પરંતુ જ્ઞાની જીવો કર્મને બાંધતા નથી

વિવરણ — દૃષ્ટાંત એ છે કે જ્ઞાની ગમે તે આચરે પરંતુ તેને કર્મ બંધનું વળગણ છે જ નહિ. જૈન દર્શન ભલે પ્રત્યાખ્યાન અને પ્રતિક્રમણ કરવા કહે છે અને બાધા કર્માદિ દોષને છોડવા કહે છે ત્યારે આ કુંદકુંદાચાર્ય જ્ઞાનભાવને આગળ કરી તે વાતને જુદી કરે છે પ્રતિક્રમણ પ્રત્યાખ્યાન વિગેરે બધુંયે ત્યાગી દેવાનું કહેવાને બદલે નિમિત્ત નૈમિત્તિકભાવનો ખોટો ખ્યાલ ઊભો કરી આખી બાબત જે સરળ છે તેને જટિલ બનાવી છે આગમોની અંદર એ વસ્તુને જે રીતે સમજાવી છે તે કરતાં કોઈક જુદી જ રીતે સમજાવી છે. વાંચો —

अपडिक्कमणं दुविहं अपच्चक्खाणं तहेव विण्णेयं ।
एएणुवएसेण य अकारओ वण्णिओ चेया ॥ २८३ ॥

अपडिक्कमणं दुविहं दव्वे भावे तहा अपच्चक्खाणं ।
एएणुवएसेण य अकारओ वण्णिओ चेया ॥ २८४ ॥

जाव अपडिक्कमणं अपच्चक्खाणं य दव्वभावाणं ।
कुव्वइ आदा ताव कत्ता सो होइ णायव्वो ॥ २८५ ॥

અર્થ — અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે છે એમ સમજવું એ ઉપદેશે કરી ચેતન (આત્મા) અકારક છે એમ કહેવું (૨૮૩) અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાન દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારે છે એ ઉપદેશે કરી ચેતન અકારક વર્ણવ્યો છે (૨૮૪).

જ્યાં સુધી દ્રવ્ય (વસ્તુ) અને ભાવ (રાગાદિ)ના અપ્રતિક્રમણ અને પ્રત્યાખ્યાન છે ત્યાં સુધી આત્મા કર્તા છે એમ સમજવું (૨૮૫)

વિવરણ—આચાર્યનો ઉપર્યુક્ત ગાથામાં નિર્દિષ્ટ ભાવ સમજી શકાય તેમ નથી ૨૮૩–૨૮૪ મી ગાથામાં જીવને અમારક કહીને તેમજ તરત જ ત્યાર બાદની ૨૮૫ મી ગાથામાં ચેતા (આત્મા) ને કર્તા કહીને એક પ્રકારનું અભેદ, વિરોધી વાતાવરણ ઉભું કર્યું છે રાગ અને વસ્તુને સમજી જીવ ત્યાગ કરે તો અને પ્રતિક્રમણ કરે તો મેજે બંધ પદથી મુક્ત થઈ શકે પરંતુ આચાર્ય તો એ વાતને આ પાશે પણ સ્પર્શતા નથી પરંતુ અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાન કહી વાતને અસ્પષ્ટ બનાવી દીધી છે એમ આગળ પણ ગુચવણ વાળી જ વાત રજૂ કરે છે

સરસ વિરસ આહાર તથા માનાપમાનાદિ ચિંતા રૂપ કારણ હોય તો પણ જ્ઞાની જનોને બંધ છે જ નહિ. વીતરાગ પુરૂષોએ કહ્યું છે કે આધાકર્માદિ દોષયુક્ત આહાર લેવો એ જ્ઞાનીનો વિષય નથી ત્યારે આ કુંદકુંદાચાર્ય, એ પુદ્ગલભાવ છે એટલે જ્ઞાની જનો એમાં રાચતા નથી તો પછી બંધ હોય જ ક્યાંથી એમ કહે છે વાંચો —

आधाकम्माइया पुग्गलदव्वस्स जे इमे दोसा।
कह ते कुव्वइ णाणी परदव्वगुणाउ जे णिच्चं ॥ २८६ ॥
आधाकम्मं उद्देसियं च पुग्गलमयं इमं दव्वं।
कह तं मम होइ कयं जं णिच्चमचेयणं उत्तं ॥ २८७ ॥

અર્થ—આધાકર્માદિ દોષો પુદ્ગલ દ્રવ્યના છે તે પરદ્રવ્યના ગુણોને જ્ઞાની પોતાના કેવી રીતે કરે? આધાકર્મ અને ઉદ્દેશિક એ પુદ્ગલમય દ્રવ્ય છે એ મારા છે એમ કેવી રીતે માની શકાય? કારણ એ નિત્ય અને અચેતનમય છે ભાવાર્થ એ છે કે આધાકર્માદિ આહાર જો ઉદ્દેશિકાદિ આહાર પુદ્ગલ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તેમ જ્ઞાનીને શું લેવા દેવા? જ્ઞાની તો એ વસ્તુ મારી છે એમ કદી માનતો નથી જ્ઞાની છે તે તો ચેતનમય છે અને આહાર તો અચેતનમય છે એટલે એ બન્નેને એક બીજા સાથે સબંધ ન હોઈ શકે.

વિવરણ—આ જે અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાન વિષે અને આધાકર્માદિ આહાર ન લેવા વિષેની પ્રવૃત્તિ વીતરાગ પુરુષોએ જે વિહિત તથા નિષિદ્ધ છે એમ બતાવ્યુ છે તે કુંદકુંદાચાર્યની દૃષ્ટિએ ઈષ્ટ નથી એમની દૃષ્ટિ વીતરાગધર્મથી પરાઙ્મુખી છે પોતાનુ જીવન એમણે ગમે તે રીતે વીતાવ્યુ હોય પરતુ તેમના વિચારો આગમવિરુદ્ધ છે તેમનુ મુનિપણુ પણ આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આગમથી વિરુદ્ધજ હોવુ જોઈએ નવતત્વની ચર્ચાના બહાના તળે તેમણે પોતાના સ્વચ્છંદી વિચારો "સમયસાર' દ્વારા વહેતા મુક્યા છે એમ જ લાગે છે જ્ઞાનીને તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિને બધ નથી એ સ્થળે સ્થળે તેમણે કહ્યુ છે જેટલો ભાર આ વસ્તુ ઉપર મુકેલો છે તેટલો ભાર તેમણે સયમ તથા ત્યાગ ઉપર નથી મુક્યો દ્રવ્ય અને ભાવ, વ્યવહાર અને નિશ્ચયનુ પોતાની મન ફાવતી ઢબે પૃથક્કરણ કરી આખી વસ્તુને ગુચવાડા ભરી બનાવી મુકી છે તેમના "પ્રવચનસાર' "નિયમસાર , અને "પચાસ્તિકાય" વીતરાગ ભાષિત આગમોની નજીક છે પરતુ "સમયસાર'ની આખી પ્રરૂપણા અનાગમિક છે

બધતત્વની ચર્ચા બાદ તેમણે મોક્ષતત્વની વિવેચના કરી છે પરતુ એ મોક્ષપ્રાપ્તિમા ત્યાગ અને પૌરુષની જરૂરત છે એ બાબત તેમણે જણાવીજ નથી સ્વ-ભાવ અને પરભાવની જાળમા પોતે ફસાઈ પડ્યા છે અને બીજાને પણ ફસાવવાની કુચેષ્ટા કરી છે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગમે તેવી હોય અને આત્મા સિવાયના બધા ભાવ પ ભાવ છે એમ કહેવાથી શુ મોક્ષ થઈ જવાનો? અગ્નિ શબ્દ જેના ઉપર લખવામા આવેલો હોય એવી કાગળની ચબરખીઓ રૂની ગાસડીમા નાખો તો તેથી શુ રૂની ગાસડી સળગી જશે ખરી? ઘણા મિથ્યા દૃષ્ટિ લોકો એવો પ્રેમ પ્રભુ સાથે બતાવે છે અને કહે છે કે આમાંનુ મારૂ કાઇ નથી—આ બધુ પ્રભુનુ છે તો તેમ કહેવાથી શુ તેનો મોક્ષ થઇ જશે? જીવ અજીવ, પુણ્ય, પાપાદિ તત્વો જાણ્યા તેથી

ગુ મુનિ મળી જો ? ચોથે ઉવરયાન સત્ય જ્ઞાન નથાને હોય છે જ્ના એમનો મો । થતો નથી કારણકે સમજણ સા ? એ સમજણ ઉપર પ્રતિ । પિન ત્યાગયુક્ત ચારિ ? હોવુ જોઈએ ચારિત્ર વિનની લાબી પોળી વાતો નકામી છે

મોખ માગના તેમના વિચારો માટે વાંચો —

जया विमुचए जया कम्मफलमणंतयं ।
तया विमुत्तो हवइ णाणओ पासओ मुणी ॥३१५॥

અર્થ —જ્યારે ચેતા (આત્મા) અનંત કર્મફળને છોડી દે છે ત્યારે તે મુક્ત થાય છે અને ત્યારે તે જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા હોય છે વળી વાંચો —

अण्णाणी कम्मफलं पयडिसहावट्ठिओ दु वेदेइ ।
णाणी पुण कम्मफलं जाणइ उदियं ण वेदेइ ॥३१६॥

અર્થ —અજ્ઞાની જીવ પ્રકૃતિ-સ્વભાવમા રહેલા કર્મફળને વેદે (ભાગવે) છે પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ તો ઉદયમા આવેલા કર્મને જાણે છે પણ ભોગવતા નથી એમનો કહેવાનો આશય એ છે કે અજ્ઞાનીને શુદ્ધ આત્માનુ ભાન નથી એટલે એ કર્મને પોતાના માને છે અને એટલે વેદે છે જ્ઞાની જનોને શુદ્ધાત્માનો અનુભવ છે એટલે તેમને અડતા નથી અને એથી વેદના પણ નથી માત્ર એ જાણેજ છે

વિવરણ —અહિ એ શંકા સ્વાભાવિકપણે થાય છે કે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમા છે એ વાત સ્પષ્ટ છે પણ અજ્ઞાનીને દુ ખ થાય છે તો જ્ઞાનીને શુ દુ ખ થતુ નહિ હોય? જ્ઞાની કપાય અને અડબ ને સેવે નહિ પરંતુ તેના શરીરમાં વ્યથા થય કે નહિ? જો પીડા ન થાય તો તેનામાં ચેતન નથી એમ પુરવાર થાય છે દુ ખનો અનુભવ ચેતનને તો થવોજ જોઈએ જડ-હોય તો જુદી વાત આગળ વાંચો —

णिव्वेयसमावण्णो णाणी कम्मफल वियाणेइ ।
महुर कडुय बहुविहमवेयओ जेण सो होइ ॥ (३१८)

અર્થ—નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) ને પામેલો જ્ઞાની જીવ કર્મફળને જાણે છે એ કર્મફળ મધુર, કડવા અને અનેક પ્રકારના છે એમ સમજે છે તેથી તે અવેદક (અભોક્તા) છે ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાની પોતાના અધીનપણે કર્મનો કર્તા નથી તેમ ભોક્તા પણ નથી કેવળ જ્ઞાતા દૃષ્ટા છે

વિવરણ—કુંદકુંદાચાર્ય જ્ઞાનીની સ્થિતિ જણાવે છે એ વાત બરાબર છે પરંતુ વિચાર કરવો જોઈએ કે સાતા, અસાતારૂપ સુખ, દુઃખ જ્ઞાનીના શરીરમાં શું જણાતા નથી? શું આમ કલ્પના કરવાથી જ્ઞાનીજનો સુખ, દુઃખના અનુભવથી મુક્ત થઈ જઈ શકે છે? એ કર્મ મારા નથી તો શરીર કોનું છે? જીવ જ્યાં સુધી શરીર સાથે છે ત્યાં સુધી સુખ દુઃખનો પ્રસંગ જીવ સાથે શરીરને પણ આવે જ છે ગમે તેટલી ના પાડો પરંતુ જીવ જ્ઞાની હોય તોપણ વ્યથાથી પીડાય જ છે એ વ્યથારૂપ કાર્યનું કારણ જીવે પોતે જ ગમે ત્યારે પણ કર્યું છે જ્ઞાની થઈ ભલે ક્લેશ ન કરે પરંતુ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં જીવ અવશ્ય વેદે છે જો વેદના નથી તો કર્મ નથી. જો કર્મ નથી તો શરીર નથી. પરંતુ જ્યાં શરીર છે ત્યાં કર્મ છે અને જ્યાં કર્મ છે ત્યાં ઉદયભાવ છે મનુષ્ય પૂર્ણજ્ઞાની (કેવળજ્ઞાની) ન થાય ત્યાંસુધી તેના જીવનમાં રાગ-દ્વેષની પરિણતિઓ છે અને મોહ તથા શોકની કલ્પનાઓ ક્ષણે, ક્ષણે ઉપસ્થિત થાય જ છે ભલે સમ્યગ્દૃષ્ટિ યુક્ત થઈ વૈરાગ્યમાં આવી જઈ રાગ દ્વેષ વિરહિત થવાના ચાળા કરે પણ રાગ, દ્વેષ સમૂળગા ગયા વિના ક્યારેય એ એવી સ્થિતિ મેળવી શકતો નથી માત્ર એકલી વાતો કરવાથી રાગ, દ્વેષ છૂટી શકતા નથી રાગ, દ્વેષ છોડવા માટે તેણે સૌથી પહેલાં કર્મ થવાના કારણો ઘટાડવા જોઈએ. ભલે વ્યવહાર નય કહે અથવા અશુદ્ધ નય કહે પરંતુ ક્રમવાર જીવસ્થાનક ઉપર આવ્યા વિના એ ઉચ્ચ સ્થિતિ-રાગ, દ્વેષ રહિત

દશા-પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી ચોથાથી બારમા જીવસ્થાનક સુધી જીવને ઉપર ચડવાને સાધક દશાના પગથીયા છે એ પગથીયાં ઉપર ક્રમવાર આવવાને ક્રમે, ક્રમે અજ્ઞાન કષાય, અને વિષયની સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિઓનો ક્ષયોપશમ થવો જોઇએ ક્ષયોપશમ થવા માટે એ ક્રમિક જીવસ્થાનકો ઉપકારક છે અશુદ્ધ નય અ ન્યા વિના રાગ દ્વેષનો વિનાશ થાય તેવુ તે મુ જીવસ્થાનક આવે શી રીતે? રાગ, દ્વેષ ન કરવો પરતુ તેમ થવામાં જે ક્રમવાર જીવસ્થાનક જોઇએ તે વિષે કાં વાત થાય છે? ચારિત્ર્યાવરણ પ્રકૃતિઓનો અને તેને મદદ કરનાર અવ્રત, પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા જીવે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અર્થાત્ મુક્તિ મેળવવામાં સપૂર્ણ અવ્રત, પ્રમાદ, અને કષાય છોડતાં છોડતા રાગ, દ્વેષ છૂટે છે પરતુ જીવ જ્યાંસુધી અવ્રત અને પ્રમાદના કારણો છોડે નહિ અને કહે કે રાગ દ્વેષ ન કરવો તો તે કાર્ય બનશે ખરું? વીતરાગ દર્શને તો આવી યુક્તિવાની વાતો કરી નથી એટલે હિંસા, અસત્ય વગેરે સેવતાં છતાં હુ નથી સેવતો એવા એ પર ભાવ છે એમ જાણી રાગ, દ્વેષ નથી કરતો એવુ આ જૈન દર્શન કહેતું નથી

જૈન દર્શન તો કહે છે કે જે જે કરે છે તે જીવ કરે છે, અને ભોગવે છે તે પણ જીવજ ભોગવે છે અથવા કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા એકનો જીવ છે, નહિ કે કર્મ સમયસાર કહે છે કે જીવ, જીવના પર્યાયનો કર્તા છે અને કર્મ કર્મના પર્યાયનો કર્તા છે એક બીજા એક બીજાના કર્તા હોઈ શકે નહિ. જૈન ર્શન કહે કે ધમા સ્તિકાયાદિ ષટ્ દ્રવ્યો છે તેમા બધામાં એક માત્ર જીવ કર્તા અને ક્રિયાકારક છે અર્થાત્ જીવજ કર્મનો કારક છે જો જીવ નથી તો કર્મને કર્યાં કોણે? જીવ નથી તો રાગ, દ્વેષનો ઉત્પાદક કોણ? જીવ નથી તો આ સસાર જે ચતુર્ગતિરૂપ છે તેમાં પરિભ્રમણ કોણ કરે છે? જીવ નથી તો પુણ્ય, પાપ અથવા શુભ, અશુભ પ્રવૃત્તિ કોણ કરે છે! વાચકોએ સમજવુ જોઇએ કે " સમયસાર " પુસ્તક કહે છે તે જો

બરાબર હોય તો અથવા કર્મનો કર્તા જીવ ન હોય તો આ સંસારનો પ્રવર્તક કે સંચાલક શું જડ છે એમ માની શકાય છે? જીવ વિના આ બધી પ્રવૃત્તિ શું હોવી સંભવે કે? જડમાં ક્રિયા છે જડમા હલન, ચલન છે પણ કર્તૃત્વ તેમા નથી એમ જૈન દર્શન કહેછે અને આપણી આંખે દેખાય છે પુદ્‌ગલ કે જેમાં શબ્દ રૂપ ગંધ રસ અને સ્પર્શ વગેરે ગુણોછે તે પોતાની જાતે જીવને શું સ્પર્શી શકે? ખરેખર નહિજ જો જીવ પોતાની ઇંદ્રિયોથી એ ગુણોને ગ્રહે નહિ તો એ ગુણો જીવના ભોગમાં આવતા નથી. અથવા જો જીવ એ વિષયોનો ગ્રાહક ન થાય તો રાગ અને દ્વેષરૂપ કર્મ તેને (જીવને) સ્પર્શે પણ નહિ. જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે તો કર્મનો કર્તા નથીજ પણ અત્યાર સુધી જીવ એ કર્મના કારણો મેળવવામા અને એ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યરૂપ કર્મ મેળવવામાં રોકાઈ રહ્યો છે તથાપિ આપણે કહીએ કે જીવ કર્મનો કર્તા નથી એ વાત વિચારકોના હૃદયમાં કયાંથી ઉતરશે? ઇંદ્રિયે વિષયો અને કર્મો—એ બધી પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓ છે જીવ એ બધાથી જૂદોછે તો પણ એ વિષયોમા રસ લેતા લોલુપતા સેવી રહ્યો છે વસ્તુ સ્થિતિ આવી છે તો પછી કર્મો એના ફલ સ્વરૂપે આત્મા પાસે કેમ ન આવે? અર્થાત્ કર્મો આત્મા નજીક જરૂર આવશેજ એ કર્મો જીવકૃત છે એટલે એને સુખ, દુઃખનો અનુભવ કરાવવા એ એની પાસે આવવાનાજ કર્મો જો કે પૌદ્‌ગલિક છે તો પણ જીવે પોતાની પ્રકૃતિથી પુણ્ય પાપ રૂપ શુભ અશુભ ક્રિયાઓ કરી છે તેના ફળરૂપે એ કર્મો જીવ ઉપર આવી બાઝવા છે દાખલા તરીકે ઔષધ જડ છે પરંતુ તેમાં કાંઇક ગુણ અને કાંઇક અવગુણ રહેલા છે હવે જો એ ઔષધને શરીરમાં નાખવામાં આવે તોજ એ ગુણ, અવગુણ રૂપ પોતાનું કાર્ય બનાવે પરંતુ એને શરીરમાં નાખવામાંજ ન આવે તો એ ગુણ અવગુણ કયાંથી પ્રકટાવી શકવાનું હતું? તાત્પર્ય એ છે કે ઔષધનો ભોક્તા જીવ ઔષધને ન વાપરે, તો ઔષધ એકલું પોતાનો ગુણ ધર્મ પ્રકાશી શકતું નથી જીવ પોતાના દ્રવ્યનો જેમ

કર્તા અને ભોક્તા છે તેમ વિશ્વના તમામ દ્રવ્યોનો પણ કર્તા અને ભોક્તા છે આની મતલબ એ પણ છે કે જીવ સિવાયના બધા દ્રવ્યો અકર્તા અને અભોક્તા છે કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વના ગુણોનુ આરોપણ પણ એકના જીવ નામના દ્રવ્યમાં જ થઇ શકે તેમ છે એ સિવાયના ધર્માસ્તિકાયાદિ અન્ય દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવમા સ્થિર છે અને રહેશે તેમનામાં ચૈતન્ય જ્ઞાન, કર્તૃત્વ કે ભોક્તૃ વાદિ કોઇ ગુણ નથી

હવે આપણે બીજી રીતે આ આખી વસ્તુને તપાસીએ. ચેતન એટને કે જીવ જો કર્મોનો કર્તા નથી એમ માનીએ તો એ કર્મોનો ભોક્તા પણ નથી એમ માનવુજ પડશે. હવે આપણે જો એમ માનીશુ તો આ કેવલ પ્રકૃતિ (કર્મ) બધી પ્રવૃત્તિઓ અને સસાર પરિભ્રમણ કરે છે એમ આપોઆપ માનવુ પડશે. ઘરમા સ્ત્રી કાર્ય કરતી હોય છે પુરુષ માત્ર દ્રષ્ટા હોય છે આમ જો આપણે માનશુ તો સાખ્ય દર્શનનુ અનુસરણ કર્યું કહેવાશે જે ઇષ્ટ નથી આ બધુ પ્રકૃતિ (કમ) કરે છે જીવ તો તટસ્થ છે એ સાંખ્ય દર્શનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે પરતુ એ જૈન દર્શનથી તદ્દન વિપરીત છે આચાર્ય કુદકુદ આ સાંખ્ય સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે પરતુ એ સ્વીકાર કરવામાં તેમને આપત્તિ નડતી હોઈ પોતાની મનગમતી રીતેજ એનો એ સ્વીકાર કરે છે અર્થાત્ સાંખ્ય દર્શનની જેમ જીવ તથા પુદ્‌ગલોને અપરિણામી નહિ માનતા તેઓ જૈન દર્શનાનુસાર એ બન્નેને પરિણામી કહે છે કારણકે એમ ન કહે તો સસારસ્થ જીવ કદિ પણ મોક્ષ ન મેળવી શકે એ આડખીલી એમને નડે છે સાંખ્ય દર્શનનો શ્લોક આ પ્રમાણે છે —

प्रकृते क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वश ।
अहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

અર્થ —પ્રકૃતિના ગુણોને લઇને સર્વત્ર ક્રિયાઓ થઈ રહી છે અહકારથી ઘેરાયેલો આત્મા નકામો પોતાની જાતને કર્તા ગણે છે બાકી એનું કોઈ નથી. એટલે કે ખરી રીતે એ કર્તા નથી

આ બધી ચર્ચાથી એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે કુંદકુંદાચાર્ય સાંખ્યોના ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંત સાથે સમત છે જીવને કર્મોનો કર્તા કહેવો એ એમના હિસાબે મિથ્યા દષ્ટિ છે અર્થાત્ તેમ નહિ કહેનાર સમ્યગ્દષ્ટિ છે

અહિયા જે વિચારવાનું છે તે એ છે કે જીવને કર્મોનો કર્તા કહેવો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ? જૈન દર્શન તો જોર, શોરથી અસંદિગ્ધપણે પોકારી પોકારીને કહે છે કે જીવ કર્મોનો અને કર્મ રહિત જે મોક્ષદશા તેનો પણ કર્તા છે "સમયસાર' એ વાતનો ઇનકાર કરે છે અહિ આપણને જરૂર એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે કુંદકુંદાચાર્ય બમની જાળમાં અહિયા ફસાઈ ગયા છે એક બાજુ તેઓ જીવને તથા પુદ્ગલને પરિણામી કહે છે અને બીજી બાજુ સાંખ્યદર્શનના અક્રિયાવાદના અથવા જ્ઞાનવાદના સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે એમના મતે જ્ઞાનવાદ વધારે સુંદર છે ક્રિયાવાદનું આકર્ષણ તેમને નથી 'સમયસાર" મા ડગને અને પગને તેમણે જ્ઞાનવાદના સિદ્ધાંતને આગળ કર્યો છે જ્ઞાનીને કાંઈ કહેવાનું કે કાંઈ વેવાનું નથી એમ તેઓ કહે છે જુઓ —

ण वि कुव्वइ ण वि वेयइ णाणी कम्माइं बहुपयाराइं ।
जाणइ पुण कम्मफलं बंधं पुण्णं च पावं च ॥ (३१९)

("સમયસાર", ગાથા ૩૧૯)

અર્થ —તેઓ કહે છે કે જ્ઞાનાવરણીયાદિ બહુ પ્રકારના કર્મોને જ્ઞાની કરતો નથી તેમજ તેને વેદતો પણ નથી જો કે પુણ્ય પાપ રૂપ બંધ જે કર્મનું ફળ છે તેને તે (કેવળ) જાણે છે આશય એ નિકળે છે કે કુંદકુંદાચાર્યના અભિપ્રાય મુજબ જીવ કર્મનો કર્તા કે ભોક્તા પણ નથી, તે છે કેવળ જ્ઞાતા અગર દ્રષ્ટા હવે એને દ્રષ્ટા કેવી રીતે માને છે તે જોઈએ

दिट्ठी जहेव णाणं अकारयं तह अवेदयं चेव ।
जाणइ य बंधमोक्खं कम्मुदयं णिज्जरं चेव ॥

("સમયસાર', ગાથા ૩૨૦)

અર્થ —દૃષ્ટિ (નેત્ર) જેમ પદાર્થોથી ભિન્ન અથવા અકારક અને અવેદક હોવા છતાં બધા પદાર્થોને દેખે છે તેમ જ્ઞાન પણ અકારક અને અવેદક હોવા છતાં બંધ, મોક્ષ કર્મોદય, અને નિર્જરાને જાણે છે મતલબ કે આંખ સર્વ વસ્તુને દેખે છે પરંતુ વસ્તુથી ભિન્ન છે તેમ જ્ઞાન જાણવા છતાં કર્તા નથી તેમજ ભોક્તા પણ નથી

વિવરણ —હકીકત એમ છે કે "સમયસાર' જ્ઞાનની અને જ્ઞાનીની વકીલાત કરે છે પરંતુ અહિંયા એક શંકા એ ઉભી થાય છે કે એ જ્ઞાન અને એ જ્ઞાની કયાં છે? એવા જ્ઞાની તેરમા કે ચૌદમા ગુણસ્થાનકમાં સમજવા કે તેનાથી નીચા ગુણસ્થાનકમાં સમજવા?

જ્ઞાનની અંદર શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનનો પણ સમાવેશ થાય છે એ વાત કુંદકુંદાચાર્યની ધ્યાન બહાર રહી ગયેલ છે જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય અને અંતરાયાદિ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે માટે કેવળ જ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાની વિષે તો શંકાને સ્થાન જ નથી પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન ધરાવનાર શ્રુતજ્ઞાની દશમા ગુણસ્થાનક સુધીમાં હોય ત્યાંસુધી કર્મ કરતા નથી અને ભોગવતા પણ નથી એમ કોણ કહી શકશે? શ્રુતજ્ઞાની સમ્યગ્દશામા હોય પરંતુ કર્મબંધ એમને પડતો નથી એ વાત કોણે કહી છે? તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકમાં ગયેલા જીવો કર્મોને ન વેદે એ વાત તો જાણે કે ઠીક છે પરંતુ શ્રુતજ્ઞાની તો ક્ષણે ક્ષણે કર્મને વેદે છે જો કે મિથ્યાદૃષ્ટિની અને એમની વેદનામાં ભેદ જરૂર છે એટલે કે પ્રથમનાની વેદના તીવ્ર હોય છે જ્યારે બીજાની શિથિલ હોય છે કુંદકુંદાચાર્ય એમ માનતા હોય તેમ લાગે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિનો લોપ થયો એટલે સંસાર અલ્પ

રહ્યો-સાગરમાં બિન્દુ જેટલો પરંતુ સાથે સાથે ક્રમશે એ પણ જાણવું જોઈતું હતું કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ચારિત્ર્ય મોહનો ક્ષયોપશમ કે ક્ષય ન કરે તો એમને પણ સંસાર ભ્રમણ ઘણા કાળ સુધી કરવાનું હોય છે એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો જ્ઞાની હોવાનો ડોળ ભલે કરે તો પણ જ્ઞાનાવરણીય અને વેદનીયાદિ કર્મોથી અંદરમાં તેઓ પીડાતા હોય છે તેઓ પોતાને જ્ઞાતા કે દૃષ્ટા કહે તેથી તેઓ જ્ઞાતા કે દૃષ્ટા બની જઈ શકતા નથી કોઈ મનુષ્ય જ્ઞાનપૂર્વક વિષભક્ષણ કરે અને એ વિષ શરીરમાં પરિણમી રહ્યું હોય તો પણ તે કહે કે તે તો માત્ર દૃષ્ટા જ્ઞાતા-છે એ એની વાત કોઈ માની શકશે ખરું? શું એ વિષ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિષ સમાન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિને અમૃત સમાન લાગતું હશે? જ્ઞાન અને કર્મનો ઉદભાવ એ બન્ને વસ્તુઓ જુદી જુદી છે

જેમને કેવળ જ્ઞાન છે તેમને વિષ કે દુઃખનું જ્ઞાન છે પરંતુ તેઓ સહન કરી લે છે જ્યારે શ્રુત જ્ઞાનીને એવું જ્ઞાન હોવા છતાં સહન કરી શકતા નથી બન્ને વચ્ચેનો આ જ મૌલિક તફાવત છે અપથ્યભોજન ભોજી જીવ અપથ્ય ભોજનથી ખરેખરો દુઃખ પામી રહ્યો હોય છતાં ઉપહાસના ડરથી એ દુઃખ એને નથી થઈ રહ્યું એવું બનાવવાનો ડોળ કરી રહ્યો હોય છે તો શું આપણે એમ માનવું કે તેનો જ્ઞાતા હોવાનો, દૃષ્ટા હોવાનો દાવો સાચો છે? આવી જ્ઞાન દશા કેવળ ઉચ્ચ શ્રેણીના પુરુષોમાં જ હોવાનો સંભવ છે સહન કરવાનું તો તેને પણ હોય છે પરંતુ નીચી કોટિના જીવો સમભાવે વેદી શકતા નથી જ્યારે ઉચ્ચ કોટિના જીવો સમભાવે વેદી શકે છે આ જ અને આટલો જ તફાવત છે પરંતુ તેથી કરી વિષ વિષ રૂપે પરિણમતું નથી એમ કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ નથી

આપણે અહિં શ્રેણિક રાજાનો દાખલો લઈએ. શ્રેણિકમાં સમ્યક્ત્વ । અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ બન્ને છે તેઓ અત્યારે સાતમી નરકમાં છે નરકની અનેકાનેક ભીષણ યાતનાઓ તેઓ અત્યારે સહી રહ્યા છે

પરતુ તેઓ શુ એમ કહેશે કે તેમને નરકની યાતનાઓથી કાઈજ દુ ખ નથી થતુ ? અસાતા વેદનીય જ ય અનેક દુ ખો તેમને સહન કરવા પડતા હશે. પરતુ તેઓ શુ એમ કહેશે કે એ દુ ખો એમને દુ ખ લાગતા જ નથી ? તેમના આત્માને એક પળ માટે પણ સુખનો આસ્વાદ આવતો હશે શુ ? ખરેખર નહિ. અલબત્ત એમના વેદવામા અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવના વેદવામાં ઘણો જ ફેર છે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સમ ભાવે વેદે, મિથ્યાદષ્ટિ આર્ત્તધ્યાને અને રૌદ્રધ્યાને વેદે વેદવાનુ બ નેને પરતુ એ વેદવાની બન્નેની પદ્ધતિમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે એ વાત ચોક્કસ.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં કુદકુદાચાર્ય વીતરાગ ભાષિત જિનાગમોથી વિરુદ્ધ જઇ પોતાની મન ફાવતી રીતે પોતાના વિચા રોનું મન્તવ્યોનુ ચક્ર ચલાવી રહ્યા છે પોતાના વકત વ્યને લોકોના ગળે તેઓ કેવી રીતે ઉતારી રહ્યા છે તે હવે જોઇએ

તેઓ કહે છે કે જીવો કર્મથી જ્ઞાની અને કર્મથી અજ્ઞાની બને છે કર્મથી જાગે છે અને કર્મથી સુએ છે કર્મથી સુખી અને કર્મથી દુ ખી થાય છે કર્મથી શુભ અને કર્મથી અશુભ પામે છે અને કર્મથીજ ઉંચે નીચે, અને તિર્યક્ દિશામા સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ આગળ વધી કહે છે કે આવા મતવ્યો આપણે પરપરા શ્રુતિથી મેળવ્યા છે પરતુ તેઓ શકા Cઠાવી કહે છે કે જો આમજ હોય તો જીવ કર્ત્તવ્યથી ક્યારે મુક્ત થશે ? અલબત્ત કદિ નહિ થાય એવુ કહેવાનો તેમનો ધ્વનિ છે ?

पुरुसिच्छियाहिलासी इत्थीकम्म च पुरिसमहिलसइ ।
एसा आयरियपरपरागया एरिसी दुसुइ[२] ॥

१ 'समयसार गाथा. ३३३, ३३४ ३३५
२ समयसार गा ३३६

અર્થ—પુરુષ પુરુષ શરીર (વે૰)થી સ્ત્રીને અભિલાષે છે અને સ્ત્રી શરીર (વેદકર્મ) થી પુરુષ શરીરને ચાહે છે આવી આચાર્ય પરંપરાગત વાણી સંભળાય છે

तम्हा ण को वि जीवो अबंभचारी उ अम्ह उवएसे ।
जम्हा कम्म चेव हि कम्मं अहिलसइ इदि भणियं[1] ॥

અર્થ—તે માટે અમારા ઉપદેશમાં કોઈ પણ જીવ અબ્રહ્મચારી નથી (એટલે કે બધા જ બ્રહ્મચારી છે) એટલા માટે જ કર્મ જ કર્મને ચાહે છે એમ (અમે) કહ્યુ છે

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે તેમને હિસાબે કોઈ પણ અબ્રહ્મચારી નથી અર્થાત્ બધા બ્રહ્મચારી છે એનો અર્થ શું સમજવો? જીવનું પરિણમન કર્માધીન છે એવું વીતરાગ દર્શનનું કથન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યને માન્ય નથી કર્મ જ કર્મને ઇચ્છે છે એવું કહી શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય આખા વિષયમાં ગુચવાડો ઉભો કરે છે સ્ત્રી પુરુષને ઈચ્છે અને પુરુષ સ્ત્રીને ઈચ્છે એ બ્રહ્મચર્ય કહેવાય? એ નામકર્મની પ્રકૃતિનો ઉદય ભાવ ન કહી શકાય! આ બધી ચર્ચાનો નિચોડ એક જ નીકળે છે અને તે એ કે વીતરાગકથિત આગમો તેમને માન્ય નથી તેમ જ કેવળ અકર્તૃત્વ પોષક સાંખ્ય દર્શન પણ તેમને મંજૂર નથી જીવ ઉપર કર્મનું આધિપત્ય ન હોત તો અથવા કર્મની પરિણતિએ જીવનું પણ પરિણમન ન થતુ હોત તો તે સ્વાભાવિક શુદ્ધ, અને નિષ્ક્રિય હતો એ સહજ છે પરંતુ જીવ જ જ્યારે મન, વચન, અને કાયાના યોગથી કર્મની પ્રવૃત્તિ કરતો શિખ્યો ત્યારે એ કર્મનો કર્તા થયો એમ કહેવું એમાં શું ખોટું છે?

પુરુષ સ્ત્રીને ઇચ્છે છે અને સ્ત્રી પુરુષ શરીરને ઇચ્છે છે એ આચાર્ય પરંપરાગત વાણી છે એમ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે તો કહેવાનું કે શું એ આગમ કથિત વાણી નથી? પુરુષ સ્ત્રીને ઇચ્છે છે

---

૧ "સમયસાર ગા. ૩૩૭

અને સ્રી પુરુષને મોહથી ચાહે છે એ વાત શુ કલ્પના જન્ય છે કે જેથી તે વાતને શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય હસી કાઢે છે ? પ્રકૃતિ પ્રકૃતિનુ કામ કર્યે જાય છે તેમાં જીવને કાંઈ લેવા દેવા નથી એવુ તેમનું કહેવુ થાય છે સાંખ્ય દર્શનનો વિરોધ કરવા છતાં આખરે રસ્તો તો તેઓ તે જ પકડે છે

जम्हा घाएइ परं परेण घाइज्जए सा पयडी ।
एएणत्थेण किर भण्णइ परघायणामित्ति[१] ॥

तम्हा ण को वि जीवो वघायओ अत्थि अम्ह उवएसे ।
जम्हा कम्मं चेव हि कम्मं घाएदि इदि भणियं[२] ॥

અર્થ – જે પ્રકૃતિથી જીવ બીજાને મારે છે અથવા જીવ જેથી મરી જાય છે તે પરઘાત પ્રકૃતિ છે પણ અમારા મતમા અથવા ઉપદેશમાં જો તમે પૂછતા હો તો જીવ કાઈ ઉપઘાતક (નાશ કરનાર) નથી, કારણ કર્મ કર્મને હણે છે

ઉપરની ગાથાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્માનું કર્તૃત્વ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સંપૂર્ણ નિષિદ્ધ કરે છે સાંખ્યદર્શનાનુસાર પ્રકૃતિ કરે છે કારણ કે આત્મા અકારક છે વળી શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે મારો આત્મા આત્માને કરે છે એમ કહેવુ તે મિથ્યા સ્વભાવ છે (ગા ૩૪૦–૩૪૧)

अप्पा णिच्चो असंखिज्जपदेसो देसिओ उ समयम्हि ।
ण वि सो सक्कइ तत्तो हीणो अहिओ य काउं जे[३] ॥

અર્થ –સિદ્ધાંતમા અસંખ્યાત પ્રદેશી આત્મા નિત્ય કહ્યો છે તેથી તે આત્મા ઓછુ કે વધારે કાંઈપણ કરવને સમર્થ નથી

---

૧ 'સમયસાર' ગા ૩૩૮
૨ 'સમયસાર', ગા ૩૩૯
૩ 'સમયસાર', ગા ૩૪૨

વિવરણ વાંચકોને હવે બરાબર વિદિત થયુ હશે કે સાંખ્ય દર્શનાનુસાર પ્રકૃતિ બધુ કરે છે તે વાત પણ શ્રી કુદકુદાચાર્યને મજૂર નથી ઉપરાત વીતરાગદર્શન મુજબ અગર કોઇ અ ય દર્શન મુજબ જીવનુ કર્તૃત્વ પણ તેમને ઇષ્ટ નથી એટલે તેમણે ત્રીજોજ માર્ગ શોધી કાઢ્યો તેમણે કહ્યુ કે આત્મા અસખ્યાત પ્રદેશી છે નિત્ય છે અને તેથી તે કાઇપણ ન્યૂન કે અધિક કરવા શકિતશાળી નથી પરતુ અહિયા એમણે આ જીવ કરે છે કે કર્મ એ એમાંથી કાંઈ કહ્યુ નથી આવી રીતે તેમણે પોતાને માટે છટક બારી શોધી કાઢી છે

સારાશ

નવ તત્ત્વની વિચારણાને ઓઠે શ્રી કુદકુદાચાર્ય પોતાનો અભિપ્રાય–મત વાડો સ્થાપે છે કુદકુદાચાર્ય ગમે ત્યારે થયા હોય એમના તરફ લોકોની અભિરુચિ ગમે તે પ્રમાણમાં હોય પરતુ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે તેમના વિચારોનો આગમ સાથે જરા પણ મેળ નથી અર્થાત્ જિનાગમ પ્રણીત ત્યાગ અને સયમધર્મ સાથે તેમના વક્તવ્યની જરા જેટલી પણ સમતિ નથી સ્ત્રી વેદથી પુરુષ શરીર ઉપર મોહ થાય છે અને પુરુષ વેદથી સ્ત્રી ઉપર એને આચાર્ય પરપરા કર્ણ શ્રુતિ કહી આગમોની અવહેલના કરે છે આ જગતમા કોઇ અબ્રહ્મચારી નથી એવી ઘોષણા કરનાર માટે કેવો અભિપ્રાય બાધવો એ વાંચકોજ સ્વય વિચારી લે

આજે વીતરાગભાષિત આગમો વાચી સાભળી ઘણા ત્યાગી બને છે વખતના વહેણ સાથે તેઓ શિથિલાચારી બને છે એમા 'સમયસાર' જેવા પુસ્તકો તેમના હાથમાં આવે છે તેમ । વિચારોનુ તેમાં સમર્થન થતુ મળી રહે છે તેઓ તેથી ચળભળી ઉઠે છે અને આ સમયસાર પુસ્તક એક અજોડ પુસ્તક છે એમ સાબીત કરવા તથા પ્રચાર કરવા મડી પડે છે આ પચમ આરો છે એમાં મનુષ્યો સહજે જ બહુલકર્મી હોય છે ચારિત્રાવરણ મોહ

નીય કર્મને લઇ ચારિત્ર્યમાં મદદતા આવી જ ગઇ હોય છે એવામાં આ અને આના જેવા પુસ્તક મળી રહેતાં તેઓ ખુશખુશાલ થઇ જાય છે આ તો ભાવતું હતુ અને વૈદ્ય બતાવ્યુ એના જેવો ઘાટ થયો પરંતુ રોગથી દર્દી રીબાઇ રહ્યો હોય અને પરહેજ જરા જેટલી પણ પાળવા અસમર્થ હોય ત્યારે વૈદ્ય તેને કડક અને સખત પરહેજ પાળવાનુ કહે તો તે રોગીને ગમશે ખરૂ ? એ વૈદ્યને પડતો મુકી રોગી એવા વૈદ્ય પામે જરો જે એને ઓછી કડક પરહેજ બતાવે. રોગીને રોગ મુકત થવાના તો ભાવ છે જ પરંતુ ઓછા ખર્ચે અને નહિ જેવી પરહેજ પાળીને આવા વદ્ય તરફ ઘણા દર્દીઓ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે 'સમયસાર ઓછી કડક પરહેજ બતાવનાર વૈદ્ય જેવો ગ્રથ છે

કુદકુદાચાર્યનો સમય જ શિથિલાચારના વાતાવરણથી વ્યાપ્ત હતો એ વખતે આ ગ્રથનો લોકોએ સત્કાર કર્યો તો પછી અત્યારના લોકોની તો વાત જ શુ પૂછવી ? સમાજને સાચો ત્યાગ ખપતો નથી કારણ કે એ પાળવો દુષ્કર છે છતા કોઈ કોઇ સયમના અનુરાગી પણ નિકળી આવે છે પરંતુ તેઓ પણ માડમાડ એ સયમ પામી ગયા હોય એવા દેખાવ કરે છે ઘણા ખરા તો સયમનો અચઝો ફેંકી દઈ ભાગતા નાસતા ફરે છે અને કેઇ યુકિત, પ્રયુકિતથી પોતાના પરિવર્તનને સાચુ ઠરાવવા કોશિશ કરતા હોય છે સમય સાર નુ સ્થાન આવા પ્રકારના શિથિલાચારીઓના વતુળમા છે નવ તત્ત્વો પૈકીના સવર અને નિર્જરા નામના તત્ત્વો ઉપર ચર્ચા કરતી વખતે પાંચ ઇંદ્રિયના કાસને રોકવાની તથા બાર પ્રકારની તપશ્ચર્યાની વાત તેઓ કરતા નથી ઉલ્ટુ, ભેદ વિજ્ઞાનની વાત કરી રાગ દ્વેષ અને અજ્ઞાનને રોકવાની વાત કરે છે અને કહે છે કે આત્મા જ્ઞાયક છે અને એ માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિના ઉપાયો સમજાવે છે હકીકત એ છે કે સાધકને મુળ જે સાધનોની આવશ્યકતા છે તે બતાવવા એ સમયસાર પુસ્તકમાર બીજો માગ ગ્રહણ કરે છે

જૈન દર્શનના બ્હાના નીચે 'સમયસાર' પુસ્તક અક્રિયા (જ્ઞાન) વાદને પોષી રહ્યું છે ત્યાગ અને વૈરાગ્યમાં રહેવા માટે જ્યાં જ્યાં પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ નવ બ્રહ્મચર્ય, દશ સામાચારી ઈત્યાદિના ભેદોના ક્રિયાકાંડની આવશ્યકતા છે ત્યાં ત્યાં એ બાબતો ઉપર ભાર દેવાને બદલે તેઓ મૌન સેવે છે અથવા વિચાર કરે છે તો તે જ્ઞાન વાદનો આશરો લઈને કરે છે

એટલું તો ચોક્કસ પ્રતીત થાય છે કે આ સમયસાર પુસ્તકકાર ત્યાગમાર્ગથી તદ્દન પાછા વળ્યા છે પોતે જ પાછા વળ્યા છે એમજ નથી પરંતુ પોતાના પુસ્તક દ્વારા સમજને ક્રિયાકાંડ તરફથી પાછા વાળી રહ્યા છે એનો અનુયાયી સમાજ પોતાને જૈન દર્શનના અનુયાયી કહેવડાવે છે પરંતુ ખરી રીતે તો તે જૈનદર્શનને ખાડામાં નાખી રહ્યો છે એજ કારણે આજના જૈન સમાજના અમુક ભાગે એના અસલી ઘાટ અને વર્ણ ગુમાવ્યા છે જૈન ધર્મના અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપી ત્રણ સ્તંભો મૂળમાંથી એજ કારણે ખળભળી ઉઠ્યા છે "સમયસાર" ના કર્તા હિંસા ને હિંસા કહેતા નથી તેઓ તો એમ કહે છે કે કોઈ કોઈની હિંસા કરતું જ નથી, કરી શકતું જ નથી અર્થાત્ હિંસાથી જીવને કર્મ બંધ થાય છે એ વાત સાથે તેઓ સંમત નથી 'કસાયપાહુડ'[1] મા તેઓ આથી વળી જુદી રીતે કહે છે કે હિંસા પ્રમાદથી થાય છે અને અપ્રમાદીને હિંસા થતી જ નથી. જુઓ —

अत्ता चेव अहिंसा अत्ता हिंसति णिच्छयो समए ।
जो होइ अप्पमत्तो अहिंसओ हिंसओ इयरो ॥

અર્થાત્ આત્મા જો પ્રમાદી હોય તો હિંસક અને અપ્રમાદી હોય તો અહિંસક એમ જિનાગમ કહે છે

1 "કસાય પાહુડ', પૃ. ૧૦૩ ઉપરની ગાથા

હકીકત એમ છે કે કસાય પાહુડ' થી આ "સમયસાર ના કર્તાએ વિચારનો પનગો લીધો છે હિંસાને પ્રમાદનુ કાર્ય કહી પ્રમાદ થી હિંસા કર્મ લાગે છે ત્યારે 'સમયસાર' ના કર્તાને એ વતનો ધોખો નથી શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને થઇ ગયાને કેટલીક સદીઓ જતા જતાં આવડો મોટો પનટો થઇ ગયો છે તો હવે આજે આ કાલે કેટનો બધો પનટો થયો હશે? કુંદકુંદાચાર્ય તો તેમના આગમકાલ પછી તરતજ થયા છે તેટનામાજ આવડુ મોટુ વિચાર પરિવતન કર્યું એ કંઇ થોડા આશ્ચર્યની વાત નથી

વર્તમાન કાળ

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી થોડી શતાબ્દિમાં જૈન સમાજમા અવ્યવસ્થાનુ વાતાવરણ પ્રસરી ગયુ હતુ અત્યારે તો એ તુમાર અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઇ છે કે જે કાળે મહાપુરુષ પાકતા અને અવ્યવસ્થાને સ્થાને ધર્મના હ્રાસને સ્થાને વ્યવસ્થા તથા ધર્મ વૃદ્ધિને સ્થાપતા પરતુ એ મહાપુરુષ રૂપી સિનારો અસ્ત થયો ન થયો તેટનામાજ પુન અવનતિના ખાડામાં સમાજ ધકેનાઇ જતો ઘણી ઘણી વખત તો પહેલાના કરતાં પણ પછીની સ્થિતિ વિશેષ ગ્લાનિજનક થઇ જતી. એમા હાલની પરિસ્થિતિ તો એ ગી બધી બગડી ગયેલી દેખાય છે કે એને કેટલાક અગ્રણીઓએ હુડાવસર્પિણીનુ જે નામ આપ્યુ છે તે બરાબર સાર્થક લાગે છે પાચમો આરો બેઠાને હજુ પચીસ સદીઓ માંડ ગઇ છે પરતુ એટનામાં ચોતરફ હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે મુનિજનોના વતન સબધે જૈન આગમોમા જે આદર્શો બતાવ્યા પડયા છે તે મુજબ કોણ મુનિરાજ વર્તી રહ્યા છે? શ્રાવક આગળ એ આગમો મુનિરાજો ધરે છે પરતુ એ પ્રમાણે પોતેજ વર્તતા ન હોય ત્યાં વાતજ શી? આગમોના અર્થ તેઓ પોતાની મન ફાવતી રીતે કરે છે નવ કોટિ વિશુદ્ધ અહિંસાનુ પાલન કોઇ મુનિરાજ હાલમાં કરતા નથી દેરાસરમા કરવામાં આવતી જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠાને બ્હાને તથા ઉદ્યાપન, ઉપધાન, અને ઓળીને બ્હાને ષટ્કાયના જીવોની હિંસા

કરવામા તેઓ પાછી પાની નથી કરતા એટલુંજ નહિ પરતુ એમ કરવા શ્રાવકવર્ગને પણ તેઓ પ્રેરી રહ્યા છે એ ઓછા નીચે કરવામાં આવતી હિંસાને ધર્મ તરીકે જણાવે છે ત્યાં તો હદ થાય છે

જન્મ, મરણથી છૂટવા માટે વદન પૂજાદિક દ્વારા ષટકાય જીવનો નાશ કરવામા આવે એ નિષિદ્ધ છે[1] એવી હિંસા કરનારનો ઊલટો સસાર વધે છે અને નરકમાં રખડવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે ક્યાં "આચારાંગ સૂત્ર"નુ આવું કથન અને ક્યાં આજના મુનિરાજોના ઉપદેશો! આજનો આ પૂજ્ય વર્ગ આવો ઉપદેશ આપતાં ડરતો નથી સેવક વર્ગ શાસ્ત્રથી અજ્ઞાત છે અને રીતે આ સેવ્ય વર્ગને અધીન છે, દબાયેલો છે એની સામે એ માથુ ઉંચુ કરી શકે તેમ નથી પૂજ્ય વર્ગ એટલે કે સાધુ વર્ગ હવે જ્યારે આ શ્રાવક વર્ગને પોતાની હા જી હા કહેવડાવવા ખાતર વિપરીત માર્ગે વાળી રહ્યો હોય તો એનુ પરિણામ એને કેવુ શોસવુ પડશે એનો ખ્યાલ કરો જે વર્ગ અન્યવર્ગ ઉપર આવી જોહુકમી ચલાવી રહ્યો હોય તેનામાં કેટલી બુદ્ધિ અને કેવી દૃષ્ટિ હશે તેનો વિચાર કરો શ્રાવક વર્ગ માટે હિંસાના દ્વાર ખુલ્લા મુકનાર આ વર્ગ પાપથી બીતો હશે એમ લાગે છે? એ વર્ગમાં કરૂણા કે અનુકપાના અ કુર નથી તો પછી એ વ્યક્તિઓમા સત્ય અને અચૌર્યના વિચારો હશે ખરા? જે સમાજની મદાર અહિંસા અને સત્ય ઉપર છે તે સમાજ આવુ અનાચરણ કરતો હોય તો "પરોપદેશે પાંડિત્યમ્ જેવુ નહિ થાય? આખો જૈન વર્ગ કે જે જગતની હિંસા સામે પોકાર ઉઠાવી રહ્યો છે તેજ જ્યારે પોતાની મનસ્વી રીતે ધર્મને ઓઠે હિંસા આચરી રહ્યો હોય અને એ હિંસાને અહિંસામાં ખપાવી રહ્યો હોય તો તે જૈન સમાજનો પ્રભાવ દુનિયા ઉપર શુ પડશે? પોથી માંહેના રીંગણા જેવી સ્થિતિથી દુનિયા હવે જરા પણ ઠગાય

---

૧ 'આચારાગ સૂત્ર'

એ દિવસો ગયા વેદોમાં કહેલી હિંસા ધર્મનું કારણ નથી[1] એમ કહી જૈન સમાજનો આ સેવ્ય, પૂજ્ય વર્ગ એ લોકોને નીચા પાડે છે પરતુ પોતાની ધર્મ ક્રિયામાં થઇ જતી હિંસાને ધર્મનુ રૂપ આપ નાર આ સેવ્ય વર્ગ ઇતર જાતીની નિંદા, અવહિલના, કે હાસીમાંથી ક્યાં સુધી બચી શકશે? ખરી રીતે તો તેમણે ઇકરાર કરવો જોઈએ કે તેમની ક્રિયા પાછળ થતી હિંસા પણ ધર્મનું કારણ નથી જ નથી

લોકો અણગળ પાણી વાપરે, વનસ્પતિના પાંદડા ફૂલ ફળાદિ તોડે કે ખાય તો તેમાં હિંસા છે, એવું અમદિ ધ પણે જૈનશાસ્ત્રા નુસાર જૈન સમાજ ઇતર લોકોને કહે પરતુ એ જ જૈન વર્ગ તીર્થ કરોની પ્રતિમાની નીચે અગણિત સચેત પાણી વહેતુ જુએ, તેમા ત્રસાદિ જીવોની હિંસા થાતુ હોય એ જુએ અને એ પ્રતિમા ઉપર હમેશા હગનાબંધ ફૂલો અને ફૂલની માલાઓ ચઢાવવામાં આવતી હોય છે એ પણ જુએ છતા ટકે ટકે જે એ બધુ સાંખી રહે એટલું જ નહિ પરતુ એને ધમનુ કારણ માને-મનાવે એ ક્યાંનો ન્યાય? આ બધુ શુ તીર્થં કરોને ગમતુ હશે?

જૈન દર્શનીઓ અન્યને મિથ્યાદર્શની કહી રહ્યા છે પરતુ એ જૈનો જ શુ મિથ્યાદર્શનમા આગળ નથી રહ્યા? મિથ્યાદર્શનીઓને તો બ્હાનુ પણ છે કે તેઓ અહિંસા વા દયાના સિદ્ધાંતને સમજ્યા નથી કે સમજતા નથી પરતુ જૈનો કે જેઓને અહિંસાદિનું સૂક્ષ્મા તિસૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે તેમને હિંસામય વર્તન કયાથી પોસાય? તેમને તો માઈ છટકવા બારી છે જ નહિ તેઓને જ્ઞાન છે અને છતાં ખાડામાં પડી રહ્યા છે એ નરી મૂર્ખતા નહિ તો બીજુ શુ? અહો કેવો દુર્નિ વાર મોહ!

કોઈ તટસ્થ, નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા જૈનશાસ્ત્રોને જુએ અને તેના અનુ યાયીઓના વર્તનને નીરખે તો કેટલો મોટો ફરક તેમને જણાશે! અમુક સાચા મગ ઉપર ચાલવાની અશક્તિ હોવી એ જુદી વાત

---

૧ न धर्महेतोर्विहीताऽपि हिंसा।

છે પરતુ ખોટો માર્ગ ખોટો નથી બનતે ચાલ્યો છે એમ કહી એના ઉપર સ્વચ્છદ પૂર્વક ચાલ્યે રાખવું એ એક પ્રકારનો દભ છે, એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા છે હિસાનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ જિનેદ્રોએ ભાખ્યો છે પછી એ દેવ માટે થતી હોય કે ગુરુને માટે એ નિયમ સાર્વ-નિક છે ત્રિકાળાબાધિત છે, નિરપવાદ છે અર્થાત્ દેવ ગુરુને નામે થતી કોઈ પણ હિસા (પછી એ ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ હોય) હિસા જ છે એને પ્રરૂપી શકાય જ નહિ. ધર્મના નિમિત્ત તરીકે એની ઉદ્ઘો-ષણા કરવી એ પણ એક જાતનું અનાર્મિક વર્તન જ છે

સુદર્શન શ્રેષ્ઠી અને શુક પરિવ્રાજકે થાવચ્ચાપુત્ર અણ-ગારની પાસે પોતાનો શૌચમૂલ ધર્મ કહ્યો[1] ત્યારે તેમની સમીપે થાવચ્ચા પુત્ર અણગારે કહ્યુ ' હે સુદર્શન! અને હે શુક પરિવ્રાજક! કોઇ વ્યક્તિ લોહીથી ખરડાયેલા કપડાને શુદ્ધ કરવા લોહીના કુડમા નાખે તો એ કપડાં સ્વચ્છ થાય ખરાં કે? તેમોએ કહ્યું " એ કેમ બને? શુદ્ધ ન જ થાય.' તેમણે ફરી કહ્યુ ' હે શુક! હિસાદિ અધર્મથી આત્મા સસારભ્રમણ કરી રહ્યો છે એનાથી આત્મા ખરડાયેલો છે હવે તેને શુદ્ધ કરવા હિસાનો ઉપાય તમે યોજો તો તે શુદ્ધ થશે કે અશુદ્ધ? સાસારિક સાધનો હિસાદિ દોષોથી દૂષિત છે અને સ્વર્ગમાં લઇ જનારા સાધનો પણ દોસમય છે તાત્પર્ય કે હિસાદિ દોષો આત્મા પાસેથી ગુમાવવા જોઇએ આ સિદ્ધાંતોની પ્રરૂપણા જિનાગ-મોમાં[2] કરવામાં આવી છે છતા વર્તમાન જૈન ધર્મ એ કેમ નહિ સમજતો હોય? તીર્થંકરોની આગળ કરવામાં આવતી હિસા લોહી છે તથા સસારને અગે થતી હિસા પણ લોહી જ છે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ બન્નેમા જરા પણ તફાવત નથી આજના જૈન સેવ્ય વર્ગે તથા જૈન સેવક વર્ગે બરાબર નોંધ કરી લેવી જોઇએ કે ગમે તેને

---

૧ જ્ઞાતા ધર્મ કથાગ સૂત્ર, પાંચમુ અધ્યયન

૨ " જ્ઞાતા, ભગવતી નિરયાવલિકા વગેરે.

મારે કરવામાં આવતી હિંસ પછી તે પૃથ્વીની જાતની કે અગ્નિની કે ગમે તેની હોય તો પણ એ હિંસા સંસાર વધારનારી છે અને જન્મ, મરણના ફેરા લબાવનારી છે કદાચ તેઓ એમ માની આશ્વાસન લેતા હોય કે દેવ, ગુરુ આદિને માટે કરવામાં આવેલી હિંસાથી તેમને કર્મબંધ નહિ થાય તો એ વાતમાં અને એ આશ્વાસનમાં કાંઈ માલ નથી અત્યારના જૈનોની મૂઢ દશા તો જુઓ! અગ્નિનો એક તણખો જોઈ તેઓ ધ્રુજી જાય છે પરંતુ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ આગળ પ્રગટાવવામાં આવતી રોશની કે અખંડિત દીપમાળ જોઈ તેઓ હર્ષથી ગાંડાતૂર બની નાચી ઉઠે છે! એ દીપમાળમાં થતો ત્રસ જીવોનો બેશુમાર સંહાર તેમના રૂંવાડાને પણ ઉભો કરી શકતો નથી આ કેવી નવાઇની વાત! લોક સમહ તો બિચારો અજ્ઞાન તિમિરમાં સબડતો હોય છે એને આવી સૂક્ષ્મ બાબતોની કદાચ જાણ પણ ન હોય એમ ઘડીભર માની લ્યો પરંતુ જૈનોનો સેવ વર્ગ આ સત્ય શું નથી જાણતો કે તીર્થંકરોની પ્રતિમાને રોશનીની, ફળ-ફૂલની કે પાણીની કાંઈ જરૂર નથી? આવો નિષ્કારણ અધર્મ કરવા માટે જૈનોને પ્રેરવા, ઉત્તેજવા એ શું આ સેવ્ય વર્ગ માટે શ્રાઘનીય છે? વળી ખુબી તો એ છે કે એ જૈનો પોતાને સમ્યગ્જ્ઞાની માનતા હોય છે તો કહેવાનું એટલું જ કે આ તે સમ્યગ્જ્ઞાન કે મિથ્યાજ્ઞાન? જૈન આગમો[1] તો બેધડક કહે છે કે આ ભવમાં તેઓ ભલે ગમે તેવી ધાંધલ મચાવે પરંતુ આગામી ભવમાં તેઓ વીતરાગ ધર્મને પામવાના નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે જૈન સાધુઓ, પછી ભલે તે મૂર્તિપૂજક, દિગંબર કે સ્થાનકવાસી મંડળના હોય, આ દીપમાળ માટે ઉત્સાહ ધરાવનારા હોય તો તેઓએ ખાસ ધ્યાન રાખવું ઘટે કે તેઓ પોતાનું અહિત જ કરી રહ્યા છે પાટ ઉપર બેસી શ્રાવકોને ગમે તેમ અડ-બડ સમજાવે યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી

---

૧ "આચારાંગ"

પોતાનો કકો ખરો કરાવે અથવા પોતાની બુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરાવે પરંતુ એકેદ્રિય જીવોની થતી હિંસા પણ તેમના ભવભ્રમણને વધારી મુકશે એમ તેમણે પોતાના હૃદયની પાટી ઉપર લખી રાખવું જોઇએ. તેમાં વળી અગ્નિકાયની હિંસાની ઉત્કટતાના સબંધમાં લખાયેલી નીચેની ગાથાઓ ખાસ વાંચવા જેવી છે —

जायतेय न इच्छति पावगं जलइत्तए ।
तिक्खमन्नयर सत्थ सव्वओ वि दुरासय ॥ ३३ ॥

पाइण पडीण वा वि उड्ढ अणुदिसामवि ।
अहे दाहिणओ वा वि दहे उत्तरओ वि य ॥ ३४ ॥

भूयाण एस माघाओ हव्ववाहो न संसओ ।
त पईवपयावट्ठा संजया किंचि नारभे ॥ ३५ ॥

અર્થ —અગ્નિશસ્ત્ર એટલું બધું પ્રબળ છે કે એ શસ્ત્રને જલાવવા, સળગાવવા મુનિજનો ક્યારેય ઇચ્છતા નથી કોઇ પણ શસ્ત્ર કરતાં એ અગ્નિશસ્ત્ર તીક્ષ્ણ છે અને સર્વ પ્રકારે આકરૂં છે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર ઉપર અને નીચે વ્યાપી રહેલા સર્વ જીવોનો એ અગ્નિશસ્ત્ર નાશ કરે છે ખરેખર ! એ હવ્યવાહ (અગ્નિ) પ્રાણી માત્રનો ઘાત કરનાર છે માટે અગ્નિ (દીવા વગેરે) સળગાવવાનો આરંભ મુનિજનો કદિ પણ ન કરે

આ ઉપરથી સારાંશ એ નિકળે છે કે બધા શસ્ત્રોમાં અગ્નિ શસ્ત્ર કાતીલ છે બીજા શસ્ત્રોના ઉપયોગમાં તો જીવોને બચવાનો કાંઈક અવકાશ છે પરંતુ અગ્નિશસ્ત્ર આગળ દરેક જીવ લાચાર છે હકીકત આમ છે એટલે કોઇ કોઈ ગૃહસ્થો તો ચાલે ત્યાંસુધી અગ્નિ (દીવા) શસ્ત્રના વપરાશમાં યથાશક્ય શિથિલતા, લાચારી બતાવે છે ત્યારે આજનો આપણો ત્યાગી વર્ગ જે શ્રાવક કરતા જ્ઞાનમાં અને શ્રદ્ધામાં ચઢીયાતો હોવાનો દાવો કરે છે તે ઉપાશ્રયમાં કે બહાર બે નગર

કિટ્સન લાઇટો-પેટ્રોમેક્સ આદિ મુકાવી ભાગ્યેજ લતકારવા અચકાતો નથી. આટલેથી જ નહિ અટકતા અધારૂ સારૂ નથી લાગતું તેટલા માટે તેને દૂર કરાવવા તથા શ્રાવક વર્ગના મુખડા નિહાળવાનો આનંદ મેળવવા ઉપાશ્રયમાં વિજળીક બત્તીઓ મુકાવવામા પોતાની સમતિ આપી રહ્યો છે તેમને બત્તીનો નાદ લાગ્યો છે એમ કહીએ તો પણ તેમા જરાય ખોટુ નથી. આખી રાત્રિ ઉપાશ્રયમા બત્તી રાખવા, રખાવવાની તેમને ખૈરાત થઇ આવી છે હવે જરા વિચારો કે કયા તેમનુ શાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન અને કયા તેમનુ આવુ અશાસ્ત્રીય વર્તન! ‘ છકાયના પિયર, “ છકાયના રક્ષક આવાં આવાં ઉજ્જ્વળ વિશેષણો તેમને માટે વપરાવવાની તકેદારી રાખે છે પરંતુ તેઓ રક્ષક છે કે ભક્ષક એ તેમણેજ વિચારવાનું રહ્યું .ઉલટ તેઓ એક બેહુદી દલીલ કરે છે કે અંધારામાં સાધુ કે શ્રાવક કોઈ પડે તેથી જે પાપ લાગે તેના કરતા અગ્નિકાયનુ પાપ કાંઇ બહુ ભારે નથી અફ સોસ સાથે કહેવુ પડે છે કે નિગ્રંથોએ નિરવદ્ય નિરૂપદ્રવ અને નિરૂપાધિક સ્થળોએ રહેવુ જોઈએ એ જિનાગમોના આદેશોને તેઓ સદંતર ભૂલી જ ગયા છે અગ્નિ (દીવા, બત્તી) આગળ કેટલા પતંગીયાઓનો કૂદાઓનો તથા અન્ય જીવોનો કેટનો કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય છે એ નક્કર હકીકત આ મુનિવર્ગને શુ રોશન નહિ હોય! મુનિજનો શુ આ પંચ મહાવ્રત પૈકીના સર્વ પ્રથમ, મહાવ્રતના પાલનમાંથી પોતાને મુક્ત માની રહ્યા હશે! કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

જૈન દર્શનના તત્ત્વને જાણતા, પીછતા છતાં વર્તનમા આવુ જોવા મળે છે ત્યારે એક જ અનુમાન થઈ શકે છે કે સર્પ ગયા અને લીસોટા રહ્યા સાધુજનોએ લોકનો હૃદય પલટો કરવો તો ઘરે ગયો પરંતુ પોતાના હૃદયનો જ પલટો કરી દીધો નાના કે મોટા સૌ જીવો સાધુને મન તો સરખા જ હોવા જોઇએ લોકો ભલે તેમ માને પરંતુ સાધુએ તો ન જ માનવુ જોઇએ. જો એમ માને તો

તેમને પરિણુ મહાપ્રત નથી એ એક જ સારાંશ નીકળે છે જૈન આગમોમાં[૧] કહેવામાં આવ્યુ છે કે—

જે કેઇ ખુદ્દગા પાણા અદુવા સંતિ મહાલ્યા ।
સરિસં તેહિં વેર તિ અસરિસ ત્તિ ણો વએ ॥
એએહિં દોહિં ઠાણેહિં વવહારો ણ વિજ્જઇ ।
એએહિં દોહિં ઠાણેહિં અણાયાર તુ જાણએ ॥

અર્થાત્ આ ક્ષુલ્લક (નાનુ) પ્રાણી છે અને આ મહાકાય (મોટુ) પ્રાણી છે તો તેમને હણવામા પાપ બરાબર છે અથવા બરાબર નથી—આ બેમાંથી એક ભાષા વાપરવી એ સાધુજનોનો વ્યવહાર નથી અને બેમાથી કોઈપણ ભાષા વાપરે છે તો તે મુનિજનનો અનાચાર છે

મુનિજનોએ છ કાયના જીવની રક્ષા કરવામાં મંદોત્સાહ ન બનવુ જોઇએ અતિચાર, પ્રમાદ કે ભૂલ થતાં હોય તો તેને ટાળવા જોઇએ

ઉપસંહાર

(૧૩૫) હે જિનેંદ્ર! અધતન કાળે તમારા શાસનમાં દાદાગરી પ્રવર્તી રહી છે આજે ચારે ય તીર્થો સુષુપ્ત સ્થિતિમા આવી ગયા છે શ્રાવક શ્રાવિકા રૂપી નાના તીર્થો શુ કરે! મોટા તીર્થરૂપ સાધુ સાધ્વીઓ ઘોર નિદ્રામાં અને ઇન્દ્રિય પ્રમાદમા પડેલા જણાય છે સાધુ સાધ્વી થતી વખતે કદાચ તે વસ્તુની કિંમત હોય પરતુ થયા પછી આજે તો તે વિચારમાં શૂન્યતા જણાય છે દર્શન જ્ઞાન, અને ચારિત્રની આરાધના કરવામા તેઓ નિષ્ફળ ગયા હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે પાંચ મહાવ્રત પાંચ સમિતિ, અને ત્રણ ગુપ્તિની કેવી દરકાર રાખવી જોઇએ તે ભુલી ગયા છે ચારિત્રશાલી થઈ જીવન વીતાવવુ કે અચારિત્રશાલી થઈ જીવવુ એ વિષે કશું

[૧] 'સૂત્ર કૃતાંગ' ભાષા અધ્યયન

કહેતા કે આંતર વૃત્તિને મનુષ્ય જો અનિપ્ત રાખી શકે તો તે કર્મ પાશથી મુક્ત રહી શકે છે સત્ય જે બ્રહ્મ છે, કૂટસ્થ છે, કે તટસ્થ છે અને સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે છતાં અલિપ્ત છે તેને યથાર્થ સ્વરૂપે ઓળખે અને વિચારે તો પણ બસ છે એમ પણ તેઓ કહેતા

જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની છે જીવ મોહના અધકારથી, આવરણથી આવૃત્ત છે તેને ખસેડવું એ જેવી તેવી વાત નથી એમાં નિરવધિ પુરુષાર્થની અપેક્ષા છે આ પુરુષાર્થ કેળવવાની શક્તિ દરેકને વરી હોતી નથી એટલે અન્ય દાર્શનિકોએ વચલો માર્ગ શોધ્યો તેઓ ઉચી ઉચી અને મોટી મોટી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરવા મડી પડ્યા તત્ત્વજ્ઞાનના પરનોચ્ચ જ્ઞાનમાં પૃથ્વી આદિ પચ મહાભૂતોનો સમાવેશ કર્યો આ રીતે સાખ્ય, વેદાતાદિ અનેક મત-મતાન્તરોની ઉત્પત્તિ થઈ જૈનદર્શન આ બધા દર્શનોથી પૃથક્ હોવા છતા એમાં અન્ય દર્શનોનો છાયાવતાર થયો આ છાયા જૈનોની નિર્બલતાને કારણે આવવા પામી છે

[1] કલ્પસૂત્ર કહે છે કે ભગવાન ઋષભદેવ ત્યાગી થયા અને અનેક સહસ્ર શિષ્યો સાથે રહ્યા [1] આ શિષ્યો પૈકીનો મરિચી પ્રભુનું અનુકરણ કરવામાં અસમર્થ અને અશક્ત નિવડ્યો એથી એણે જૂદો પડી પથ પ્રવર્તાવ્યો અવશ્ય એવી રીતે જૂદા પડવામા એના હૃદયની વક્રતા કારણભૂત નોતી. ઉલટુ એણે તો એમ ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું હતું કે અને કબૂલ કર્યું હતુ કે ભગવાન ઋષભદેવ અને તેનું શિષ્યવૃન્દજ સત્ય માર્ગાનુસારી છે તેણે એ પણ સ્વીકાર્યું હતું કે તે એ માર્ગનું અનુસરણ કરવામાં અસમર્થ હતો સુખનો ઈચ્છુક હતો અને સ્વચ્છદપણે વર્તતો હતો ન્યાયમાર્ગનો એ પથિક નોતો એમ તે પોતેજ કહેતો અર્થાત્ તે સરળ સ્વભાવનો હતો અને પૃથક મતની સ્થાપનામાં ભગવાન ઋષભદેવ પ્રણીત કઠક ત્યાગમાર્ગ ઉપર

---

१ "કલ્પસૂત્ર"

ચાલવાની તેની નિર્બળતા નિમિત્તભૂત હતી. પરંતુ એવી ઋજુતા પાચમા આરામાં વર્તમાનકાળે મળવી દુર્લભ છે એ જો હોત તો અત્યારના કનહો કારનાય શમી ગયા હોત પરંતુ કાળની એજ બલિહારી છે ઋજુના તો નથી પરંતુ મૂર્ખતા, અસતા વક્રતા પ્રસરી રહી છે જીવોને કરવુ નથી કાઇ અને છતા પોતાનું સ્થાન રાખ્યે જવુ છે ભગવાન ઋષભદેવના સમયની મરિચીની આ કાયરતા માટે તો ' કલ્પસૂત્ર ' જ સાક્ષી છે તેમના અને ભગવાન મહાવીરના સમય વચ્ચે શુ સ્થિતિ હતી તે જ્ઞાની જાણે પરંતુ ભગવાન મહાવીર પછીનો ઇતિહાસ તો ઉપલબ્ધ છે એ ઉપરથી એમ અનુમાન તારવી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ બાદ ઘણા ઘણા ફેરફારો થયા. તેમાં એક સમર્થ કુન્દકુન્દાચાર્ય થયા તે પણ છે તેઓ આચાર્યની કોટિના હતા કે સામાન્ય કોટિના— તે ગમે તેમ હો પરંતુ વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ તેમને એક સમર્થ વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારે છે આથી વિપરીત, એટલે કે તે વખતની સમર્થ વ્યક્તિઓમાં તેમની ખાસ ગણના નો તી એમ પં નાથુરામ પ્રેમી કહે છે[1] તો પણ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે તેમણે રચેલ ' સમયસાર ' નામક પુસ્તકમા તેમણે જે ચીલો પાડયો છે તે ભગવાન મહાવીરના દર્શનથી જૂદો છે ભગવાન મહાવીરે ત્યાગ ઉપર અત્યંત ભાર મુકયો છે જ્યારે કુન્દકુન્દ ' સમયસાર ' માં એવુ કહે છે કે જ્ઞાની જ્ઞાનદશામાં હોય એ વખતે એ ગમે તે પ્રવૃત્તિ કરે તો પણ તેને એ પ્રવૃતિની કોઇજ અસર—સારી કે નરસી–થતી હોતી નથી[2] " સમયસારોકત ' આ કથન તરફ તે વખતના લોકોનુ આકર્ષણ કેવુ અને કેટના પ્રમાણમા થયુ હતુ એનુ માપ કાઢવાનુ કોઇ સાધન આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ હાલના જમાનામાં આ " સમયસારોકત ' ઉક્તિનુ પુરસ્કરણ

૧ ' જૈન હિતૈષી '
૨ " સમયસાર

સોનગઢી વ્યક્તિ પોતાની નવી હમે કરી રહ્યા છે આ સોનગઢ
વ્યક્તિને શ્વેતાંબર માન્ય જૈન ગ્રંથો ઉપર અભિરુચિ નથી એ તે
હવે ઉઘાડી વાત છે પરંતુ દિગંબર લિખિત અને દિગંબર સમ
ત્યાગપ્રધાન પુસ્તકો જે અમુક કોઇ છે તેના તરફ પણ તેમ
વલણ નથી આ ઘટનાથી સેજે શુ પ્રતીત થઈ શકે તે તો સામાન્
માણસ પણ સમજી શકે તેમ છે

ભગવાન મહાવીરનો પથ સ્વીકાર્યો. એ પાળવો દુષ્કર છે એ
અધવચ ભાન થયું. હવે જવું ક્યાં ? એટલે એક નવોજ પ
પ્રવર્તાવ્યો જો એમ ન કરે તો પોતાને સ્થાનભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસ
આવે છે જો આમ ન હોય તો સોનગઢી પોતાને શ્વેતાંબર સા
કે દિગંબર મુનિ શા માટે કહેવડાવતા નથી ! અર્થાત્ પોતે પોતા
માટે ઉચ્ચ સ્થાનની ના પાડે છે બ્રહ્મચારી કે એવું કાંઈ ભળ
ભળતું પોતાને માટે નામ વાપરે છે અહિયા તેમની અંગત ટીકા કરવા
અમારો જરા જેટલો પણ આશય નથી 'સમયસારે' તેમના ઉ
શું અસર કરી ! "સમયસાર' લોકો વાચતા હશે પરંતુ એ
સાચો ઉદ્દેશ શું છે ! ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉભા કરી "સમ
સાર વિષયક પોતાના મંતવ્યોનું પ્રકટીકરણ કરી, તે દ્વારા પોતા
નૂતન પ્રણાલિકાની અભિવ્યક્તિ કરી રહ્યા છે

એ સોનગઢી વ્યક્તિ "સમયસાર' તથા તેને લગતાં અ
લખાણોને મધ્યમાં રાખી વિવેચન કરે છે તે વિવેચનોમાં તે સોનગ
વ્યક્તિ જનતાને શું સમજાવવા-ફસાવવા માગે છે તે તેમના
લખાણો દ્વારા બતાવી આપણે અહિં એ સાબીત કરવાનું છે કે તેઓ
વલણ ધરાવે છે મનુષ્યનો સ્વભાવ અનેક યુક્તિઓ, પ્રયુક્તિઓ ર
તેનીજાળમાં મનુષ્યને ફસાવવાનો હોય છે અમુક શ્રોતાઓ રાગ
હોય છે અને તેથી કરી સારી નરસી વસ્તુને તેઓ સ્પષ્ટપણે
શકતા નથી. મોહાવિષ્ટ મનુષ્ય પોતાની વાણીને અજનવા ઓપ
રંગ ચડાવે છે અને તેને તે દ્વારા જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે

કુયુક્તિઓ લડાવે છે મનુષ્યો આ રમતને જોઇ શમતા હોતા નથી. જ્યાં અહિંયા તેમના પુષ્પો દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ તેમની વાણીનો વિચાર તથા પૃથક્કરણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ પુ૫ અઠ્ઠાવીસમા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ "મોક્ષ માર્ગ પ્રકાશ" નામના તેમના પુસ્તકમાં તેમણે આગળ પાછળ એવા વિચારો પ્રકટ કર્યા છે કે જેને લોકો સરળતાથી સમજી શકે તેમ નથી. છતા તેમનો ત્યાં કહેવાનો જે આશય છે તે અમે અહિં રજુ કરીએ છીએ "કોઇ જ્ઞાનીઓ હજારો સ્ત્રીઓને ભોગવતા દેખાય પરંતુ જડ સ્પર્શ અને એ પ્રત્યેનો રાગ એ બન્નેને ખરેખર તેઓ ભોગવતા નથી પણ પોતાના અસ્પર્શી જ્ઞાનભાવનેજ ભોગવતા હોય છે જે રાગ છે તેને દોષ તરીકે જાણી લે છે આ ખાલી ભાવના નથી પણ પોતે સ્વભાવમા ઠરી પરિણમીને પૂર્ણની ભાવના કરે છે અજ્ઞાની જીવ સ્પર્શને અને તે પ્રત્યેના રાગને ભોગવવાનુ માને છે જેને એક પણ સ્પર્શ ને ભોગવવાની ભાવના છે તેને ત્રણેય કાળના સ્પર્શને ભોગવવાની ભાવના છે કેમકે તેની દૃષ્ટિ જ અસ્પર્શી આત્માને ભૂલીને સ્પર્શ ઉપર ગઈ છે[1]

હવે આપણે આ સ્થળે વિચાર કરીએ કે આ વાક્યો શુ સરળ ભાવે લખાયા છે કે માયા પ્રપંચથી લખાયા છે?

ખરેખરી રીતે તપાસતાં, વીતરાગ ધર્મને અનુસરનાર આવા ઉદ્ગારો નજ કાઢે ઉપરના વાક્યો વાંચતાંજ એ સુસ્પષ્ટ થાય છે કે એ વાક્યોનો ઉચ્ચારનાર કોઇ મોહાંકિત વ્યક્તિ છે અને ઉપર્યુક્ત મોહોક્તિઓ કહેવાની કળામા પ્રવીણ છે, કારણ કે જે પુરુષો સ્પર્શ અને તજ્જન્ય સુખને અનુભવતા નથી તે પુરુષો હજારો સ્ત્રીઓના સંયોગને ભોગવતા હોય એ માનીજ કેમ શકાય? જડ સ્પર્શ ઉપર રુચિજ ન હોય તો પછી સ્ત્રીઓના સહવાસ સુખની એને અભિલાષા હોયજ ક્યાંથી? જે પુરુષો સ્ત્રી સંયોગ સુખને ભોગવવા તલસી

1 "મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ, પુષ્પ ૨૮ મુ પૃ ૭૧

રહ્યા હોય તેજ પુરુષો સ્ત્રી સહવાસને ઇચ્છે કોઇ પણ માનતી એવો બનાવશો કે જેને પાણીની ઇચ્છા ન હોય છતાં હોઠ આગળ પાણીનો પ્યાલો રાખી મુકતો હોય? એ ચેષ્ટા તો પાગલની ચેષ્ટાજ ગણાય. વિશેષ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો એ છે કે કોઇ જ્ઞાનીને સ્ત્રીના ભોગની વાંછા મુદ્દલ ન હોય છતા તેઓ સ્ત્રીને ભોગવી રહ્યા હોય. આ કથન કેવળ મૂર્ખતાનુંજ નિદર્શક છે આ વસ્તુ વદતો વ્યાઘાત જેવી નથી લાગતી? જ્ઞાની હોય તે ભોગ ભોગવે ખરા? ભોગ ભોગવે તે જ્ઞાની હોઇ શકે ખરા? તો પછી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચે તફાવતજ ક્યાં રહ્યો? જ્ઞાન છે ત્યાં ભોગ નથી અને ભોગ છે ત્યાં જ્ઞાન નથી એજ ખરૂં જૈનતત્વ છે બાકીનું બધું અજૈનતત્વ છે જ્ઞાની હોય અને છતા ભોગ ભોગવતો હોય એવું પરસ્પર વિરોધી કથન કરનાર જૈનતત્ત્વ જ્ઞાનનો સાચો જાણકાર નથી એમ કહેવું જોઇએ. પોતાના ભક્ત શ્રોતાજનો સમક્ષ ગમે તે કોઇ ગમે તેમ અડ—બડ બનાવી શકે છે એની કોઈ ના પાડી ન શકે પરંતુ એથી એ જૈન દર્શનનો જ્ઞાતા છે એમ નિતાંત ન કહી શકાય એવું બોલનાર જૈન દર્શનથી અનભિજ્ઞ છે અથવા મેહજ્વરથી ગ્રસ્ત છે એમજ કહેવું જોઇએ. અને જ્યાં મોહ છે ત્યાં વીતરાગનો ધર્મ નથી જ્ઞાની તે કહે કે "આ જ્ઞાની ભાવના નથી કારણકે 'તે જ્ઞાની અસ્પર્શી ન ભાવનેજ ભોગવે છે' હવે કહો કે જે સ્ત્રીના સહવાસમાં રહ્યો હોય તે સ્ત્રીનો સહવાસ શું સ્પર્શરહિત છે? સ્ત્રી શરીર શું સ્તનમય છે? બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં આવી કાંઇક વાતો ચાલી છે અને આ જૈનદર્શન નામધારીમાં એમાંથી આવી છે એમ લાગે છે બ્રાહ્મણગ્રંથો ઉપદેશે છે કે જનક વિદેહી રાજા એક હાથ સ્ત્રીના સ્તન ઉપર રાખતો અને બીજો અગ્નિની સગડીમાં રાખતો છતા પહેલા હાથ દ્વારા એને સુખાનુભવ થતો નહિ તથા બીજા હાથ દ્વારા દુખાનુભવ થતો નહિ આવી વાતો તેમા બનાવનામાં આવી છે અને અજાન શ્રોતા એને શ્રદ્ધાથી સ્વીકારે છે તેજ પ્રમાણે અહિ જૈનધર્મના અમુક શીરકામાં પણ

આથી શું છે જ્યાં ઉપદેશ અને શ્રોતાના અમુક પ્રકારના ચોક્કસ વર્તુળોજ બંધાઇ ગયા હોય ત્યાં સારાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે "અહો રૂપ અહો ધ્વનિ." નું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હોય ત્યાં બીજું હોઇ પણ શું શકે? શ્રોતા વખાણે ઉપદેશકને અને ઉપદેશક વખાણે શ્રોતાને. ન્યાય કોને તોળવો છે? ન્યાયદ્રષ્ટિ હોય તોજ સ્વ પરનો ભેદ હોય અને એમ છતાંય શ્રોતામાંથી વિચારો કોઈ શંકા ઉઠાવે તો 'તમને હજુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થઇ નથી' એમ ધુત્કારી કાઢી ઉપદેષ્ટા તરફથી અને એમના અનુરાગી શ્રોતાઓ તરફથી એને બેસાડી દેવામાં આવે 'ખાલી માથાકુટ ન કરશો અને ન કરાવશો અને 'રસ્તો પકડો'' એવા એવા નિર્ભર્ત્સનાના વાક્યોથી શંકા કરનારને ઠોઠ ગમાર બનાવી દેવામાં આવે પોતે બાવન મંડળમાંજ સમ્યક્ત્વ હોય છે-બીજે હોતું નથી એટલે બહારનાને તો એમના તરફથી ભેદાજ મળેને ! આ દશા કેવળ મોહવિનસિત છે મોહોદય માણસને મદાંધ બનાવે છે પોતાને જ જ્ઞાની અને બીજાને એ અજ્ઞાની માને છે પાગલ આખા જગતને પાગલ માનશે પરંતુ પોતને એ કદિ પાગલ નહીં માને કમળાનો રોગી જગતને પીળું માનશે પરંતુ પોતાને કમળો થયો છે એમ નહિ કહે આવી દશા આવા મોહમુગ્ધ મનુષ્યોની છે

આ વ્યાખ્યાનકાર સોનગઢી વ્યક્તિ કહે છે "અજ્ઞાની જીવ સ્પર્શને અને તે પ્રત્યેના રાગને ભોગવવાનું માને છે જેને એક પણ સ્પર્શને ભોગવવાની ભાવના છે તેને ત્રણેય લોકના સ્પર્શને ભોગવવાની ભાવના છે' અર્થ એ થયો કે નિર્ણયો કે જે સ્પર્શને કે તે પ્રત્યેના રાગને ભોગવવાનું માને છે તે અજ્ઞાની છે આ વ્યાખ્યા ૨૨ પોતાના મંડળમાં કેવો ન્યાય ઘટાવે છે તે આ સ્થળે ખાસ નોંધવા જેવું છે અજ્ઞાનીને રાગ છે જ્ઞાનીને નથી પરંતુ ભાઈ ! જ્ઞાની કોણ? અને અજ્ઞાની કોણ ? એ બંને વચ્ચેનો ભેદ તો જરા સમજાવો.

ક્રિયા તો બન્નેની એકજ છે જુદી નથી ભોગી વિષયમાં રચ્યો, પચ્યો રહે છે અને અભોગી જ્ઞાની પણ વિષયમગ્ન રહે છે તો પછી એમને જ્ઞાની ને બીજાને અજ્ઞાની કહેવાને શા આધારે ? શુ એમ સમજવુ કે વ્યાખ્યાનકારને મતે વિષય ભોગવે છે તે જ્ઞાની અને બીજા બધા અજ્ઞાની છે ? વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે વ્યાખ્યાનકાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાખ્યાન ચલાવે છે અને મકળ બધુ હાએ હા પાડે છે

જેઓ હજારો સ્ત્રીઓના સહવાસસુખને ભોગવી રહ્યા હોય અને તે છતા તે જ્ઞાની હોય એમ શા આધારે માનવુ ? જો જ્ઞાની ખરેખરા જ્ઞાની હોય તો સ્ત્રીથી હજાર કદમ દૂરજ રહે છે જ્ઞાની હોય તેને પણ નવ વાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યપાલનની આજ્ઞા છે તો પછી કેવી રીતે સ્ત્રી સાથે રહી શકે ? જો જ્ઞાની સ્ત્રી ભોગ ભોગવવા છુટી છે અને એથી કર્મબંધન થતો હોય તો પછી અજ્ઞાનીએ ભોગથી દૂર શા માટે રહેવુ ? જ્ઞાનીને સ્ત્રીભોગની ઇચ્છા રહે અને એના ભોગથી એને પાપ ન લાગે તો અજ્ઞાનીને ભોગેચ્છા કેમ ન રહે ? અને એને પાપ શુ કામ લાગે ? જ્ઞાનની અને શાસ્ત્રની સારી વ્યાખ્યા કરે તે શુ જ્ઞાની ? અને જે તેમ ન કરી શકે તે શુ અજ્ઞાની ?

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનુ લક્ષણ બાધવામાં આવા વ્યાખ્યાનકાર લોકોએ કેવળ ઊંધુ જ માર્યુ છે આ વસ્તુસ્થિતિ કાંઈ અત્યારના સમયની જ વિદ્ધિ ટના નથી પરતુ ખુદ ભગવાનના વખતમાં પણ હતી અને ત્યારપછી પણ આગમકારને પડખે ઉભા રહી મોહની પ્રણાલિકામા ઘસડી જાય તેવા ગ્રથો અનેક લોકોએ લખ્યા છે કુદકુદાચાર્યે જેમ પોતાના સિદ્ધાંતો સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ અન્ય લોકોએ પણ કર્યો છે આવા ગ્રંથોના વાંચનથી સમિતિ, ગુપ્તિના પાલનને તથા પચ મહાવ્રતોના આરાધનને છોડી દઇ અન્ય બાબતોમા એ લોકો ફટાઇ ગયા છે વિષય સેવન મોક્ષ પ્રાપ્તિનુ કારણ બની

શકતુ હોય તો વિકાર રહિત થવાનુ કાંઇ કારણ નથી આવી રીતે કુમાર્ગે પ્રેરનાર પ્રચારકો ઘણા ચાલાક હોય છે લોકોને પણ એવા કુમાર્ગે જવાની સ્વાભાવિકી ઇચ્છાજ હોય છે

પરમ રહસ્ય એ છે કે વીતરાગપ્રણિત મુનિપણુ પાળવુ અતિ દુષ્કર છે લોકોમાં કહેવત છે કે —

ભણુના, ગણુના, ચતુરી ત્રણે બાતાં સહેલ,
(પણ) કામદહન, મનવશકરણુ, ગગન ચઢન મુશ્કેલ

જૈન દર્શનના અભ્યાસીઓએ જૈન દર્શનના ગૂઢ તત્ત્વોને સમજી શક્યા નથી એમ નથી. પરંતુ પોતે એનુ પાલન કરી શકતા નથી તેથી તેઓએ પોતાના નિભાવ માટે આ બધા રસ્તાઓ શોધી કાઢ્યા છે લોકોને મન ભાવતુ મળી જવાથી ત્યાં દોરાય છે અને પછી શાસ્ત્ર બની એમની જાળમાં વિશેષ વેગપૂર્વક ફસાય છે વીતરાગ માર્ગથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ કે પ્રરૂપણા કરવી હિતાવહ નથી. સૌ સારા વિચારકો આ વસ્તુ સમજતા હોય છે પરંતુ સંયમ નિભાવવાની અશક્તતાને કારણે અર્થાત્ સ્વાર્થવશાત્ એ વાતને ફેરવે છે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે જેઓ વીતરાગની આજ્ઞાનુ નિર્વહણ કરવા શક્તિશાળી છે તેઓ મોઢુ બોલતા નથી કે ખોટો ઉપદેશ આપતા નથી. પરંતુ જેઓ મેળા પડે છે અને ઘર ભણી જતા કે આશ્રમ બાંધવા, કરવાની વૃત્તિ રાખતા હોય છે ત્યારે તેઓ જ મોઢુ બોલે છે અને વિપરીત ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરે છે "ષટ્ખંડાગમ" ના કર્તા શ્રી ધરસેનાચાર્ય અને પુષ્પદંત તથા ભૂતબલિ જેવા પુરુષોને મુકી કુંદકુંદાચાર્યનો આશ્રય લીધો અને તેમના "સમયસાર" નો મહિમા ગાવા માંડ્યો. મનુષ્ય માત્ર મોહને વશ છે ખુદ ભગવાનના સમયમાં પણ આમ બન્યું હતું તો અત્યારે બને એમા શુ આશ્ચર્ય ? વીતરાગ-ધર્મથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરવી તે પોતાને તથા અન્યને દુ:ખરૂપ

છે આગમમાંથી જુદા પડી કુંદકુંદાચાર્યે અન્ય પંથ પ્રવર્તાવ્યો અને "સમયસાર" ગ્રંથ રચ્યો 'પ્રવચન સાર' અને 'નિયમ સાર' પ્રમાણેજ 'સમય સાર' હોત તો કુંદકુંદાચાર્યને જુદા કેમ પડત? "સમય સાર" પ્રમાણે સોનગઢી વ્યક્તિ આજે પોતાનો આશય જાહેર કરી રહ્યા છે પરંતુ કુંદકુંદાચાર્યનો સિદ્ધાંત જોતા કુંદકુંદાચાર્ય તે વખતે મુનિપણામાં હશે કે કેમ તેની અભ્યાસીઓને પૂરી શંકા છે "સમય સાર" માં જાનીને પાપ લાગતું નથી એમ અનેક સ્થળે કુંદકુંદાચાર્યે યુક્તિ પૂર્વક કહ્યું છે અને બરાબર તેજ પ્રમાણે આ સોનગઢી વ્યક્તિ પણ કહી રહેલ છે પાપ લાગતું નથી તો વ્યર્થ દુઃખ શા માટે—આ વિચારસરણિએજ સોનગઢીને 'સમય સાર' નો આશ્રય લેવા પ્રેર્યા હોય તેમ લાગે છે

સ્ત્રીને મોક્ષનો અધિકાર નથી એવા કુંદકુંદાચાર્યના કથનને આ સોનગઢી પણ સ્વીકારી અનુસરે છે અહિયા એ નોંધ લેવી ઘટે કે આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર સમસ્ત દિગંબર સંપ્રદાય નથી કરતો. નીચેની ગાથા વાંચો –

> अडयाला पुवेया इत्थिवेया हवंति चालीसा ।
> वीस नपुसकवेया समयेगण सिज्झंति ॥[1]

અર્થ એક સમયે પુરૂષ અડતાલીસ સ્ત્રી ચાલીસ અને નપુંસક વીસ સિદ્ધ થાય છે 'ગોમ્મટ સાર' જેમાંથી ઉપરની ગાથા અવતારવામાં આવી છે તે દિગંબર ગ્રંથ છે એ વાચકોએ ભૂલવું નહિ. આમાં શું સમજવું? કોને અનુસરવું? કુંદકુંદાચાર્યને કે "ગોમ્મટ સાર" રચયિતા નેમિચંદ્ર ચક્રવર્તિને? કુંદકુંદાચાર્યના પુરોગામી શ્રી ધરસેનાચાર્ય તરફથી પુષ્પદંત અને ભૂતબલી નામના મુનિઓએ 'ષટ્ખંડાગમ' બનાવ્યું છે જેમાં સ્ત્રીમુક્તિનો વિરોધ કરવામાં નથી આવ્યો તે પુસ્તક કહે છે કે સ્ત્રીવેદ નવમા

૧ "ગોમ્મટ સાર

ગુણસ્થાનકમાં હોય છે ત્યાં ઉપશમ અને ક્ષાયિક—બન્ને—શ્રેણીઓ હોય છે કુંદકુંદાચાર્યના અનુગામી 'ગોમ્મટ સાર' ના રચયિતા પણ ઉપર કહી ગયા તેમ ચારીત્ર સ્ત્રી મોક્ષે જવાનું કહે છે તો પછી વચના ભાળા વાળા કુંદકુંદ કહેછે તે સાચુ કેવી રીતે માનવું? મૂળ વાત એમ છે કે દિગંબરોમાં જેમ તેટલા મતો—આમ્નાયો હોય પરંતુ તે બધામાં એકવાક્યતા નથી અર્થાત્ દિગંબર સાહિત્યમાં પરસ્પર વિરોધી બન્ને બાબતો કથિત થયેલી ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે

દિગંબરો જે કહે છે કે કેવલી આહાર કરતા નથી તો તે વાત પણ ટકતી નથી દિગંબરોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુસ્તક ષટ્ખંડાગમ માં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે કેવલીઓ કે જેઓ તેરમા ગુણસ્થાનકે છે તેઓ આહાર કરે છે આવી હકીકતને પાછળના આચાર્ય મરડે તે કેવું કહેવાય? તેમના મનની અસ્થિરતા અને પોકળતા આથી સૌ જે સમજશે

સ્ત્રી મુનિપણું સ્વીકારી છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે આવી ન શકે કારણકે તેને વસ્ત્ર વિના ચાલે નહિ અને જો વસ્ત્ર પહેરે તો તે મુનિ નહિ એવું દિગંબરો કહે છે આવી માન્યતા કુંદકુંદ ના સમયથી ગતિમાન થઇ હોય એમ લાગે છે પરંતુ તેમના પુરોગામી ષટ્ખંડાગમ ના કર્તાએ ત્યાંમાટે સ્ત્રીજન નવમા સ્થાનકે છે તેમ કહી ન બ્યું? પુરોગામીનું માન વધારે કે અનુગામીનું? પ્રો હીરાલાલે સ્ત્રીમુક્તિ, કેવલીભુક્તિ અને અચેલકત્વના સંબંધમાં ખૂબ ચર્ચા કરી છે અને તે ત્રણેય બાબતોને યથાશક્ય વિશદ કરી બનાવી છે પરંતુ અર્વાચીન અને તેમા પણ અર્વાચીન દિગંબરોને એ વાત રૂચી નથી શ્વેતાંબરો સામે તેમણે ધૂળ ઉડાડી છે તે ઠીક છે પરંતુ તેમ કરવા જતાં તેમણે દિગંબરો તરફ પણ એ ધૂળ ઉડાડી છે કારણકે તેમણે સિદ્ધ કરેલા મતવ્યો શ્વેતાંબરપક્ષસમર્થક છે અને નહિ કે તેમની ઇચ્છાનુસાર

દિગમ્બરપક્ષપોષક મત પો સિદ્ધ કરતી વખતે તેઓ અભિનિવેશ યુક્ત બની ગયા છે અને સત્ય તથા ન્યાયથી પ્રાચીન કે અર્વાચીન વિષે થોડો પણ વિચાર કરવા તેમો અવકતા નથી જ્યાં સમુહમત વધારે ત્યાં એકલો મનુષ્ય શુ કરી શકે ! પ્રો હીરાલાલે બન્ને બાજુનો સમન્વય કરીને એમને બીજી બાજુના સામાસામી સમધો મેળવી જેમ બને તેમ એક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે આ લોકો કહે છે કે એમ હોય તો આપણે દિગમ્બરો જુદા શાથી? એ નગ્ન નામનોને લઇને તો આપણે જુદા છીએ. એટલે પ્રો હીરાલાલ સામેથી કહે છે કે આપણે જુદા તે જુદા આપણે એક થવુ નથી અને એક છીએ નહિ.

દિગંબર પથ ભણી વળેલા સોનગઢીઓ પણ આવોજ કંઇક છે પણ છતાં તેઓ આત્મ જ્ઞાનમાં અને સમ્યગ્ દર્શનમાં પ્રવેશ કરે છે અને કહે છે ત્યાં સવસ્ત્ર મુનિ થવાની વાત નથી ચારિત્ર દશાનુ સ્વરૂપજ એવુ છે કે ત્યાં વસ્ત્ર સાથે નિમિત્ત – નૈમિત્તિક સબધ હોયજ નહિ. તેથી ચારિત્ર દશામાં વસ્ત્રનો ત્યાગ સહજપણે હોય છે વસ્ત્રનો ત્યાગ તે પરમાણુની અવસ્થાની લાયકાત છે તેનો કર્તા આત્મા નથી ૧

પ્રશ્ન પુછનારને કેવો યુક્તિપૂર્વ જવાબ એમણે અહિ આપ્યો છે એ જોવાનુ છે એક બાજુ નિમિત્ત – નૈમિત્તિક સબધ નથી એમ કહે છે એટલે ચારિત્ર આવતાં વસ્ત્રનો ત્યાગ એની મેળે થાય છે બીજી બાજુ એમ કહે છે કે એ અવસ્થા પરમાણુની લાયકાત છે પણ તેના તેનો કર્તા આત્મા નથી એટલે વાચક મર્મા શુ સમજે? પરમાણુની લાયકાત નથી તો શુ પરમાણુ ચેતન છે? તે શુ સમજે છે કે હવે મારે આ શરીર ઉપર રહી શકાય નહિ? એક બાજુ આત્મા કર્તા નથી એમ કહે છે તો આવી ગોળમટોળ વાણીથી વાચકને શુ સમજવુ? આને અરાનયુન વાણી કહેવી કે પાખંડ યુક્ત?

૧ વસ્તુ વિજ્ઞાનસાર પુ ૫ ૨૫ પ૨ ૮૯

વસ્ત્ર પહેરવા એ આત્માનો વિષય નથી એમ કહ્યું તો પછી કુંદકુંદાચાર્યે આટલી બધી કડાકૂટ કરી દિગબર મત શા માટે ઉભો કર્યો? એક બાજુ કહેવામા આવે છે કે શરીર શરીરનું કાર્ય કરે છે અને બીજી બાજુ કહેવામા આવે છે કે આ મા આત્માનું કાર્ય કરે છે આ દ્રષ્ટિએ જોતાં ચારિત્ર્ય દશા અને વસ્ત્રને કાંઇ સબધ રહેતો જ નથી–એ વાત નક્કર સ્પષ્ટ થઇ જાય છે ચારિત્ર્ય આવે એટલે વસ્ત્ર પોતાની મેળે ઉતરી જાય છે એમ કહેવુ એનો અર્થ શું? એક બાજુ આત્મા અક્રિય છે એમ કહેવુ અને બીજી બાજુ વસ્ત્ર આપો આપ ઉતરી જાય છે એવુ પ્રતિપા ન ક વુ–એ માગાનુકત નથી લાગતુ શું? આત્મા જો અકર્તા છે તો પછી પરમાણુ જે જડ છે અને અકર્તૃત્વ વિશિષ્ટ છે તે શુ તેની મેળે ઉતરી જાય ખરૂં! ચેતન હોય તો સમજે કે , જાઉ કે ખસી જાઉં પણ પરમાણુ કેવી રીતે સમજે કે હુ ખસી જાઉ? વળી પરમાણુની લાયકાત કહે છે તો પરમાણુની લાયકાત તો તેનામા રૂપ ગંધ રસ ને સ્પર્શ જે છે તે છે તે સિવાય બીજી લાયકાત તેનામા ક્યાં છે? જીવ હોય તો કહી શકાય કે તેનામા યોગ્યતા છે કે નહિ? પણ જડમા યોગ્યતા કેવી હોય? મુનિજન ઉપર કોઇ વસ્ત્ર નાખી જાય તો તે મુનિરાજનુ ચારિત્ર્ય રહે કે જતુ રહે?–એવો પ્રશ્ન કોઇ પુછે તો તેના જવાબમા ચારિત્ર્યમા કાંઇ બાધા આવતી નથી એમ સોનગઢ તરફથી કહેવામા આવે છે–જો ત્યા નિમિત્ત નૈમિત્તિક–સબધ નથી એટલુ ઉમેરવામાં આવે છે આમ દરેક વાત તેઓ ઊંડા જ્ઞાન સાથે કરે છે

ચારિત્ર્ય આત્માનો ગુણ છે અને વસ્ત્ર પરિધાન શરીરનો વિષય છે એ વાત કુંદકુંદ કેમ નહિ સમજી શક્યા હોય એજ કૂટ પ્રશ્ન છે મન, વચન અને શરીરની ક્રિયા તે તો જડ ક્રિયા છે ત્યા આત્માની ક્રિયા નથી આત્માની ક્રિયા તો આત્મભાવમા, ચારિત્ર્યમા હોય છે એમ સોનગઢ કહે છે અર્થાત્ જ્યા જડ ક્રિયા છે ત્યા આત્માની ક્રિયા

નથી અને આત્માની ક્રિયા જ્યા છે ત્યા જડ ક્રિયા નથી આમાંથી તો એજ એક અનુમાન નીકળી શકે કે શરીર મોક્ષ જતુ નથી અને મોક્ષ માટે તેને કાંઇ લેના દેવા નથી હવે જે મોક્ષ જાય છે તે આત્મા છે તો શરીર કપડા પહેરે કે ન પહેરે તેમાં આત્માને શુ હરકત છે? જો આત્માને એ બાબનમાં વાંધો હોય તો પછી જડની ક્રિયા આત્માના કાર્યમાં સુખરૂપ કે દુખરૂપ થાય છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે

હકીકત એમ છે કે વસ્ત્રને ધારણ કરવાથી આત્માનો કરો ગુણ કે ચારિત્ર ખોવાઈ જાય છે? ઉત્તરમા જણાય છે કે કોઈપણ ચારિત્ર જતુ નથી તો પછી સ્ત્રી ચારિત્ર લઈ શકે છે અને વસ્ત્ર પણ રાખી શકે છે ષટ ખડાગમ ના કર્તાઓ સ્ત્રી ચારિત્ર લે છે એવુ જ્યારે કહે છે તો પછી આજન વસ્ત્ર પણ પહેરી શકે એમ એજ પુસ્તકથી સ્પષ્ટ થાય છે અર્વાચીન દિગબરો જે મમત્વ આ બાબતમાં રાખે છે તે પોતાના માર્ગને નુકસાનકારક છે પોતાનાજ પગ ઉપર કુહાડો મારવા બરાબર છે

મનુષ્યો મુખેથી જ્ઞાનની અને જ્ઞાનના માર્ગ તરફ જવાની વાતો કરે છે પરતુ અહમહમિકા છોડવા તૈયાર નથી શ્વેતાબર અને દિગબરથી માંડી આજ સુધીનો જો વિચાર કરશુ તો માલુમ પડશે કે આ બધા ફાંટાઓ ફિરકાઓ વાડાઓ વગેરે રાગ-દ્વેષની પરિણતિને આભારી છે મૌલિક વસ્તુમા કોઇ પ્રકારનો ભેદ નથી આચાર વિચારમા અને શ્રુતજ્ઞાનમા બધા ફાંટાઓ દ્દષ્ટિગોચર થાય છે અજ્ઞાનથી કે ઝનૂનથી કે અવિચારથી આ બધા ફેરફારો થયા છે આરભ પરિગ્રહનો ત્યાગ અને સદાચાર દશવિધ યતિધર્મનુ પાલન વગેરે વગેરે મૌલિક બાબતોમા કોઇ જગાએ ફેર નથી છતા આટલા બધા ફાંટા અને ભેદ જણાય છે તે તેમના બચાવનુ કે યુક્તિપુર્વક નિકળી જવાનુ કારણ છે ફાંટા પાડનારાઓના હ્રદયમાંજ અહમહમિકા અને સ્વચ્છદ ન હોત તો આ બધા ફિરકાઓનુ અસ્તિત્વ આજે હોત જ નહિ. વીતરાગની આજ્ઞાના ઓઠા નીચે પોતાની અભિલાષા પ્રમાણે વર્તુ

અને બીજાઓને પરાસ્ત કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ કર્મની બલિહારી છે ઋષભદેવ પૌત્ર મરિચી જેમ કહેતા હવા તેમ સૌ કોઈ પોતાની ચગ્ગ્યુ શ્રેણી ખનગ રાખી સત્ય માર્ગ ભણી વળવાને લોકો ઉપર આગ્રહ રાખતા હોત તો આ બના ફાટાઓ જે આજે વિદ્યમાન છે તે કદિ ન હોત પરન્તુ જો તેમણે તેમ કર્યું હોત તેમનુ સ્થાન આ પૃથ્વી ઉપર હોત નહિ કારણ કે તેમને લોકોને આધારે જીવવાનુ હતું એટલે તેમણે સ્વકીય નિર્ભરતાને નિમિતે આ માર્ગ લીધો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

જો કે તેઓનુ કહેવુ એમજ છે કે વીતરાગનો સત્ય માર્ગ જે છે તેનુજ પ્રતિપાદન તેઓ કરી રહ્યા છે પરન્તુ ખરો માર્ગ લોકોને બતાવવા જતાં તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યા દૃષ્ટિ સબંધી વિવેચન કરવા જતા પોતેજ મિથ્યા દૃષ્ટિમાં કે સમ્યકૃત્વ મોહનીયમા મુઝાયા છે તેનો ખ્યાલ તેમને ક્યા આવે છે? જો તેઓ સમજ્યા હોય કે મુઝાયા હોય તો આવા સુંદર વીતરાગ જૈન દર્શનનો સ્પર્શ થવા છતાં આ સ્યાદ્વાદ રના મર્મ સામે ઈર્ષ્યાગ્નિ શા સારૂ વરસાવે છે? એ ઈર્ષ્યાગ્નિ તેઓ વરસાવી રહ્યા છે એ જોઈ તેમના હૃદયમાં સમ્યકૃત્વ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી ઉલટું તેમનામાં સમ્યકૃત્વ મોહનીયનું રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે એમજ માનવુ પડે છે જિનેદ્ર દેવ ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા હોય અને આત્માની ઓળખાણ થઈ હોય તો પણ સમ્યકૃત્વ મોહનીયની પ્રકૃતિ તેઓ ભોગવતા હોય છે કારણ વર્તમાનકાળમાં જીવોને એ દર્શન મોહની પ્રકૃતિ છૂટતી હોય તેમ જણાતુ નથી. વીતરાગની આજ્ઞાના પાલનની રુચિ હોય વીતરાગ ધર્મ ઉપર પ્રેમ હોય દેવ ગુરુ અને ધર્મ તથા આત્માની ઓળખાણ થઈ હોય એટલે સમ્યક્ત્વ તેમને કહેવાય પરન્તુ તેમનામાં સાથે સાથે અસ્મિતા અને સ્વેચ્છાચાર હોવાથી તેમને દર્શન મોહ હોય છે આવા લોકો વીતરાગ માર્ગનો ઉપદેશ દેતા હોય અને વીતરાગ પ્રણીત વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન રીતે સમજાવતા હોય છતાં પોતાની કલ્પનાને વશ થઈ તેઓ

ઉપદેશ આપના હોય છે તેઓ જ્યાં જ્યા સમજાવવા જાય છે ત્યાં તેઓ મૂળ વસ્તુને અમે તે રીતે ફેરવી પોતાની હાયજન યુક્તિ લગાડી તે તે હકીકતને મરડના હ૫ છે એ તાઓ કહે છે કે તમે આમ કહો છો ને પેનાઓ આ વાતને બીજી રીતે કહે કે તેનું કેમ ? એટલે સારા વ્યાખ્યાનકારો તેનો ઉત્તર આપવા કોઇ પણ રસ્તો શોધતાજ હોય છે

"વસ્તુ વિજ્ઞાન સાર"[1]

સમજાવવાની કેવી યુક્તિ હતીએ અખત્યાર કરી છે એ સમજવા આમાંથી આ પ્રમાણે એક દાખતો અમે આપો છે ઉપાદન-નિમિત્તની સ્વતંત્રતા[2] ઉપાદાન અને નિમિત્ત-બન્ને કારણોને સારી રીતે સમજાવવા જતા પોતે કર્યા યુકિત વાપરે છે એ જણાવવાનો આ પ્રસંગ છે કહે છે "ગુરુના નિમિત્તથી જ્ઞાન થતુ નથી આત્માના પર્યાયની લાયકાતથી જ્ઞાન થાય છે નિમિત્તથી જ્ઞાન થતુ નથી જે વખતે આત્માના પર્યાયમાં પુરુષાર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રકટ કરવાની લાયકાત હોય અને આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રકટ કરે તે વખતે ગુરુને નિમિત્ત કહેવાય છે પણ ગુરુના નિમિત્તથી જ્ઞાન થતુ નથી[3] ધારો કે આ વાતમા કાંઇક અંશે સત્ય હોય પરંતુ વાત કેવી મરડવામા આવે છે તેજ સમજાવવાનો આ સ્થળે ઇરાદો છે કહે છે કે જ્ઞાન ગુરના નિમિત્તથી થતુ નથી પરંતુ આત્માની પર્યાયમાંજ પુરુષાર્થ રહેલો છે હવે જો આ વાત બરાબર હોય તો મનુષ્યને કોઇ પણ ગુરની આવશ્યકતા નથી કારણ કે તે પોતાની મેળે આત્માની અંદર પુરુષાર્થ કરી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી લેશે પરંતુ આવી ઉદ્‌ઘોષણા કરનાર સોનગઢીએ એ વિચારવું જોઇએ કે એ લોકોને જે સમજાવે છે, તે અર્થ વિનાનુ છે કારણ કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સોનગઢીથી મેળવો અપાવાની નથી લોકો પોતેજ પોતાના

---

1 પુષ્પ ૨૫ મુ
2 એજન, પૃ. ૫૩
3 એજન, પૃ ૫૪

આત્માના પર્યાયથી જ્ઞાન મેળવી શકે તેમ છે પરતુ તેઓ તેમ નહિ કરતાં પોતાની ઉપદેશધારા વહેવડાવવી સતત ચાલુજ રાખે છે

હવે, આત્મા સ્વય સબુદ્ધ થઇ શકે છે તો ગુરુના ઉપદેશથી બેધિત હવો, ગુરૂપદેશથી સમજનારા જીવો મોક્ષે જાય છે એમ જે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યુ છે તે શા માટે ? સ્વયબુદ્ધ પ્રત્યેક બુદ્ધ અને બુદ્ધબોધિત એમ ત્રણ પ્રકારના જીવો મોક્ષમાં જાય છે એમ તો પછી શાસ્ત્રકારોએ શા માટે કહ્યુ ? કદાચ તેઓ એવી દલીલ કરશે કે ગુરુ ગમે તેટલુ કહે પરતુ જીવની યોગ્યતા નહિ હોય તો ગુરુ એકના શુ કરવાના ? અભિવ્યત્તને ગમે તેટલો ઉપદેશ આપ્યો તો પણ તે ફોકટ નો તો ગયો શુ ? આ દલીલ ખોટી નથી કારણ કે જીવમાજ લાયકાત ન હોય તો ગુરૂપદેશ વ્યર્થ જવા સર્જાયો છે પરતુ તર–નારને જેમ તારાની જરૂર છે તેમ મોક્ષ જવા ઇચ્છનાર ઉમેદવારને પણ ગુરની આવશ્યકતા છે જ શિષ્યમાં યોગ્યતા હોય છતાં એનુ ગુરુ દ્વારા યથા યોગ્ય માર્ગદર્શન ન થાય તો કોઇ જીવ મોક્ષ જવાની ઇચ્છા સરખી પણ નહિ કરે. મનુષ્યને આંખો તો છે, રસ્તો કાપવા સમર્થ પણ છે પરતુ ક્યારે ? સૂર્યનો પ્રકાશ હશે તો અંધારામાં નહિ અર્થાત્ નિમિત્તની અપેક્ષા રહે જ છે એ નિમિત્ત નકામુ નથી ઉદરટે તો સોનગઢી પણ કબુલ કરે છે પરતુ કબુલ કરતાં પહેલા એ વાતને યથાશક્ય મરડે છે પોતાનો કક્કો ખરો કરવામાં અને લીધેલી લત નહિ મેલવામા ઘણાજ પ્રયાસ કરે છે એ નિમિત્ત કારણ ખોટુ છે તે સમજાવવા એક પછી એક દાખલા આપ્યે જ જાય છે જુઓ. (૫) ગુરુને લીધે શ્રધ્ધા નથી. (૬) શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતુ નથી કુભારને લીધે ઘડો થયો નથી.[૧] આ વાક્યો, મોટે અક્ષરે તેમણે મુક્યા છે આમા તેઓ ખોટા છે કે તેઓ જેમને બધાને ખોટા કહે છે તે ખોટા છે ? સમજવુ શુ ? આ વાક્યો વાંચનારાઓ પોતે સમજતા નથી એમ નથી સમજે છે બરાબર

---

૧ એજન પૃ. ૫૬–૫૭.

સમજે છે સમજણ શકિત પણ સારી છે પરંતુ પોતાની વિપરીત, સમજણ, વિકૃત સ્વભાવ, અને વિરોધી વર્તણ તેમની આડે આવે છે બીજા કોઈ કહે તેના કરતાં જુદી રીતે કહેવુ અથવા કાંઈક મચડવુ અને પછીજ કહેવુ એવો એમના મનમાં ફીકો છે અથવા કહો કે એવુ ભુસુ એમના મગજમાં ભરાઇ ગયુ છે જિનાગમો પુકારી પુકારી કહે છે કે સદ્ગુરુના ઉપદેશ શ્રવણથી ન ન—સમજ મનુષ્ય પામે છે સ્વયબુદ્ધ જીવો તો આ જગતમાં ગણ્યા—ગાંઠયા જ હોય છે શ્રવણથી સમજનારા જીવોની સખ્યા મોટી છે વર્તમાન કાળે, અતીત કાળે ઉપદેશથી જ ઘણા જીવો ધર્માભિમુખ થયા છે ગુરુજ તેમાં નિમિત્ત કારણ છે જો ન હોય તો તેઓ ધર્માભિમુખ થઈ શકયા જ ન હોત સમાજમાં શાળાઓ કે શિક્ષકો ન હોત તો આટના બધા ભણેનાઓ કયાથી પાકત? જે પ્રદેશમાં નિશાળો અને શિક્ષકો નથી તે પ્રદેશમા લોકો કેટલા બધા અભણ છે તે જુઓ

વળી તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થતુ નથી તો તેમનું તે વાક્ય કેટલુ ખોટુ છે? તે વાક્યમાં ઘમડ ભર્યો પડ્યો છે અને પૂર્વગ્રહયુક્ત છે જો એમજ હોય તો તેઓ આ જે કહી રહ્યા છે તેમજ પ્રતિપાદિન કરી રહ્યા છે તે ગેના આધારે? શાસ્ત્રનેજ આધારે કે નહિ? શાસ્ત્રો પુસ્તકો વાંચી મનન કરી પોતાનો અપેક્ષિત અર્થ કાઢવા તો પછી શામાટે તનતોડ મહેનત કરે છે? પ્રકિતનો કે સમાજનો વિકાસ ગ્રંથોના અભ્યાસને લીધે છે નહિ કે એકલા પોતાના મનનને લીધે પરતુ જેને અન્યથા જ બોલવુ છે તેને શુ કહેવુ? ઘડો કુભારે બના વો છે એ તો સૌ કોઈ જોઈ દેખી શકે છે કુભાર વિના (અર્થાત્ બનાવનાર વિના) ઘડાનું અસ્તિત્વ ન જ હોત માટીનો પિંડ પડયો છે ચક્ર તથા બનાવનાનાં સાધનો તૈયાર પડયા છે પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક તેને બનાવનાર એટલે કે કુભારજ ન હોત તો શું એ માટીપિંડ પોતાની મેળે ઘડો બનવાનો હતો? જે ગામમાં એ બનાવનાર એટલે કે કુભાર ન હોત તો ત્યા શુ

ઘડો બનાવવાની લાયકતા હતી ! આમ, આંખે સ્પષ્ટ સમજાય તેવી આ હકીકત છે છતાં જેને અન્યથા બોલવું જ છે તેને કહેવું પણ શું ? લોકોને તેઓ સમજાવે છે " ઘડો થવાનો હતો માટે કુંભારને આવવું પડ્યું એમ પણ નથી માટીમાં સ્વતંત્ર તે સમયની પર્યાયની લાયકાતથી ઘડો થયો છે અને તે વખતે કુંભાર પોતાની પર્યાયની સ્વતંત્ર લાયકાતથી હાજર છે પણ કુંભારે ઘડો કર્યો જ નથી તેમજ કુંભારના નિમિત્તથી ઘડો થયો નથી "[1]

અહો બુદ્ધિનો કેવો વિષય છે અને બુદ્ધિને કેવી રીતે લોકો આગળ સોનગઢી પ્રદર્શિત કરે છે ? આ વાક્યોમાં શું સત્ય છે ? કોઈ પણને એ નહિ સમજાય. વિરોધ અને વદતોવ્યાઘાતથી ભરેલું એ વાક્ય છે. એકજ વાક્યમાં કુંભાર પોતાની સ્વતંત્ર યોગ્યતાથી હાજર છે અને છતાં કુંભારે ઘડો પેદા નથી કર્યો એવા પરસ્પર વિરોધી કથનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આનું નામ અવિચાર અને અજ્ઞાન યુક્ત કાગ ક્ષેપ. જો કુંભારે ઘડો કર્યો નથી અને ઘડાને કુંભારના નિમિત્તની અપેક્ષા નથી તો પછી ત્યાં કુંભારને રહેવાની જરૂરત શી ? શું કુંભારના માત્ર દેખાવથી એ ઘડો તૈયાર થઈ ગયો શું ? કુંભારની ઉપસ્થિતિની અપેક્ષા છે છતાં ઘડાના નિર્માણમાં એનો કોઈ હિસ્સો નથી એમ કહેવાનો કોઈ અર્થ ખરો ? કોઈ વિદ્વાન આ સાંભળે તો કહેનારને એ વિદ્વાન કઈ પંક્તિમાં મૂકશે ભલા ? લોકો કહેશે કે વક્તા તો મૂર્ખ પરંતુ શ્રોતાર મૂર્ખ ! ખરેખર એમ નહિ તો બીજું શું ? તે સોનગઢી શું કહેવા માગે છે શું સમાવવા માગે છે તે આવા આવા એના વાક્યો વાંચવાથી, વિચારવાથી સમજાશે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે " માટીમાં સ્વતંત્ર તે સમયની લાયકાતથી ઘડો થયો છે " તો કહેવાનું કે માટીમાં તે સમયની જે પર્યાય છે તો, તે માટી પર્યાય ઘડા સાથે જાય છે અને ઘડા સાથે જાય તે ઉપાદાન કારણ છે પણ તે નિમિત્ત કારણ નથી નિમિત્ત

૧ એજન પૃ ૫૭

કારણ તો જે વસ્તુ થવાની હોય તેથી બહાર રહે છે પરંતુ મૂળ વસ્તુ સાથે રહેતી નથી મૂળ વસ્તુ સાથે જે રહે એ તે ઉપાદાન કારણ છે ઉપાદાન કારણ માટીમાં હોય છે અને નિમિત્ત કારણ બહાર હોય છે એ ઘડો ઉત્પન્ન કરવામા જે હરત ક્રિયાદિની અપેક્ષા છે તે જો કુંભાર ન કરે તો એ ઘડો બનેજ કેવી રીતે ? કુંભાર પડખે કેવળ ઉભો રહે તેથી શુ માટીમાં રહેલી ક્રિયથી એ માટી ઘડામાં રૂપાંતરિત થઇ જશે શુ ? મનુષ્યના મગજમાં અમુક વખતે એવી રાઇ ભરાઇ જાય છે કે એણે જે નાડુ પકડ્યું હોય તેને સાચુ સિદ્ધ કરવા આકાશ-પાતાળ એક કરે છે પરંતુ એથી શું અસત્ય સત્ય થઈ જશે ?

કોઇપણ કાર્યની ઉત્પત્તિમા જૈનદર્શનાનુસાર બે કારણોની અપેક્ષા રહે છે એક કારણ વસ્તુની સાથે રહે છે જેને ઉપાદાન કારણ કહેવામા આવે છે જેના વડે જે વસ્તુ બને તેને નિમિત્ત કારણ કહે છે જે બીજુ કારણ છે વડામાં આ દૃષ્ટિએ જોતાં માટી ઉપાદાન કારણ છે માટી વિના ઘડો ન બને અને તે માટી ઘડામાં હોય છે માટીનો જ ઘડો છે પરંતુ ઘડાને જે બનાવનાર છે તે તો કુંભાર કે કોઈપણ વ્યક્તિ કે કોઈપણ મનુષ્ય હોય છે હવે જે બનાવનાર છે તેની અનુપસ્થિતિ હોય તો તે વસ્તુકાર્ય અર્થાત્ ઘડો બનેજ કેવી રીતે ? કુંભારની કેવળ હાજરી માત્રથી અથવા તેની મંત્રશક્તિથી માટીને અડયા વિના શુ ઘડો બની ગયો ? ઘડો થઇ રહ્યો હતો તે વખતની માટીની લાયકાતથીજ ઘડો નિર્મિત થઈ ગયો ? માટીની યોગ્યતા તો ઘડો થયો તેમા ગઇ પરંતુ ઘડો કર્યો કોણે ? આવો પ્રશ્ન કરનાર માટીને કારણ કહેશે કે કુંભારને ? માટીમાં ગમે તેવી અપૂર્વ યોગ્યતા હોય તેથી શુ ? માટીનો ઘડો બનાવનાર તો જોઇએને ? સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા સ્ત્રીમા ગમે તેટલી હોય તો પણ બીજ આપનાર પતિ વિના સંતતિ થશે શુ ? કદાચ એમ કહેવામાં આવે છે કે પતિનો યોગ ગમે ત્યાંથી આવી મળવાનો જ અને સંતતિ ઉત્પન્ન થવાની એ ભલે તેમ

કહેવામા આવે પરતુ પતિ ન હોત તો પુત્ર ન થાત એ વાત સિદ્ધ જ છે ને ?

ક્ષેત્ર વિશુદ્ધિ કરી ખેડુત બીજ વાવી ગમે તેટની તૈયારી કરે પરતુ જ્યાંસુધી વરસાદ ન આવે ત્યાંસુધી એ વાવેલ બીજ શુ ધાન્યરૂપે ઉગશે ? આગળ વધીને સોનગઢી કહે છે " નિમિત્તો ન મળે તો કાર્ય ન થાય એ માન્યતા ખોટી છે' " કોઇને પુત્ર થવાનો હતો પરતુ વિષયરૂપ નિમિત્ત ન મળ્યુ માટે ન થયો એ વાત મિથ્યા છે "[૧] સોનગઢી કહે છે કે થવાનુ હોય તો વિષયરૂપ નિમિત્ત મળે છે અને તે ક્ષેત્રે તેવા સજોગો ગમે તે ભેગા થઇને થાય છે આ વાતને ગમે તેટલી લાંબી કરી વસ્તુવિપર્યય કરવા ભને તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે વિચારકોએ જે વસ્તુ વિચાર કરી અતિમરૂપે નક્કી કરી છે તે સાચી કે સોનગઢી કહે છે તે સાચી ? કેવળ વિલડામા રાચનારમા સાચા જ્ઞાનનો અભાવ અને સજ્જુતાની ઉણપ હોય છે દુરાગ્રહીને સત્ય પ્રતીતિ ક્યાંથી હોઈ શકે ? બુદ્ધિમાનો તો નિમ્નોક્ત કડી જ સાચી માને —

" કારણુ જોગે હો કારજ નિપજે એમાં કોઈ ન વાદ
પણ કારણ વિણ કારજ સાધીએ એ નિજ મત ઉન્માદ

આ કડી આનદઘનની છે આનદઘનની જેમ સૌ વિચારક સમત થશે કે કારણના યોગથી જ કાર્યોત્પત્તિ થાય આ સિદ્ધાંત પરત્વે કોઇને કાંઇ જ મતભેદ ન હોઇ શકે કારણ વિના કાર્યસિદ્ધિ કરવા ઇચ્છનાર ઉન્માદયુક્ત છે અર્થાત્ સોનગઢી ઉન્માદ દશામાં સબડી રહ્યા છે એમ કહેવુ ન હોય છતા કહેવુ પડે છે પોતાની અભિરૂચિ અનુસાર સોનગઢી અર્થનિષ્પત્તિ કરે છે

જિનેદ્રદેવની પૂજામા વીતરાગતાનુ પ્રયોજન કેવી રીતે થાય છે?[૨]

પ્રથમ પ્રશ્નકારના મુખથી સોનગઢી નીચેના તાત્પર્યનો પ્રશ્ન

૧, એજન, પૃ ૫૯
૨ પુષ્પ ૨૮, પૃ ૧૪

સુઝાવે છ અને તેનો તેઓ ઉત્તર આપે છે

પ્રશ્ન–જૈન શાસ્ત્રોમાં તો રાગ દ્વેષ, અને મોહ ઓછો કર કહેવામાં આવ્યુ છે તો પછી જિનેદ્ર દેવ પાસે અષ્ટ પ્રકારની કરે અને તેમા ફલ-પુષ્પાદિ મુકે એવુ શા માટે હોવુ જોઈએ? તો નરી હિસા છે

ઉત્તર – (સોનગઢીએ આપેલ ઉત્તર ઘણો લાગો છે માટે આ... એને ટુ લીને મુક્યામા આ યો છે) ત્યા પણ રાગ ઘટાડવા જ હેતુ છે બાહ્ય પ લોની ક્રિયા આત્મા કરતો નથી પરતુ વીતરાગ તની ભાવનાથી તે એતને ત થયો છે માટે તે પોતાનો રાગ ઘટાડે છે હે પ્રભો! જિનેદ્ર દેવ! આપ વીતરાગ છો આપની સાક્ષીએ હુ આ ફલ વગેરે વસ્તુઓ પ્રત્યેનો મારો રાગ ઘટાડુ છુ અને મોક્ષફલ પ્રાપ્તિની ભાવના કરૂ છુ જૈનધર્મમા ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી ફલ ફુલ વગેરે મૂકવામાં આવતા નથી વીતરાગ થવાની ભાવનાથી ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે આત્માની ઓળખ થયા પહેલાં પણ જિન પૂજા વગેરેનો શુભ રાગ કરી અશુભ રાગ ટળે તેનો કાંઇ નિષેધ નથી પ્રતિમામાં વીતરાગ દેવની સ્થાપના કરીને અને તેની પૂજા કરીને વર્તમાનમા પોતાનો અશુભ રાગ ટાળે છે વગેરે વગેરે

સોનગઢી કહે છે કે પૂજા રાગ ઘટાડવાનો હેતુ છે વળી કહે છે કે બાહ્ય પદાર્થોની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી આ બે વાક્યો પાસે પાસે છે એકમાં રાગ ઘટાડવાનો હેતુ છે એમ કહે છે બીજામાં બહા પદાર્થોની ક્રિયા આત્મા કરી શકતો નથી એમ કહે છે તો પછી એ પૂજા કરનાર છે કોણ? એ સમજી શકાતુ નથી જીવ પૂજા કરે છે કે જડ પૂજા કરેછે? જો જડ પૂજા કરતુ હોય તો એ પૂજા થાય જ શી રીતે? જડ મનુષ્ય પ્રભુને ઓળખવાની તાકાત ધરાવતો નથી એક બાજુ કહે છે કે હે જિનેન્દ્ર દેવ! આ ફલ, ફુલ

મૂકુ છુ તે હે પ્રભો ! આપની સાક્ષીએ મૂકુ છુ તો એ મૂકવાની ક્રિયા કોણે કરી ? જીવે કે જડ પદાર્થે ? એક બાજુ કહે છે કે અશુભ રાગ ટાળવા માટે છે અને બીજી બાજુ એ કહે છે કે મોક્ષફળની ભાવના કરૂં છુ ફલ, ફૂલ મુકવામા આવે છે તે તદ્દન જડ ક્રિયા છે એમ તેઓ કહે છે તો પછી મોક્ષનુ ફળ જડને કેવી રીતે મળે ? મોક્ષફલ તો આત્માને—જીવને મળે છે અને પૂજા કરનારનો ભાવ છે તે તો જડ ભાવ છે જડ ભાવમાંથી ચૈતન્યભાવ વા મોક્ષફલ કેવી રીતે આવી શકે ! વળી તેઓ કહે છે કે આત્માની પિછાન થયા પહેલા જિનેન્દ્રદેવની પૂજા થાય છે તો કહેવાનું કે જો આત્માને સ્વનું ભાન થયુ નથી તો જિનેન્દ્રદેવની ઓળખ થઈ કેવી રીતે ? જ્યાં આત્માને જ હું કોણ છુ—ક્યાંથી આવ્યો છુ—ક્યા જવાનો છુ—એનુ જ્ઞાન થયુ નથી ત્યા એને જિનેન્દ્રદેવની ઓળખ ક્યાંથી થઈ ગઈ? પ્રથમ આત્માને પોતાના અસ્તિત્વાદિનુજ જ્ઞાન નથી થયુ તો એ જિનેન્દ્રની પૂજા કરે શા સારૂ ! પહેલાં આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય પછી કર્મની સિદ્ધિ થાય અને પછી જ કર્મમુક્તિનો સવાલ આવે જો મુક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય તો પછી વીતરાગ દેવ ધર્મ, ગુરુ વગેરે ઉપરનો પ્રેમભાવ તથા પરાભક્તિનુ માહાત્મ્ય સિદ્ધ થઈ શકે સોનગઢી કહે છે કે જિનેશ્વ ની પૂજા થયા પછી આત્માની ઓળખાણ થાય— ત્યાંજ ગુચવાણુ છે અર્થ એ છે કે આત્માની ઓળખાણ નથી અથવા આત્માનું સ્વરૂપ સમજાયુ નથી તો પછી જિનેન્દ્રદેવની ભક્તિ કે પૂજા કોણ કરશે ? ખરેખર, પૂજા કરનાર કોઈ જ ન થાય.

ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે ફૂલ, ફળ મુકવામા નથી આવતા એમ સોનગઢી કહે છે જો આમ ન હોય તો પછી ફૂલ, ફલ નૈવેદ્ય, વગેરે ભગવાનને શુ કામ ધરાવવામાં આવે છે? શુ તેઓ રમત રમી રહ્યા છે ? કે સમયનો દુર્વ્યય કરી રહ્યા છે ? પ્રભુને રાજી રાખવા ભક્તિ પૂજા ન કરતા હોય તો શા માટે પૈસાનો ખોટો ખર્ચ અને હિંસા કરતા હશે ? પ્રભુ તો કેવલ વિતરાગી છે, નિર્વિકારી છે એમની આગળ મુકવાથી શુ હેતુ સધાશે ? કારણ વિનાની કે

પ્રવૃત્તિ મનુષ્ય ન કરે. જો ફૂલ, ફલ મુકવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થતી હોત તોપછી વીતરાગ થવાની કોઇ અગત્ય નથી જો આવી રીતે સહેલાઈથી — ફૂલ ફલ વગેરે મુકવાથીજ — મોક્ષ મળતો હોય તોપછી ત્યાગ કષ્ટ દમન વગેરે દુ ખરૂપ સયમની આવશ્યકતાજ કયા રહે છે?

ફલ ફૂલ મુકવાનુ માહાત્મ્ય શુ એટલુ પણ વ્યાખ્યાનમાળો કે વિવેચનમાળો નથી સમજ્યા ! ફલ ફૂલ મુકવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા પુણ્યોપાર્જન થાય છે કે વિતરાગ દેવ ખુશ થાય છે એવુ કોઇ મૌલિક જિનાગમમા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યુ છે ! આવી કોઇ વાત મૌલિક ગ્રથમાથી ન નિકળતી હોય તો એની જવાબદારી કોના શિરે છે? તે ફલ ફુલમા જીવ નથી અને એને પ્રભુજી આગળ મુકવાથી હિસા થતી નથી એમ શુ કહી શકાશે ! શું પ્રભુજી વીતરાગના લિગ મગના કે શ્વેતામ્બરના–મૂળ પુસ્તકમા કોઇ સ્થળે પૃથ્વી જળ અગ્નિ વાયુ અને વનસ્પતિમાં જીવો નથી એમ કહેવામાં આવ્યુ છે ? પૃથ્વી વનસ્પતિ વિગેરેમાં જીવો છે તો પછી ફલ ફૂલમાં જીવો હોય તેમાં શુ આશ્ચર્ય? મતિનો આ ભ્રમ એમનુ મનુષ્યત્વ ગુમાવડાવવામાં કારણ બન્યો છે માનના હાથીઓ એમને ચુબી રહ્યા છે એટલે એમના હૃદયમા એ જીવોની દયા કે અનુકપા ક્યાંથી સભવે ! પોતાનુ જ ખરૂ કરવા જ્યારે એ બેઠા છે ત્યાર પરતુ ભલુ એ શુ કરી શકવાના હતા? જ્યા પોતાનુ શુ થશે એ ભાન કે ગભરામણુ નિકળી ગઈ છે ત્યા બીજા માટે તેઓ શા સારૂ ગભરાય? તેઓ કે બીજા કોઇ પણ વાચકો એમ કહેશે કે આ લખનારાજ ભૂલ્યા છે તો તેમને કહેવાનુ કે લોકો ભલે પરસ્પર વિરુદ્ધ બોલે પરતુ જાણવુ જોઇએ કે જૈન આદિ ધર્મમા પૃથ્વીમા જીવોનુ અસ્તિત્વ છે કે નહિ? તેની અનુકપા રાખવી તે બરાબર છે કે ન રાખવી તે બરાબર છે? જૈન દર્શનની સર્વોચ્ચતાનો આધાર અહિંસા કે અન્ય પ્રાણી માત્ર તરફ અનુકપા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે એ ફલ, ફૂલથી વીતરાગદેવને ખુશ

ચ્યાયણ છે જ ખ્યાં ? તેમને એમાં રસ હોય ખરો ? જે દેવો રાગ દેષયુક્ત છે તેમને એ પુષ્પો અમે તેમને એની સુગંધ આનંદ આપી શકે ' તેમની આગળ ભક્તજનો પુષ્પોના ઢગલા કરે આવાં વર્ણનો ગ્રથે ગ્રંથે જોવા, વાંચવા મળે છે પરંતુ તે છે દેવાના સબંધમાં જેઓ રાગ, દ્વેષ યુક્ત છે પરંતુ વીતરાગની શાશ્વતી પ્રતિમા આગળ આવુ થયુ હોવાનુ જાણ્યું નથી છતાં હજી લોકો પોતાની અજ્ઞાન બુદ્ધિથી એમ કરી રહ્યા છે કહેવુ જોઈએ કે તેઓ વીતરાગ દેવના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજી શક્યા નથી

જૈનદર્શન અને તેના અનુયાયીઓ જીવહિંસા પ્રત્યે વિરોધ જ કરે, પૃથ્વી જલ, અગ્નિ પ્રતિ અનુકંપા બતાવવાનો આદેશ કરે જ્યારે એ જ અનુયાયીઓ પ્રતિમા પૂજા નિમિત્તે જીવની ઘાત કરવામાં શરીર અને આ કેટલી વિચિત્રતા ? કોઈ એવી દલીલ કરે છે કે પ્રભુ પૂજા નિમિત્તે હિંસા કરવી તે હિંસા નથી તો વળી કોઈ કહે છે કે આયુકર્મને કોઈ તોડી શકનાર નથી, તેમ વધારી શકનાર નથી તો પછી હિંસા કે પાપ જેવુ રહ્યું જ ક્યાં ?

તેઓ મોહાભિભૂત છે અને માનના આવેશમાં આમતેમ ઘૂમી રહ્યા છે ગમે તેમ કહો પરંતુ તેઓ ગમે તેટલા વિદ્વાન હોય તથા તર્કશક્તિ ધરાવતા હોય છતાં અંતે તેઓ પોતે પોતાનું અહિત જ કરે છે

ફલ-ફૂલ મુકવાથી અશુભરાગનું નિવારણ થાય છે અને જિન પૂજાનુ પુણ્ય હાંસલ થાય છે એમ તેઓ કહે છે પરંતુ જિનપૂજા મન, વાણી અને કર્મથી થઈ શકે કે ફૂલ ફળાદિ ધરવાથી ? પ્રભુજી તો નિરાહારી, અશરીરી છે ફલ ફૂલાદિ કશું નથી જિનેશ્વર પ્રભુની હાંસી કે આશાતના તેઓ કરી રહ્યા છે એ સાદી વાત પણ તેઓ સમજી શકતા નથી ? જેઓએ જે વસ્તુનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે એ વસ્તુ તેમને ધરવામાં આવે તો તેમાં નિતાંત પાપ છે કોઈ તથારૂપના

સંયમધારી મુનિરાજને તેમનો ભક્ત ફૂલ, ફૂલ આપે તો તેથી તે પાપનો ભાગી થાય. અકલ્પનીય ચીજ, વસ્તુ મુનિરાજને આપવાથી લોકો તેને માટે શું ધારશે? એ તથારૂપના મુનિરાજ એ વસ્તુ આરોગતાં ક્ષેમની લાગણી અનુભવશે આવી વસ્તુ અનાર્ય લોક ધરે તો તો મુનિરાજ સમજી શકે એમ એણે અજ્ઞાનવશ થઈ કર્યું છે પરંતુ ભક્ત જન તરફથી જ્યારે એમ થાય ત્યારે એ મુનિરાજો દુઃખ થયા વિના રહેજ નહિ અહિં આપણે સાધારણ મુનિરાજનો દાખલો લીધો પરંતુ હવે એને સ્થાને વીતરાગ પ્રભુનું દૃષ્ટાન્ત લો. વીતરાગ પ્રભુ તો રાગ દ્વેષથી પર છે તથા કોઈનું અહિત કરનાર નથી એવા વીતરાગ પ્રભુને ફૂલ, ફૂલાદિ ધરવાથી વીતરાગ તરફની ભક્તિને બદલે ફૂલ, ફૂલાદિના ધરનારા તેમની આશાતના, અવિવેક કરી રહ્યા છે એ બાબતમાં શું સમજવાપણું છે? વીતરાગ પ્રભુ તો દરેક ઇચ્છાથી રહીત છે તો પછી ફૂલ, ફૂલાદિ ધરવાનો અર્થ શું? ફૂલ ફૂલાદિ ધરવા એ ભક્તિનો એક પ્રકાર જ હોય તો મૌલિક જિનાગમો તત્સબંધે ચુપકીદી સેવેજ નહિ જગતના અન્ય દેવો સામાન્ય કોટિના છે અને તેઓ રાગ, દ્વેષથી પર નથી વીતરાગ પ્રભુ તો દરેકે દરેક વાસનાથી પર છે એમને ફૂલ ફૂલાદિ ધરવા એ તદ્દન વિવેક રહિતતા છે

સોનગઢી કહે છે કે વીતરાગ દેવ સાક્ષાત ઉપસ્થિત નથી માટે તેમની પ્રતિમામાં પ્રથમ વીતરાગતાનું સ્થાપન કરી તેમની પૂજા અર્ચના કરવી તે શુભ રાગ ટાળવાનું નિમિત્ત બની શકે છે અહિંયા પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે પ્રતિમામાં વીતરાગ દેવનું આરોપણ કરવું તે બુદ્ધિ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિનો વિષય હોઇ શકે ખરો? સત્ય વસ્તુમાં સત્ય પ્રતીતિ કરવી એતો સમજી શકાય છે પરંતુ જે વસ્તુ, અંશ જેમાં નથી તેની કલ્પના કરવી એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન કહેવાય એક બાજુ એમ અસદ્‌ભિનિવેશ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે કે વસ્તુમાં વસ્તુત્વનું દર્શન તે જ્ઞાન અને વસ્તુમાં અવસ્તુતાની પ્રતીતિ તે અજ્ઞાન તો

એમને કહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રતિમા જડવસ્તુ છે કે નહિ? જો જડ છે તો તેમાં ચેતન્યનુ, અહિંયા વીતરાગતાનુ ભાન કરવુ એ ભાન કહેવાશે શુ? વ્રત, નિયમ, પંચ મહાવ્રતોનુ આરાધન, ઉપવાસ અનશનાદિને બાહ્ય કે જડ ક્રિયા તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે અને બીજી બાજુ પ્રતિમામા વીતરાગભાવનુ આરોપણ કરવાની સલાહ, શિક્ષા આપવામા આવે છે અને એને આત્મક્રિયા તરીકે બોધિત કરવામા આવે છે દર્શન, પૂજાદિ ધરવા અને પ્રતિમામાં વીતરાગતાનુ સ્થાપન કરવુ એ કઇ પ્રકારની આ ક્રિયા થઇ! આ તે આત્મક્રિયા કે જડક્રિયા? પત્થરની કે ધાતુની પ્રતિમામા પ્રભુનુ દર્શન કરવુ એ બુદ્ધિગમ્ય નથી જ

સત્ શાસ્ત્રોનો મુખ્ય હેતુ જીવોને મોક્ષાભિમુખ બનાવવાનો છે અને એમા પ્રતિમાજી આલબનભૂત બની શકે કે— આવી તેમની વિચારસરણિ છે અહિયા શકા એ થાય છે કે જીવોને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વીતરાગ શાસ્ત્ર આલબન બની શકે કે પ્રતિમાજી? માનો કે શાસ્ત્રોનુ અસ્તિત્વ નથી તો પછી કેવળ પ્રતિમાજી દ્વારા આપણે શુ મોક્ષ મેળવી શકત? તીર્થંકર ભગવાન થઈ ગયા એ વાત આપણને નિર્પિબદ્ધ આગમોથી અવગત થાય છે ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, આદિ કાળચક્રો, જીવોની ચાર ગતિ ચોરાસી લાખ યોનિમાં જીવોનુ પરિભ્રમણ, મોક્ષ ગયા બાદ જીવને પરમ શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ સત્ય ઘટનાઓનુ જ્ઞાન આપણને એ નિર્પિબદ્ધ આગમોથી, નહિ કે મૂર્તિથી, થાય છે હકીકત જો આમ છે તો મૂર્તિને આલબનરૂપ કેવી રીતે માની શકાય? સમયસારાદિ પુસ્તકો ન હોત તો અચેતનત્વ, સ્ત્રી-નિર્વાણ નિષેધ કેવલી અહારિ,વગેરે કતેનોતપાદક અને કેવલવર્ધક બાબતોનુ જ્ઞાન એ લોકોને શુ મૂર્તિ દ્વારા થયું હોત? તાત્પર્ય એ છે કે જિનાગમો આલબનભૂત બની શકે, મૂર્તિ ન બની શકે મૂર્તિથી અવબોધ થાય છે એ વાત ભ્રામક છે દિગબરો અને શ્વેતા

બરો મૂર્તિનુ પ્રકરણ બહુ જ આગળ ધપાવી રહ્યા છે પરતુ માનવો ના જ્ઞાનનો અમોઘ ઉપાય અને સચોટ તથા સાચો માર્ગ પુસ્તકો છે, તેનુ શ્રવણ છે, તેનુ પઠન, પાઠન છે એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ હોઈ જ ન શકે

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં વિચિત્રતા તો એ છે કે આવી અસત્ય બાબતોનો પ્રચાર મનુષ્ય આવેશપૂર્વક કરી રહ્યો છે એનુ મૂળ રાગ દ્વેષ મોહ કષાય ઇત્યાદિમા મળી રહે છે મનુષ્ય આ દોષોથી ભર્યો પડ્યો છે એ દોષોને લઈ તેનામાં દષ્ટિની વિકૃતિ થઈ છે અને એ વિકૃત દષ્ટિ દ્વારા લાધેલ દર્શન તેને અવળે માર્ગે ચડાવી દે છે એને સત્યાસત્યનુ ભાન રહેતુ નથી એ વિવેક ગુમાવી દે છે પછી તો પોતાની તક્ષ્ણ બુદ્ધિનો દુરૂપયોગ કરવા માડે છે પોતે તો કુમાર્ગે પડ્યો જ છ પ તુ બીજા બિચારા ભના ભોળા હોય છે તેને પણ ચતુરતાથી વિપરીત માર્ગે ચડાવી દે છે વાણીનો દમામ તેમને વર્યો હોય છે એટલે નેપોલીયન કે હીટલર જેમ પોતાની વાણીના બળથી લાખ્ખો સૈનિકોને વશવર્તી રાખી શકતા હતા તેમ તેઓ પણ મુગ્ધ શ્રોતાજનોને પોતાના નિયત્રણમાં રાખી ધારે ત્યાં ફેરવી શકે છે. પરતુ આવા વાણી વિલાસનો પણ અમુક કાળે અત હોય જ છે એ વખતે મુગ્ધજનો પોતાની અસત્ પ્રવૃત્તિ માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને કર્મમાં લખ્યુ હોય તો સવળે રસ્તે પણ પડે છે અસ્તુ

આઠમુ પ્રકરણ

વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ

जत्थ य विसयविरागो, कसायचाओ गुणेसु अणुराओ ।
किरियासु अप्पमाओ सो धम्मो सिवसुहोवाओ ॥

અર્થ – જ્યા વિષય વિરતિ છે, કષાયોનો ત્યાગ છે, ગુણોમા પ્રેમ છે અને ક્રિયા (શાસ્ત્રોક્ત)માં અપ્રમા –ઉપયુક્તતા છે ત્યા ધર્મ છે જે શિવસુખનો ઉપાય છે

ઉપર્યુક્ત ગાથાનુ જૈન સમાજમાં જોર શોરથી પુરસ્કરણ થઇ રહ્યુ છે છતાં કષાયનુ સામ્રાજ્ય છે જૈન દર્શનના બધા અનુયાયીઓ પોતાના વિચારોનુ મડન અને અન્યનું ખડન કરી રહ્યા છે આવેશ કે સાધુઓ મુમુક્ષુના સ્વાગમાં દભનું નાટક ભજવી રહ્યા છે પોતે લીધેલી વાતનો ફો ખરો કરાવવા આકાશ, પાતાળ એક કરે છે અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ગાથાનુ માન અક્ષરોચ્ચારણ કરી સતોષ પકડનારા દિગબરી ભાઇઓ નગ્નતા, અને મૂર્તિપૂજાની તરફેણમા અને મૂર્તિના ઉત્થાપકોની વિરુદ્ધમાં જેમ આવે તેમ ગોની રહ્યા છે અને કરી રહ્યા છે મૂર્તિ પૂજકોએ અને મૂર્તિ ઉથાપકોએ એક બીજાને ભાંડવામાં કશી કચાશ નથી રાખી. હકીકત આમ છે તો કષાય-ત્યાગ, વીતરાગ વિહિત ક્રિયાનો અપ્રમાદ ક્યાં ગયા ? શુ એ કેવળ કહેવામાંજ છે ? સસાર ત્યાગ શાને ? મૂર્તિના ઉત્થાપકો મૂર્તિને ન માને એટલે તેમને ભાંડન કરવા તેમણે શુ દીક્ષા લીધી છે ? શ્વેતાંબરો વસ્ત્રો ધારણ કરે એટલે તેમને નરકના અધિકારી બનાવવા દિગબરોએ શુ નગ્નતાનો અગીકાર કર્યો છે ? એમજ ભગવાનના અનુયાયીઓ હોવા છતાં એક બીજા ઉપર આવા પ્રહારો કરવામા શુ હેતુ રહ્યો હશે એ તો કેવળ જ્ઞાનીજ જાણે આમાં ક્યાં વિષયત્યાગ રહ્યો, ક્યાં કષાયજય રહ્યો, અને ક્યાં રહ્યો ગુણાનુરાગ ?

શ્વેતાંબરો અને દિગબરો વચ્ચે બરાબર તેવોજ કલહભાવ વિદ્યમાન છે જેવો સમાજમાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે છે મૂળે તો મનુષ્ય જાતિ છતાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે કેવું કાતિલ અસ્થિવૈર છે ! બરાબર તેવુજ વૈર શ્વેતાંબરો અને દિગબરો વચ્ચે

એમજ ભગવાનના અનુયાયીઓ વચ્ચે છે જે ભાન્નાથી સંસાર ત્યાગ બન્નેએ કર્યા હતો તેને ભુલી જઇ કુમાર્ગે વળી ગયા છે વીતરાગનો શુ આ ધર્મ ?

શ્વેતામ્બરા દિગંબરોને નિહ્નવ કહે દિગંબરો શ્વેતાંબરોને મિથ્યાત્વી કહે તેઓ બન્ને મળી અમૂર્તિપૂજકોને મૂર્તિના ઉત્થાપક કહી નવાજે છે અમૂર્તિપૂજકો આંખમા કણાની જેમ ખૂચે છે એટલે તેમને દેવાય તેની ગાળો એ બન્ને દે છે કોણુ ભાન ભૂલુ છે? મૂર્તિપૂજકો કે અમૂર્તિપૂજકો ! એમાંથી કોણ કોનુ અહિત કરી રહ્યા છે ! શ્વેતાંબરોના પુસ્તકોમા યશોવિજયે અને દેવચંદ્રાદિ આચાર્યોએ સ્થાનકવાસીઓના વિષયમાં પણ લખ્યુ છે એક માત્ર મૂર્તિ નહિ માનવાને લઇને પરતુ દિગંબરાચાર્યો પણ કમ ઉતરે તેવા નથી તેમણે પણ થાય તેટલા પ્રહારો કર્યા છે થોડાક નમૂના નીચે આપ્યા છે

શ્રુતસાગરજી વિષે 'ષટ્ખંડાગમ' ની પ્રસ્તાવનામાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે તેઓ કટ્ટર અને અસહિષ્ણુ હતા[1] તેમના સ્થાનકવાસી મત અંગેના વિચારો નીચે પ્રમાણે છે –

दंसणमूलो धम्मो उवइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साणं ।
तं सोऊण सकण्णे दंसणहीणो ण वंदिव्वो ॥[2] (मूलगाथा)

टीका–कोऽसौ दर्शनहीन इति चेत्। तीर्थंकरपरमदेवप्रतिमां न मानयति न पुष्पादिना पूजयति यदि जिनसूत्रमुल्लंघते तदाऽऽस्तिकैर्युक्तिवचनेन निषेधनीया ॥ तथाऽपि यदा कदाग्रहं न मुंचति तदा समर्थैरास्तिकैरुपानद्भिर्गूथलिप्ताभिर्मुखे ताडनीया । तत्र पापं नास्ति ॥

અર્થ – દર્શન હીન કોણુ છે ? જે તીર્થંકરની પ્રતિમાને માનતા નથી અને પુષ્પાદિથી પૂજા કરતા નથી તે, તેઓ જિન

1 'ષટ્ખંડાગમ', પ્રસ્તાવના
2 "દર્શન પાહુડ" ની મંગલાચરણ પછીની ગાથા પહેલી.

સૂત્રોનું ઉ ત્થાપન કરે તો તેમને આસ્તિકોએ યુક્તિયુક્ત વચનોથી સમજાવવા અને એમ છતાં જો તેઓ પોતાનો કદાગ્રહ ન છોડે તો સમર્થ આસ્તિક લોકોએ તેમના મુખ ઉપર વિષ્ટાથી લિપાયેલા જોડા મારવા જોઇએ એમ કરવામાં જરાય પાપ નથી

કોઇ પણ મનુષ્ય ઉપરનું વાંચી સમજી જઈ શકશે કે જૈન પ્રતિમાને માનનારા એ પ્રતિમાને નહી માનનારાઓ ઉપર કેટલો તીવ્ર દ્વેષ ધરાવે છે ? તીર્થંકરોની પ્રતિમા પૂજે અને એને પુષ્પો વગેરે ચઢાવે તેમાંજ કલ્યાણ છે અન્યથા નુકસાન છે આવી વિચારશ્રેણિ ધરાવનારા જૈનતત્ત્વોને કેટલું સુંદર રીતે સમજ્યા છે એ જોઈ શકાશે વિષ્ટાયુક્ત જોડા મારવાનું પણ તેઓ ફરમાન કરે છે અને કહે છે કે એમ કરવામાં જરાય પાપ નથી આવા કથન કરનારને કોઈ સમ્યકૃત્વી માનવા લલચાશે ખરો ? શું આવા લોકોથી જૈન ધર્મ ટકી રહ્યો છે ? સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવની હિંસામાં અધર્મ સમજનાર જૈન ધર્મ છે તો પછી એનો ભક્ત જોડા મારવાનું કહે અને એમાં પાપ નથી એવું કહેવાની હદે જાય ? આ તે કો સમ્યકૃત્વી કહેવો કે સમ્કૃત્વાભાસી ?

એક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે –

रि ता पन्नियाए पयकाणिए पराम्भूयाए ।
जति त्तिर ण नायं परम्म पीन न धारणा ॥

અર્થ – ઘાસ (પરાળ) તુલ્ય કરોડો પદ ભણવામાં આવે તો તેથી શું ? બીજા કોઈને પણ પીડા કરવી જોઇએ નહિ એટલું જો સમજાયું નથી તો પછી શું ?

આ સૂત્ર વિચાર જૈન દર્શનનો દરેક અભ્યાસી સમજતો હોય છતાં તેના હૃદયમાં કેટલી દયા છે તે આ ઉપરની-જોડા મારવાની–

હકીકતથી સમજી જવાયુ હશે પોતાના ઉપાસ્ય દેવ ઉપર ભક્તોને અનન્ય ભક્તિ હોય એ ઇષ્ટ છે, પરન્તુ એમાં અન્ય તરફનો દ્વેષ અન્તર્ગત નથી તીર્થંકરદેવ ઉપર પ્રેમ કરવો એ તેમના ભક્તને માટે ઇચ્છનીય છે પરન્તુ પુષ્પ જેવા જીવોમા જીવત્વ સમજાયુ નહિ અથવા પૂજા કરવા જતાં પુષ્પના જીવોનો વધ થઇ જશે એ એમના હૃદયમાં ઉતરે નહિ એવો અંધ પ્રેમ તીર્થંકર દેવ ઉપર હોવો ન્યાય યુક્ત છે ? પ્રતિમાની પૂજા કરવા જતાં પૃથ્વી, જલ, વનસ્પતિ વગેરેના જીવોની હિંસા નથી થતી શુ ? શુ પ્રભુની ભક્તિ ખાતર આવી હિંસા કરવાનો આગમોમાં ક્યાય આદેશ આપવામાં આવ્યો છે શુ ?

વિનય અને ભક્તિભરક વિવેચન કરનાર શ્રુતસાગરજી એ ' જરા પણ પાપ નથી ' એવો વિચાર નિરૂપણે ખતર્યો ત્યારે આપોઆપ એ ફલિત થાય છે કે તેમને તેમ કરતાં પાપ લાગતુ નહિજ હોય અન્યથા આવુ લખે નહિ જગતમાં નિષ્ણાતો અને વિદ્વાનોની ખોટ નથી પરન્તુ એ બધામાં આ શ્રુતસાગરજી કોઇ અનોખા પ્રકારના વિદ્વાન હોય એમ લાગે છે વિષ્ણાથી લિપાયેના-ખરડાયેના જોડા મારવાનું કહેવાની હિમત એમનામાં છે એટલે એ તો દર્યા અજોડ, અનન્ય, અદ્વિતીય વિદ્વાન. આ જગતમા એવા અસખ્ય લોકો છે જે તીર્થંકર દેવને પીછાણતા પણ ન હોય અને કોઇ વ્યક્તિ કે મૂર્ત્તિ સામે ખડી હોય તો તેની સાથે લડવાને પણ તૈયાર છે તો તે બધા લોકો સાથે આ શ્રુતસાગરજી શુ લડી લેવા તૈયાર-કટિબદ્ધ થશે કે ? આવી રીતે જગત સામે કે અમૂર્ત્તિ પૂજકો સામે લડવુ એમાંજ એમના સમ્યક્ત્વનો સમાવેશ થતો હોય એમ લાગે છે

ગમે તેમ હો, પરન્તુ જો હીરાલાલ જેવા જ તેમને કટ્ટર અને અસહિષ્ણુ ગણાવે જણાવે છે ત્યારે તેમને વિશે વધારે કહેવુ

પણ શું ! જૈનોના અનેક વિદ્વાનો અને ધુરંધર પંડિતો તથા પ્રખર નિષ્ણાતો પોતાના રચેલ પુસ્તકોમાં વિપરીત વિચારસરણિ ધરાવનાર લોકો સામે વાક્‌પ્રહારની જેમ લેખિનીના પ્રહારો પણ કરી ગયા છે એ ઉપરથી મેં જે સમજી શકારી કે તેમનામાં કેટલી સહિષ્ણુતા અને નિપુણતા હતી? જેઓ લડાયક વૃત્તિમાં પાવર્યા છે અને કલહની વૃદ્ધિ કરવામાં નિમિત્તભૂત છે તેઓ જૈન દર્શનના રસીયા છે અને ભવભીરૂ છે એમ કયાથી કહી શકાય વારૂ ?

અમિતગતિ આચાર્ય કહે છે –

सत्त्वेषु मैत्री गुणिषु प्रमोदं क्लिष्टेषु जीवेषु कृपापरत्वम्।
माध्यस्थभावं विपरीतवृत्तौ सदा ममात्मा विदधातु देव।।

અર્થ – હે દેવ ! મારો આત્મા સમાન જીવોમાં મૈત્રી અધિક ગુણવાન્ જીવોમાં પ્રેમ, હર્ષ દુઃખી જીવોમાં દયાભાવ અને વિપરીત સ્વભાવવાળા જીવોમાં મધ્યસ્થભાવ – તટસ્થભાવ કરે એમ આપ કરો ! (એવું હું ઇચ્છું છું)

વિપરીત વિચારવાળા મનુષ્યો જૈનદર્શનમાં અને અન્યત્ર પણ અનેકાનેક છે એ હિસાબે શ્રુતસાગરમાં વિપરીત વૃત્તિ જાગી અને મધ્યસ્થભાવ પરવારી નિકળ્યો જૈન જગતમાં વાડામધી ફિરકાઓ, અને સાપ્રદાયિકતા જીવોમાં સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યા છે તેને કારણે છે સંસારત્યાગનું કારણ સંસારને બંધન કે દુઃખનું નિમિત્ત માન્યું છે તે છે પરંતુ સંસારત્યાગ પછી પણ ધમડ ક્રોધ માન, માયા, અને મોહ જીવને કનડે છે એ કર્મની બળિહારી છે વિદ્યાપુષ્પમાં અને બુદ્ધિ સમર્થમાં ઉગ્રતુ આ કષાય ઉગ્ર સ્વરૂપમાં દેખાય છે ગર્વને ખીલવો એ ભગીરથ કામ છે અમારી દશા ગતાં અમમારી દશામાં ધમડનુ તાંડવ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે આ સત્ય હકીકત પ્રભુ ભગવાનના સમયમાંજ થઈ ગયેના ગોશાલક અને જમાલીના દૃષ્ટાંતથી આ

પુરવાર થાય છે એમની પછી થએના નિહ્નવોમાં તથા આચાર્યોમાં આ ગર્વનું તોફાન તીવ્રતાપૂર્વક વિલસી રહેલું દૃશ્યમાન થાય છે મનુષ્યશરીરમાં પણ પશુત્વનું આચરણ કરી રહેલાઓના દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં ઓછા નથી

જૈન દર્શનના ભક્ત બન્યા હોવા છતા અને તેને વાળીને પી ગયા હોવ છતાં જૈન દર્શનનું સહજ અને આદ્ય પરિણામ જે સૌજન્ય છે તેનાથી વિરહિત તેઓ હોય છે તે વ્યક્તિઓના આચારમાં સમાજ અવનત થાય છે અને ક્ષણિક વિજયથી એ બુદ્ધિમા વિનસના ઓ ફુનાય એ પરતુ એમની સ્થિતિ મણિ ધરાવતા અને શિરે પગ ધરાવતા સર્પ જેવી છે અને મણિધર સર્પ તે વિષધારીજ સર્પ અને એ કારણે મનુષ્યો માટે એ ભજનીય નથી.

જે દર્શનના જ્ઞાનરૂપી મણિના તેઓ ધારક છે પરતુ સાથે સાથે કદાગ્રહરૂપી વિષથી પણ તેઓ પરિપ્લુત છે જૈન દર્શનનો સાચા અર્થમા એ જ ભક્ત છે જેણે સૌજન્યપ્રાપ્ત કરી હોય એ વિનાનો કેવળ વાણી વિનાસ કુમાર્ગે લઈ જનારો છે–પોતાને અને અને પરને સમાના ઉદ્ધારમા નહિ કે તેને વધારવામાં પોતાના સર્વસ્વનો ઉપયોગ ત્યાગી પુરુષે કરવો રહ્યો

વર્તમાનમા શ્વેતામ્બર દિગમ્બર અને અમૂર્તિપૂજક વર્ગો જૈન સમાજમાં છે અને તેમા પણ અનેક પેટા વર્ગો છે તેમની કૃતિઓ આપણને જ્યારે જોવા જાણવા મળે છે યારે જ તેમના સુસાધુ-પણાની કે કુસાધુપણાની આપણને જાણ થાય છે કહ્યું છે –

अमृत किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्गिरति ।
गुणमेव वक्ति साधुर्दोषमसाधु प्रकाशयति ॥

અર્થ – ચદ્ર અમૃત વરસાવે છે, સર્પ વિષ વમે છે એમ સાધુપુરુષો ગુણનું પ્રાગટ્ય કરે છે અને અસાધુ જનો લોકોના દોષોને ઉઘાડા પાડે છે

रक्तत्व कमलाना सत्पुरुषाणा परोपकारित्वम् ।
असतां च निर्दयत्व स्वभावसिद्ध त्रिषु त्रितयम् ॥

અર્થ – કમળોની રક્તતા, સત્પુરુષોની ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ અને અસાધુજનોનુ નિર્દયપણુ આ જગતમાં સ્વભાવિક છે

આવી વિચિત્રતાના દર્શનથી મનુષ્યે હર્ષ કે ગ્લાનિને ધારવી ન જોઈએ કારણ એ છે કે દરેક જીવ પોતાના કર્મોને અનુસારે વર્તી રહ્યા છે

વિચારક લોકોને જૈન દર્શનની માઠી કફોડી અને બેહુદી સ્થિતિ જોઈ ઘણી વખત ઘણો અફસોસ થાય છે વીતરાગ માર્ગ આટલો ઋજુ અને પવિત્ર છે છતા એની આવી અધમ દશા? આનું કારણ શુ?

શંકા

વીતરાગના માર્ગમાં આજે છે બહુ ભેદ
વસ્તુ સ્વરૂપ વિચારતાં સજ્જન પામે ખેદ ૧
મૂળ વસ્તુના તત્ત્વમા સૌને આવે મેળ
નાની નાની વાતમાં, કેમ પડે છે ફેર? ૨
સાધ્ય સૌનેય મોક્ષ છે, સાધન ક્રિયા, જ્ઞાન
સર્વે માને છે છતા, કાં જૂદ નિમાણ? ૩
વસ્તુ વિષે શુ દોષ છે? કે આદરમા દોષ?
સમજ પડે નાહિ ઉરને, બુદ્ધિ ન પામે તોષ ૪

ઉત્તર

શાસક, શાસન પુરુષો છે નિર્મલ, નિર્દોષ
અનુયાયીના ભેદથી, થઈ છે વસ્તુ સદોષ ૫.

આગમધરના હાથમાં, શાસનનો આ દોર
ટકી રહ્યો' તે ત્યાંસુધી થયો ન શોર બકોર ૬

(અથવા) રાગ, દ્વેષના પક્ષમાં પડયા ન વીર સપુત્ર
ત્યાં સુધી શાસનતણું, ચાલ્યુ સુંદર સૂત્ર ૭

વખત જતાં વહી ગયા, આગમનો અધિકાર,
દુષમ પચમ આરનો, થયો પતન સંચાર ૮

બદલાયા સંચાનકો, બદલાયા સંયોગ
જનતાને સમજાવવા પ્રસર્યા ભિન્ન પ્રયોગ ૯

સંચાલકો જુદા પડયા ભિન્ન થયો ઉપદેશ,
લોકરુચિ તેમજ થઇ, ખીલ્યો રંગ વિશેષ. ૧૦

સંચાનકના ભેદથી, મંડનના પણ ભેદ
એમજ શાસનમાં થયા તેથી જ્યાં ત્યાં ખેદ ૧૧

સમાપ્ત

પુસ્તકમા આવતા આવશ્યક શબ્દોની "અ"કારાદિ ક્રમે સૂચી

(નોંધ — અંક પૃષ્ઠ સૂચવે છે ઉપર કરેલ અંક તે પૃષ્ઠની ફૂટનોટનો અંક સૂચવે છે)

'પ'

ગ્રંથમા ઉપયોગમા લીધેલ પુસ્તકોની તથા સામયિકોની "અ"કારાદિક્રમે સૂચી

અનેકાંત (માસિક)
અગુત્તર નિકાય
અતકૃધશાંગ
આચરાગ
ઉત્તરાધ્યાયન
કલ્પસૂત્ર
કલ્યાણ મદિર સ્તોત્ર ટીકા
કષાય પ્રાભૃત
ગોમ્મટ સાર
જબુદ્દીપ પ્રજ્ઞપ્તિ
જિત કલ્પ
જૈન તત્ત્વાદર્શ
જૈનસસ્કૃતિસશોધનમડળપત્રિકા
જૈન સિદ્ધાત (સામયિક)
જૈન હિતૈષી (સામયિક)
જ્ઞાતાધર્મકથાંગ
તત્ત્વાર્થ સૂત્ર
ત્રિલોક પ્રજ્ઞપ્તિ
દર્શન પાહુડ
દીઘ નિકાય
નદી સૂત્ર
નિયમ સાર
નિરયાવલિકા
પુરાતત્ત્વ (ત્રૈમાસિક)
પ્રજ્ઞાપના
પ્રબધ ચિતામણિ
પ્રભાવક ચરિત્ર
બૌદ્ધ સઘ પરિચય (લેખ)
ભગવતી સૂત્ર
ભારતીય વિદ્યા (ત્રૈમાસિક)
ભિક્ખુણી સયુત્ત
મજ્જિમ નિકાય
મહાપરિ નિર્વાણ સુત્ત
મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સ્મારક ગ્રથ
મોક્ષ માર્ગ પ્રકાશ
રત્ન સચય
રાજ પ્રશ્નીય
લલિત વિસ્તરા
વસ્તુ વિજ્ઞાનસાર
વીરસવત્ અને જૈન કાલગણના
શ્રમણ ભગવાન મહાવીર
શ્રુતાવતાર
ષટ્ખડાગમ
ષટ્ પાહુડ
સમયસાર
સમરાઇચ્ચકહા
સયુત્ત નિકાય
સૂત્ર કૃતાંગ
હરિભદ્ર સૂરિકા સમય નિર્ણય